

AZ MKKE TÁRSADALOMELMÉLETI
KOLLÉGIUM ÉVKÖNYVE '86

MKKE TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM
BUDAPEST, 1987

Szerkesztette: Banyár József
Felelős kiadó: Juhász János
Készült: MKKE Sokszorosító
Üzem **87 / 440**
Példányszám: 300

Szigeti Miklós:

A szocializmus eszmetörténete 1848-ig
Marx és Engels művei alapján

E cikknek nemcsak elmélettörténeti jelentősége van. Azt kísérlem meg kimutatni, hogy a munkásmozgalom szinte lépését a mozgalom ideológiáinak, a szocialista eszmerendszereknek a sokfélesége kísérte. Ez a sokféleség két okból jött létre. Egyrészt a munkásmozgalom a különböző történelmi körülmények között, amikor a mozgalom előtt új feladatok, vagy a régi feladatok új módon merülnek fel, különböző ideológiákat hoz létre. Másrészt a munkásosztálynak önálló osztállyá, és a szocialista eszméknek a munkásság közében népszerűvé válásával a hatalomból kiszorult feudális arisztokrácia éppúgy mint az őt kiszorító feltörekvő burzsoázia, saját osztályérdekeit szocialista mázzal bevonva megpróbálja maga mellé állítani a proletariátust. Hasonlóképpen szocialista tanok fejezik ki a proletárrá válástól fenyegetett kispolgárság osztályérdekeit is. A szocialista tanok tehát egyrészt kifejezik a munkásmozgalom különböző történelmi feltételeit, másrészt azonban a mozgalom felerősödése idején más osztályérdekek is ebben az ideológiai formában fejeződnek ki. Itt tehát nem egy egységes szocialista eszmerendszer hegemoniájáról van szó, hanem ideológiai zűrzavarról mindaddig, amíg ki nem mutatjuk az ezek mögött az eszmék mögött rejlő osztályérdekeket; illetve a mozgalom valódi szükségleteit, feladatait.

A munkásmozgalom általános vonása, hogy a magántulajdon, az emberi önelidegenülés megszüntetésére irányul. De a polgári társadalom összes gazdasági, politikai, jogi, erkölcsi stb. viszonyai lényegileg összefüggnek ezzel a magántulajdonnal. A mozgalom csak akkor ragadja meg lényegileg a magántulajdont, ha ezeket a viszonyokat összességükben támadja; ha a teljes emberi emancipáció /kiteljesedett humanizmus/ a célja. A konkrét történelmi fejlődés során erre azonban eddig csak viszonylag ritkán került sor. Ennek a viszonyrendszernek más-más oldalai kerültek előtérbe a különböző történelmi helyzetekben, sokszor az összes többi vonatkozást háttérbe szorítva. Az általánosnak és a különösnek ez a viszonya pedig szükségszerűen visszatükröződik a mozgalom ideológiáiban is.

Az általánosnak és a különösnek ez a dialektikája nemcsak a szocialista forradalmat megelőző időszaknak az egyik alapkérdése, hanem a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszaknak is.

Az olvasó talán sokallni fogja a cikkben szereplő Marx és Engels-idézeteket. Ennek oka részben az, hogy az eredeti forrásokhoz nem jutottam hozzá, részben pedig az, hogy Engels és Marx tipologizálását ma is használhatónak tartom. Úgy tűnik, hogy ennek a tipológiának több dimenziója van. A történelmi dimenziót elsősorban Engels fejti ki „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” c. műben és az Anti-Dühringben. Eszerint megkülönböztethetjük a polgári forradalmak kísérőjelenségeként fellépő kommunisztikus tanokat, a polgári forradalom győzelme utáni utópista szocializmust és a szocializmust /kommunizmust/ mint az önálló osztályerővé vált proletariátus politikai mozgalmának az ideológiáját. Ez a történelmi dimenzió természeténél fogva nyitott; az imperializmus, majd a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszaka is kitermeli a maga szocialista /kommunista/ eszmerendszerét. Ennek tárgyalása azonban meghaladja e cikk kereteit.

A másik az osztályszempontú tipológia, amelynek az alapja az a felismerés, hogy egy szavakban szocialista elmélet még egyáltalán nem biztos, hogy a munkásosztály érdekeinek, szükségleteinek a kifejezője. Erre a jelenségre Marx és Engels „A Kommunista Párt Kiáltványa”-ban hívják fel a figyelmet. Amennyiben az imperializmus és az állammonopolista kapitalizmussal új rétegek jelennek meg, ez a dimenzió sem tekinthető lezártnak.

Úgy vélem, hogy a Marx által a „Gazdasági filozófiai kéziratok”-ban felállított tipológia nem ilyen osztályszempontú tipológia, itt a kommunizmusról, mint a munkásosztály mozgalmáról van szó. De nem illeszthető bele egy az egyben a történelmi dimenzióba sem. Tulajdonképpen a korabeli munkásmozgalmak logikai megközelítéséről van szó, a típusba való sorolás kritériuma az, hogy mennyire következetesen ragadják meg a magántulajdont, annak következményeivel /osztálykülönbségek, politikai állam, elszigetelt egyének; áru és pénzviszonyok/ együtt. Ez a dimenzió tűnik a leginkább zártnak; minthogy a kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, kiteljesedett humanizmus = naturalizmus kettős egyenlőségével jelzeten túlmutató forma elvileg lehetetlen. Ezek a mozgalmak és elméletek akár egy időben egy adott országon belül egymás mellett is létezhetnek; ahogy léteztek is például a múlt század harmincas-negyvenes éveiben Franciaországban. A történelmi fejlődésben pedig az éppoly szükségszerű, hogy a munkásosztály a logikailag legfejlettebb forma irányába haladjon, mint az, hogy ez a fejlődés csak kitérőkkel, megtorpanásokkal, helyenként a látszólag már túlhaladotthoz való visszatéréssel mehet végbe. /1/.

Kommunizmus-felfogások az önálló munkásmozgalom megjelenése előtt

A szocialista-kommunista eszmék az anyagi valóságtól viszonylag függetlennek jelenhettek meg addig, amíg a proletariátus nem vált önálló osztállyá: „...minden nagy polgári mozgalomnál mégis előtörték annak az osztálynak önálló megmozdulásai, amely a modern proletariátus többé vagy kevésbé kifejlődött elődje volt. Így a német reformáció és parasztháború korában az újrakeresztelők és Thomas Münzer, a nagy angol forradalomban a levellerek, a nagy francia forradalomban Babeuf.” /2/

Ezeknek a mozgalmaknak azonban pillanatnyi sikereik ellenére is szükségszerűen el kellett bukniuk. „Ha Párizs vagyontalan tömegei a rémuralom alatt egy pillanatra meghódították az uralmat” /1796/ „és ezzel a polgári forradalmat győzelemre vihették, még a polgárság ellen is, ezzel csak azt bizonyították be, hogy milyen lehetetlen volt huzamos időre az uralmuk az akkori viszonyok között. Az ezekből a vagyontalan tömegekből egy új osztály törzseként épphogy elkülönülő proletariátus, mely önálló politikai akciókra még teljesen képtelen volt, elnyomott, szenvedő rendként jelentkezett...” /3/

A polgári forradalom győzelme nem szüntette meg az előjogot mint olyant, csupán a születési kiváltságokat felváltotta a magántulajdon, a pénz előjoga. A forradalmak visszajukra fordultak, nem az ész társadalmának lettek az alappillérei, hanem egy magántermelésen – azaz lényegének, a társadalmiságnak ellentmondó termelésen – nyugvó polgári társadalom jogi kifejezései csupán. „A szabadság – a jog arra, hogy az ember mindent tehessen, ami másnak nem árt. Azt a határt, amelyen belül mindenki a másokra ártalmatlanul mozoghat, a törvény vonja meg, úgy, ahogy két szántóföld határát megvonja a törvényhozó. Az ember szabadságáról úgy van szó, mint elszigetelt, önmagába visszahúzódot monád szabadságáról. ... A szabadság ennek az elkülönülésnek a joga, a korlátozott, önmagára korlátozott egyén joga ... A magántulajdon emberi joga... a jog arra, hogy az ember tetszése szerint /.../, más emberekre való tekintet nélkül, a társadalomtól függetlenül, élvezze vagyonát és rendelkezék vele, – az önzés joga... Ez az egyéni szabadság minden embert arra késztet, hogy a másik emberben szabadságának ne megvalósulását, hanem éppen korlátját lássa ... Az égalité, itt nem-politikai jelentésben, nem egyéb, mint a fent leírt liberté egyenlősége, ti.: minden embert egyaránt ilyen önágn nyugvó monádnak tekintenek ...

A biztonság a polgári társadalom legfőbb társadalmi fogalma, a rendőrség fogalma, amely szerint az egész társadalom csak azért van, hogy minden egyes tagja számára garantálja személyének, jogainak és tulajdonának megőrzését...

A biztonság fogalma révén a polgári társadalom nem emelkedik felül az önzésen. A biztonság, ellenkezőleg az önzés biztosítása. Az úgynevezett emberi jogok egyike sem megy túl tehát az önző emberen, az emberen mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagába, magánérdekébe és magánönkényébe visszahúzódott, s a közösségtől elkülönült egyéneken. Nemcsak hogy az embert e jogokban nem az emberi nem lényének fogják fel, hanem ellenkezőleg az emberi nem élete maga, a társadalom úgy jelenik meg, mint az egyének számára külsőleges keret, mint eredeti önállóságuk korlátozása.” /4/

„Kurtára fogva, a felvilágosítás pompázatos méreteivel összehasonlítva az „ész győzelme” által létrehozott társadalmi és politikai berendezkedések keserűen kiábrándító torzképeknek bizonyultak. fűár csalt azok az emberek hiányoztak, akik ezt a kiábrándulást megállapítsák, s ezek is megjöttek a századfordulóval. 1802-ben megjelentek Saint-Simon genfi levelei; 1808-ban megjelent Fourier első műve, bár elméletinek alapzata már 1799-ből kelteződött; 1800. január elsején Robert Owen átvette New Lanark vezetését.” /5/

„A tőkés termelés éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek feleltek meg. A társadalmi feladatoknak a még fejletlen gazdasági viszonyokban rejtve lappangó megoldását a fejből akarták létrehozni. Arról volt szó, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét kívülről találják fel és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája révén a társadalomra erőszakolják.” /6/

A gépi nagyipar és vele a nagyipari munkásság megjelenése előtt tehát a /szocialista/ kommunista eszmék vagy úgy jelentek meg, mint a polgári forradalmakban résztvevő vagyontalan tömegek érdekeinek kifejezői, célkitűzései, vagy pedig mint az éretlen tőkés termelés ellentmondásainak a kifejeződéseinek olyan viszonyok között, amikor az ellentmondások megoldásának az eszközei a valóságban még nincsenek meg, és ezért kívülről akarják azokat bevezetni a társadalomba.

Minthogy önálló munkásmozgalom még nem létezett, ez volt az az időszak, amikor ezek az eszmék még valóban a valóságos mozgalomtól függetleneknek jelenhettek meg. A munkásosztálynak mint önálló politikai osztálynak a színre lépésével a szocialista eszmerendszereknek e viszonylagos önállósága is megszűnik. Azonban mihelyest a valóságos mozgalom és vezetői, teoretikusai közötti viszony megbomlik, ismét lábra kap az a látszat, hogy a mozgalom ideológiája, eszmerendszere független lehet magától a mozgalomtól. Ahhoz viszont, hogy ez a látszat ebbe a szélsőséges formába csapjon át, hogy az ideológia a meghatározó a valóságos mozgalommal szemben, az is szükséges, hogy maga a mozgalom váljék valóságosból látszattá. /7/

2. Az első munkásmozgalmak kommunizmusa

Annak, hogy a proletariátus önálló mozgalmat indítson két történelmi feltétele volt. Először: maga a modern proletariátus az ipari forradalom terméke. Az ipari forradalom „... a szerszámokat gépekkel pótolta, a műhelyeket gyárakká és ezáltal a dolgozó középosztályt dolgozó proletariátussá, az addigi nagykereskedőket pedig gyárosokká változtatta ... Addig a munkás mindig remélhette, hogy valahol műhelyt nyit mint önálló mester, sőt talán segédeket is fogad; most azonban, amikor a mestereket is kiszorították a gyárosok, amikor az önálló üzemhez nagy tőkésre volt szükség, a proletariátus a lakosságnak már igazi, állandó osztálya lett, míg korábban csak átmeneti helyzetet jelentett, átmenetet a burzsoáziába.” /8/

Másodszor: 1830-ban „A burzsoázia Franciaországban és Angliában politikai hatalmat hódított. Ettől kezdve az osztályharc, a gyakorlatban és az elméletben egyaránt, mind élesebb és fenyegetőbb formákat öltött.” , a tőke és e munka közötti osztályharc került előtérbe „az ipari tőkének az arisztokrata földtulajdonnal való marakodása” helyett. /9/

Az 1830-as években indul el Angliában a chartista mozgalom, amely az angol munkásmozgalmában először tűz ki politikai célokat is, majd 1840-ben politikai párttá alakul. Franciaországban az 1830-as forradalmat végrehajtó, de a forradalom vívmányaiból kismimizett proletariátus ébred rá, hogy a burzsoáziától elkülönült, önálló osztályként kell fellépnie érdekei védelmében. Egyrészt visszanyúltak a nagy forradalom történetéhez és mohón kaptak Babeuf kommunizmusán, amit elsősorban Babeuf egyik harcostársának, Bouarottinnak 1836-ban kiadott művéből ismerhettek meg. /Franciaországban telt el legkevesebb idő a polgári forradalom és az ipari forradalom között. Így negyven évvel Babeuf mozgalma után már egy önálló osztály mozgalmaként léphetett színre a kommunizmus./ Másrészt az új helyzetnek megfelelően új kommunista torzítások is születtek.

A tőkésosztály és a munkásosztály közötti harc előtérbe kerülésével a kommunizmus már nem csupán abban az elméleti alakban lép fel, amelyben nem más, mint vagy a polgári forradalom következetes keresztülvitele a vagyontalan tömegek által az egyes polgári rétegek részérdekeivel szemben, vagy pedig a polgári forradalom utáni kiábrándulás kifejezése. 1830 után a kommunizmus már a proletárharc konkrét céljaként létezik. „Az 1830-i forradalmat a proletariátus vitte végbe, a burzsoázia azonban elütötte annak gyümölcseitől, s a munkásság ezt követő számos felkelését vérbe fojtotta... Saint-Simon és Fourier tanain már túllépett az élet, s egyre-másra születtek az új szocialista és kommunista elméletek.” /10/

Ezek a szocialista és kommunista elméletek a magántulajdon megítélése szempontjából két csoportra oszthatók: 1./ a magántulajdonnal az általános magántulajdont szembeállító nyerskommunizmusra és 2./ a magántulajdon fogalmát tagadó, de annak lényegét még nem megragadó kommunizmusokra. A magántulajdon lényegének a fel nem ismerése alternatív módon lép fel aszerint, hogy ez a kommunizmus a./ a magántulajdonnak a politikai állammal, vagy b./ a magántulajdonnak az egyes elszigetelt egyénnel, az individuummal való lényegi összefüggését hagyja-e figyelmen kívül. A magántulajdonnal már nem az általános magántulajdont állítják szembe mint a nyerskommunizmus, hanem azt a politikai államot, vagy azt az elszigetelt egyént, amelyek maguk is a magántulajdon termékei.

A nyerskommunizmust így jellemzi Marx: a kommunizmus első alakjában csak a magántulajdon általánosítása és kiterjesztése. A mozgalom a magántulajdonnal az általános magántulajdont állítja szembe. Ez kettős alakban mutatkozik meg. Egyrészt a közösségnek a dologi gazdagsághoz való viszonyában: „... a dologi tulajdon uralma oly nagy vele szemben, hogy mindent meg akar semmisíteni, ami nem alkalmas arra, hogy magántulajdonként mindenki birtokolhassa; erőszakos módon el akar vonatkoztatni tehetségtől stb. A fizikai közvetlen birtoklás számít a szemében az élet és létezés egyetlen céljának, a munkás meghatározását nem szüntetik meg, hanem minden emberre kiterjesztik...” Másrészt ennek ez általános magántulajdonosi viszonyoknak megfelelően fogják fel a férfi-nő viszonyt is. Ez a mozgalom „a házassággal /.../ a nőközösséget állítja szembe, ahol tehát a nő közösségi és közös-közönséges tulajdonná lesz. Azt mondhatjuk, hogy a nőközösségnek ez a gondolata ennek a még nyers és gondolat nélküli kommunizmusnak kimondott titka... Ez a kommunizmus – azáltal, hogy mindenütt tagadja az ember személyiségét – éppen csak következetes kifejezése a magántulajdonnak, amely ez a tagadás. Az általános és hatalomként konstituálódó irigység az a rejtett forma, amelyben a kapzsiság előáll, és csak más módon elégíti ki magát. Minden magántulajdonnak mint olyannak a gondolata legalább a gazdagabb magántulajdon ellen fordul mint irigység és egyenlősítési vágy... A nyers kommunista csak ennek az irigységnek és elképzelt minimumból kiinduló ezen egyenlősítésnek a kiterjesztése. Meghatározott lehatárolt mértéke van.” /11/

Valószínűleg a nyerskommunizmusához sorolhatók az olyan különböző titkos társaságok mint az „Egyenlőségpárti munkások” /Travailleurs égaux/ és a humanitáriusok. Az előbbieket „a világot a munkások közösségévé akarták változtatni, s mint haszontalan, veszélyes és arisztokratikus fényűzést el akarták vetni a civilizáció finomságát, a tudományt, a szépművészeteket stb., ...” „A humanitáriusok főleg a házasság, a család és egyéb hasonló intézmények elleni támadásaikról voltak ismeretesek.” /12/

Úgy tűnik azonban, hogy a Blanqui, Barbès, Martino-Bemord által 1837-ben alakított „Évszakok Társasága” /Société des Saisons/, amely az egész arisztokrácia és elsősorban az 1830-ban hatalomra juttatott pénzarisztokrácia forradalmi úton való eltörlését és köztársasággal való helyettesítését tűzte ki céljául, már eljutott a politikai kommunizmushoz. /13/

Ugyancsak a politikai kommunizmushoz sorolható Cabet „ikóriai” kommunizmusa is, amelyet az 1840-ben megjelent „Ikóriai utazás” /Voyage en Icorie/ c. művében fejtett ki. Az 1840-es években ezt a tanítást – elméleti silánysága ellenére vagy éppen ezért – fogadta el a francia munkások többsége. /14/ Az „ikóriai kommunizmus” erőszak, forradalom nélkül jön létre. Az egalitáriusok tudomány és művészetellenességével szemben Cabet ezeket, valamint a nevelést tekinti azoknak a tényezőknél, amelyek alkalmassá teszik az embereket az új rend létrehozására. E tényezők segítik helyzetük felismerésében a népet, s megmutatják neki a kivezető utat, amely a boldogság állapotába visz, ahol vagyon- és munkaközösség lesz, a ahol az emberek egyenlők. Cabet-nél azonban az egyenlőség nem az egyéni különbségek tagadása. A helyzet, a lehetőségek és az erők egyenlőtlenségeinek úgy kell fejlődniük, hogy az individuális különbségek ne külsődlegesen fejeződjenek ki. A törvényerőre emelt testvériség az a médium, amelyben az egyenlőtlenség különbözőségei veszélytelenül jelentkezhetnek, mert azok lényegét már megelőzőleg kiegyenlítették.

Ikóriában köztársaság van. A népet 2000 képviselőből álló parlament képviseli, a végrehajtó hatalom pedig az elnök és a 15 tagú vezetőség kezében van. Az állam kezeli a nemzeti vagyont, amelyet a dolgozók között oszt szét, azok szükségletei szerint. Az általános vagyonszociális mellett a pénzgazdálkodás ismeretlen, s ezért sem jöhetnek létre érdekházasságok.

A politikai kommunizmussal majdnem egyidőben lép fel az anarchizmus, aminek alsó elméleti kifejezése Proudhon 1841-ben megjelent műve, a „Mi a tulajdon?” /Qu' est ce que la propriété?/ A címben feltett kérdésre a válasz: a tulajdon lopás. A magántulajdon következményeként ábrázolja a konkurenciát, az erkölcsstelséget és a nyomort. Proudhonnál az állam, legyen az akár a legdemokratikusabb köztársaság, már korántsem tölt be olyan pozitív szerepet az új társadalmi rend megvalósításában mint Cabet-nél: „... miután kimutatja, hogy a kormányzat minden fajtája, mindegy, hogy demokráciáról, arisztokráciáról vagy monarchiáról van-e szó, egyaránt kifogásolható, hogy mindegyik erőszakkal uralkodik, s hogy a legjobb esetben a többség ereje nyomja el a kisebbség gyengeségét, végül erre a következtetésre jut: „Nous voulons l'anarchie!” – anarchiát akarunk: senki se uralkodjék, mindenki csak magának tartozzék felelősséggel.” /15/

Proudhon elmélete később elveszíti ezt az élességét. Az 1846-ban megjelent „A nyomorúság filozófiája” c. művében /La Philosophie de la Misère/, már nem a magántulajdont tartja a nyomor okának, hanem azt, hogy az árucseré nem közvetlenül, hanem a pénz közvetítésével zajlik. Pénzügyi és bankreform javaslata már nem mutat túl a polgári társadalom keretein. Marx és Engels ezért ezt a művét már a burzsoá szocializmushoz sorolják. /Ld. később./

A politikai kommunizmus tehát a magántulajdon és a pénzgazdálkodás megszüntetését tételezi fel, úgy, hogy közben megmarad az állam, aki a nemzeti vagyont kezeli és elosztja, továbbá az emberi

élet valamennyi lényeges szféráját szabályozza. Az anarchizmus felveti az állam megszüntetését, de nem úgy, hogy az állammal mint politikai közösséggel az emberek valóságos közösségét állítja szembe, hanem az egyes elszigetelt, csak önmagának felelőséggel tartozó individuum az eszménye. Nem veszi észre, hogy az ilyen egyén maga is a magántulajdon terméke. Nem az emberi lényeg a maga valóságában, hanem még „az ember elidegenülésével terhelt lényeg”, és éppen ez az elidegenülés az alapja a polgári társadalomtól elkülönült államnak, amelyet meg akar szüntetni. A politikai kommunizmus és az anarchizmus is meg akarja szüntetni a magántulajdont. De az első a magántulajdonon alapuló polgári társadalom államát, a második pedig ennek elszigetelt individuumát állítja a magántulajdonnal szemben. Ezért mindkét forma úgy jellemezhető, hogy „Bár a magántulajdon fogalmát megragadta, de a lényegét még nem” /16/

Az első olyan mozgalom, amely ezen a politikai szemléletmódon túllépett, az 1844-es sziléziai takácsfelkelés volt. „A sziléziai felkelés éppen azzal kezdődik, amivel a francia és az angol munkásfelkelések végződnek, a proletariátus lényegének a tudatossá válásával. Magának az akciónak a jellege is ezt a fölényt mutatja. Nemcsak a gépeket, a munkások e vetélytársait pusztítják el, hanem az üzleti könyveket, a tulajdon jogcímét is, s míg minden más mozgalom először csak a gyáros, a látható ellenség ellen fordult, ez a mozgalom egyszersmind a bankár, a rejtett ellenség ellen is fordul.” /17/

A munkásosztálynak önfelzabeditásához szüksége van a politikai forradalomra, de a politikai forradalom önmagában csak politikai közösséget teremt. „E politikai lelkű forradalom ezért – ... – szerves és egy uralkodó kört a társadalomban, a társadalom költségére.” /18/ Egy ilyen közösség, azonban nem szünteti meg a munkás munkásságának és életének embertelenségét. /Az élet csak a létért való küzdelem, nem pedig alkotó tevékenység./

„Az a közösség,..., amelytől a munkás el van szigetelve, egészen más realitású és egészen más terjedelmű közösség, mint a politikai közösség. Ez a közösség, amelytől a munkást saját munkája választja el, maga az élet, a fizikai és szellemi élet, az emberi erkölcsiség, az emberi tevékenység, az emberi élvezet, az emberi lényeg. Az emberi lényeg /Wesen/ az emberek igazi közössége /Gemeinwesen/.” /19/

A kommunizmus mint a magántulajdon pozitív megszüntetése tehát egyúttal az emberi lényeg önidegenülésének a megszüntetése is. Az egyéniség és a társadalmiság egymást erősítő viszonyának a megteremtése. Az eddigi történelemben az emberi lényegnek ez a két egymást feltételező meghatározottsága mindig csak mint elvont ellentétek léteztek. Az egyéniség ott kezdődött, ahol a társadalmiság, a közösségiség végződött, illetve fordítva. Az emberi lényeg tehát önellentmondásos, önmagával meghasonlott volt.

Valóságos ellentmondásokat nem lehet úgy megszüntetni, hogy az

egyik oldalt kiküszöböljük. A többi termelőtől elszigetelt egyes egyén feltételezi a polgári társadalomtól elkülönült államot mint illuzórikus közösséget; és viszont a polgári társadalomtól elkülönült állam alapja a termelők elszigeteltsége, a valóságos közösség hiánya. Ha az egyik oldalt megkíséreljük kiküszöbölni magának az ellentmondásnak a megszüntetése nélkül, akkor az előbb-utóbb újratermelődik. A mágnesnek mindig van északi és déli pólusa; a pozitív elektromossággal szemben mindig van negatív. Az ember mindig társadalmi és egyéni. Az emberi lényeg ezért csak olyan társadalmi formában teljesezhet ki, ahol mindkét mozzanat szabadon fejlődhet.

A magántulajdon pozitív megszüntetése egyúttal a magántulajdon által megosztott individuuumok megszüntetése is. Ezzel viszont alapját veszíti minden illuzórikus közösség /politikai, vallási, stb./ is mint ezeknek az individuuumoknak az ellentéte. Azzal, hogy magának az emberi önelidegenülésnek az alapját támadja, csak ez a kommunizmus képes valóban a magántulajdont tartósan megszüntetni és új társadalmat teremteni.

„Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmusnaturalizmus, ez az ember és a természet, ember és ember közti ellentmondásos harc igazi feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és öngazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye és magát e megoldásnak tudja.” /20/

„A magántulajdon pozitív megszüntetése – mint az emberi élet elsajátítása ennélfogva a pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe...

Tehát a társadalmi jelleg az egész mozgás általános jellege, mint ahogy maga a társadalom az embert mint embert termeli, úgy a társadalmat az ember termeli. A tevékenység és az élvezet mind tartalmuk, mind az egzisztencia-módjuk szerint társadalmiak; társadalmi tevékenység és társadalmi élvezet; a természet emberi lényege csak a társadalmi ember számára létezik, mert csak itt létezik a természet az ember számára mint az emberrel való köteték, mint a maga létezése a másik számára és a másiké az ő számára, s mint az ember valóságos életeleme, csak itt létezik mint az ember saját emberi létezésének az alapzata.” /21/

3. A nem-proletár szocializmusok

A munkásmozgalom erősödése és a kommunisztikus tanok terjedése, népszerűsége következtében a többi osztály is igyekszik elméletének szocialista színezetet adni.

„Az arisztokráciának, hogy rokonérzést kelthessen, úgy kellett tennie, mintha szem elől tévesztené saját érdekeit és csakis a kizsákmányolt munkásosztály érdekében formulálná meg vádiratát a burzsoázia ellen. Így készítette elő azt az elégtételt, hogy gúnydalokat énekelhessen új urára, s többé-kevésbé vészterhes jóslatokat súghasson fülébe,

Ilymódon keletkezett a feudális szocializmus – félig siratóének, félig gúnydal, félig a múlt utóregzése, félig a jövő fenyegetőzése – helyel-közzel szíven találva a burzsoáziát keserű, szellemesen maró ítéletével, de mindig nevetséges hatást keltve azáltal, hogy teljesen képtelen a modern történelem menetének megértésére.” /22/ /Kiemelések tőlem – Sz. M./

A feudális szocializmussal együtt megjelenik a vele „egy húron pendülői keresztényszocializmus is: „Mi sem könnyebb mint a keresztény aszketizmust szocialista mázzal bevonni, nem kelt-e ki a kereszténység is a magántulajdon ellen, a házasság ellen, az állam ellen? Nem prédikálta-e helyébe a jótékonyt és a koldulást, a cölibátust és a test sanyargatását, a szerzetesi életet és az egyházat? A szent szocializmus csupán az a szenteltvíz, amellyel a pap az arisztokraták bosszúságát megszenteli.” /23/

Ahogy az ipari forradalom a proletariátust önálló osztállyá tette, megszüntette a proletár-helyzet átmenetiségét, úgy szüntette meg a kispolgári /paraszi/ létnek a biztonságát is. A kispolgárság önálló osztályból átmeneti réteggé vált. „Azokban az országokban, ahol a modern civilizáció kifejlődött, egy új kispolgárság képződött, amely a proletariátus és a burzsoázia között lebeg és a polgári társadalom részeként állandóan újból képződik,...

Olyan országokban mint Franciaország, ahol a parasztosztály a népességnek jóval több mint a fele, természetes volt, hogy azok az írók, akik a proletariátus érdekében léptek fel a burzsoáziával szemben, a burzsoá rendszert bírálva kispolgári és kisparaszi mértékkel mértek, s a kispolgárság álláspontról fogták pártját a munkásoknak. Így keletkezett a kispolgári szocializmus. Ennek az irodalomnak Sismondi a feje nemcsak Franciaországban, hanem Angliában is.

„... ez a szocializmus vagy a régi termelési és érintkezési eszközöket akarja visszaállítani és velük együtt a régi tulajdonvi-

szonyokat és a régi társadalmat, vagy pedig a modern termelési és érintkezési eszközöket akarja visszaerősíteni a régi tulajdonviszonyok keretébe, amelyeket már szétfeszítettek, szét kellett hogy feszítsenek.

Céhrendszer az iparban és patriarchális gazdálkodás a falun, ebben merül ki minden tudománya.” /24/ /Kiemelés tőlem – Sz. M./

Marx és Engels ettől a kispolgári szocializmustól megkülönböztetik a német vagy az „igazi” szocializmust. Ennek az anyagi alapja az volt, hogy a mint század derekán „Németországban a fennálló állapotok tulajdonképpeni társadalmi alapja a XVI. századból átöröklődött és itt azóta különböző formában mindig újból felbukkanó kispolgárság” volt.

„E kispolgárság retteg a burzsoázia ipari és politikai uralmától, mert saját biztos pusztulását látja benne, egyrészt a tőke koncentrációja, másrészt egy forradalmi proletariátus felemelkedése következtében. úgy tűnt neki, hogy az „igazi” szocializmus egy csapásra agyonüti mind a két legyet. S az „igazi” szocializmus járványként terjedt el.” /25/

A konzervatív vagy burzsoá szocializmus. „A burzsoázia egy része orvosolni akarja a társadalmi visszaállásokat, hogy ezzel a polgári társadalom fennmaradását biztosítsa...

Példaként Proudhon „Philosophie de la Misère”-jét említjük meg. A szocialistáskodó burzsoák a modern társadalom életfeltételeit akarják, a belőlük szükségszerűen fakadó harcok és veszedelmek nélkül. A fennálló társadalmat akarják, az azt forradalmasító és felbomlasztó elemek híjával. Burzsoáziát akarnak proletariátus nélkül...

E szocializmus egy második, kevésbé rendszeres, de gyakorlatibb formája azzal próbálta levenni a munkásosztály kedvét minden forradalmi mozgalmától, hogy kimutatta: nem ilyen vagy olyan politikai változás, hanem csakis az anyagi életviszonyok, a gazdasági viszonyok megváltozása válhat hasznára. Az anyagi életviszonyok megváltoztatásán azonban ez a szocializmus semmiképpen sem a polgári termelési viszonyok eltörlését érti, ami csakis forradalmi úton érhető el, hanem adminisztratív javításokat, amelyek a termelési viszonyok talaján történnek, tehát a tőke és a bérmunka viszonyán mit sem változtatnak, hanem a legkedvezőbb esetben csökkentik a burzsoázia számára uralkodásának költségeit és egyszerűsítik államháztartását.

A burzsoá szocializmus éppen abban áll, hogy kijelenti, a burzsoák – a munkásosztály érdekében burzsoák.” /26/

Az olvasótól elnézést kérek, hogy túl sok idézettel fárasztottam. Ezt azonban azért is szükségesnek tartottam, mert „rohanó világunkban” egyre kevésbé van idő arra, hogy minden érdeklődő maga keresse ki az idézett helyeket. Ha azonban valaki éppen e cikktől indítva teszi ezt, akkor az írás már elérte célját.

JEGYZETEK

- /1/ A „Gazdasági-filozófiai kéziratok” kommunizmus-tipológiájának az értelmezésére Magyarországon elsőként Tőkei Ferenc tett kísérletet, „A szocializmus dialektikájához” c. tanulmányában. Tőkei ezt a korabeli kommunista gondolat és mozgalom keletkezéstörténete olyan elemzésének tekinti, amely kitapintja „a világtörténelem kommunista jövőjének bizonyos dialektikus tendenciatorvényei”-t. /Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése? Kossuth Könyvkiadó, 1977. 374-375. old., 380. old./ Értelmezéséből a mai magyar valóságra két következtetés vonható le: 1./ A nyerskommunizmuson már túljutottunk, az ahhoz való visszatérés már nem reális veszély; 2./ Hogy jelenlegi fejlődési szakaszunk szükségszerűen csak politikai szocializmus lehet. Ezt a következtetést viszi tovább Wiener György, amikor ezt írja: „A magántulajdon negatív megszüntetése, az állam 'általános tőkésé' válása az elidegenedett munka s ennek részeként a kényszerjellegű munkamegosztás fennmaradását jelenti, azt a társadalmi fejlettségi fokot, melyen a köztulajdon még a szellemi és a fizikai munka különválására épül. Ilyen feltételek mellett a gazdaság irányítása, a rendelkezési jogok gyakorlása – a részvénytársaságokhoz hasonlóan – munkavállalókból álló igazgatási szervezetek, díjazásban részesülő hivatalnokok feladata, akik a közösségi tőkés, az állam nevében gazdálkodnak.” /Wiener György: A tulajdon marxi felfogása, Társadalmi Szemle 1983. 3. szám 45. old./ A tőketulajdon nélkülítőképes termelés, ahol a közvetlen termelők bormunkát végeznek, azonban már csak azért is lehetetlen hosszabb távon, mert az ilyen termelés nemcsak árukat és értéktöbbletet termel, hanem újratermeli magát a tőkés-bérmunkás viszonyt is.
- /2/ Engels, F.: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, MEM 19. kötet Budapest 1969. 185. old.
- /3/ Uo. 188. old.
- /4/ Marx, K.: A zsidókérdéshez, MEM 1. kötet, Budapest, 1957, 366-367. old.
- /5/ Engels, F.: Im. 187, old.
- /6/ Engels, F.: Im. 188, old. A nagy utópista szocialisták nézeteinek az ismertetését e cikkben nem tartom szükségesnek. Az érdeklődőknek az idézett mű 188-194. oldalait ajánlom, az itt írottakat Engels kisebb változtatásokkal megismétli az Anti-Dühringben is /MEM 20. kötet. Budapest 1874. 253-259, old./
- /7/ Úgy vélem, az itt leírtak nem mondanak ellent annak a marxi tételnek, hogy „az elmélet maga is anyagi hatalommá válik mihelyt a tömegeket megragadja” /A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. MEM 1. kötet. 383-385, old./, hiszen ugyan-

ebben az írásában azt is hangsúlyozza Marx, hogy „Az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire a nép szükségletét valósítja meg.” /Uo. 386. old./ Épp ezért a munkásmozgalom elméletei is csak úgy válhatnak anyagi erővé, ha a munkásmozgalom szükségleteit fejezik ki, de akkor sem az elmélet a meghatározó a mozgalommal szemben.

- /8/ Engels, F.: A munkásosztály helyzete Angliában, MEM 2. kötet, Budapest 1971. 235-236. old.
- /9/ Marx, K.: A tőke 1. Utószó a második kiadáshoz, MEM 23. kötet, Budapest 1978. 13. oldal
- /10/ Cornu, A.: Marx és Engels 1818-1844, Kossuth Könyvkiadó 1968. 693. oldal
- /11/ Marx, K.: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből, MEM 42. kötet, Budapest 1981. 105. oldal
- /12/ Engels, F.: A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen, MEM 1. kötet 483-484. oldal
- /13/ Az Évszakok `társaságába való felvétel formulája; Auguste Blanqui válogatott művei, Gondolat, 1968. 118-119. oldal
- /14/ Engels, F.: A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen 484. oldal.
Marx, K. – Engels, F.: A szent család, MEM 2. kötet 130. oldal
Cabot kommunizmusfelfogását Dr. Antalffy György „Állam és demokrácia” c. műve alapján ismertetem. /Dr. Antalffy György: Állam és demokrácia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 184-185. oldal/
- /15/ Engels, F.: A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen, 486. oldal
- /16/ Marx, K.: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből, 106. oldal
- /17/ Marx, K.: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez, MEM 1. kötet, 403-404. oldal
- /18/ Uo. 407. old.
- /19/ Uo.
- /20/ Marx, K.: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből, 107. oldal
- /21/ Uo. 108. oldal
- /22/ Marx, K. – Engels, P.: A Kommunista Párt Kiáltványa, MEM 4. kötet, Budapest 1959. 460-461. oldal
- /23/ Uo. 462, oldal
- /24/ Uo. 462-463, oldal
- /25/ Uo. 465, oldal
- /26/ Uo. 466. oldal

Czabán László:

Megjegyzések az értéktörvény érvényesüléséhez az egyszerű ártermelés modelljében

Rögtön egy mentegetőzéssel kell kezdenem. Az egyszerű ártermelés modellje elméletének teljes bírálata messze meghaladja ennek az írásnak a kereteit, így nem térhetek ki a hozzá kapcsolódó elméletekre sem /nevezzük őket tiszta piac elméleteknek vagy talán piaci „tisztaelméletek”-nek/. Ugyanakkor nem tárgyalhatom itt a modellek közös sajátosságait sem. Választanom kellett, így arra a modellre esett a választásom, amely viszonylag közvetlenebbül érint bennünket. Erdős Péter: Bér, profit, adóztatásában megtalálható ez a modell, amely ott a marxizmus védelmével hozakodik elő, és amelyből bőven merítenek a későbbi szerzők.

A modell elméleti sajátosságai

„A valóságot tükröző modellnek nem szabad történelmietlennek lennie, de történelmisége szükségiképpen logikai történelmiség, nem pedig konkrét történelmiség: szükségiképpen absztrahálunk benne minden esetlegességtől ... a modell tisztán, kompromisszum nélkül tartalmazza a valóságnak tisztán jelentkező tendenciáit, kategóriáit.” /Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás, 68. old./

A fentieket el kell fogadnunk, feltéve, ha azt jelenti, hogy a modellnek a meghatározott valóság eleven, meghatározó viszonyainak, mozgatórugóinak, folyamatainak érvényesülését kell bemutatnia, a meghatározott történelmi valóság egy részének /totalitásának, egészének, mozgásának, fejlődésének, stb./ megismerését kell szolgálnia. /Ez annyiban fontos, amennyiben a „logikai történelmiség” mögött igen sokféle elképzelés hozódhat meg, mint majd alább látni fogjuk./

Erdős Péter Marxra hivatkozik, aki a termelési árra való átmenetnél azt vizsgálja, hogy az érték hogyan alakul át piaci értéké, majd termelési árrá. Ez lényegében logikai átmenet, eltekintve attól, hogy az egyre konkrétabb kifejtés során a tőke egy fejlett formájához jutunk el. Tehát itt Marx leírja azokat a sorokat, amelyek az egész műből kiszakítva valóban olvashatók úgy, ahogy Erdős Péter teszi. A tőke III. kötetének e helye bemutatja, hogy hogyan jelenik meg az a folyamat – mostmár a konkrétumhoz közelebb –, amelyet előzőleg A tőke I. kötetének elején láthattunk. A III. kötet megértéséhez azonban szükség van az I. kötet megértésére. Bizonyos fokig a történelmiséget sem nélkülöző, lényegében logikai kifejtést kapunk itt, amelynél rá-

adásul nem szabad elfelejtenünk, hogy nem kész műről van szó. /Gondoljunk csak arra, hogy az értékformák és a csereformák az I. kötetben világosan el vannak különítve egymástól, szemben a III. kötet megfelelő helyével.

Nos, úgy vélem, Erdős Péter belekerült ebbe a csapdába, amikor a III. kötet 171. old. idézeteit egyrészt arra akarja felhasználni, hogy az egyszeri árutermelést, mint a tőkés termelési módot megelőző jogos absztrakciót bizonyíthassa, másrészt a modell működésének alapfeltételeit igyekszik bennük megtalálni.

Nézzük a feltételeket: „1. a különböző áruk cseréje ne legyen többé pusztán véletlen vagy csak alkalmoszerű ... 2. hogy amennyiben a közvetlen árucserét tekintjük, ezeket az árukat mindkét fél megközelítőleg a kölcsönös szükségletnek megfelelő mennyiségi arányban termelje; ezt a kelendőség kölcsönös tapasztalata magával hozza, s így magának a folytatólagos cserének eredményeként kifejlődik. 3. amennyiben eladásról beszélünk, ne legyen semmiféle természetes vagy mesterséges monopólium” /Marx: A tőke III. kötet 171. old./

Azt hiszem, világosan látható, hogy nem valamiféle történelmileg létezett állapotról van szó, de legkevésbé prekapitalizmusról. De akkor mire való a várom pont? Ha jól megnézzük ezt a fejezetet, akkor azt találjuk, hogy ez annak a feltétele, hogy az egyes termelési ágak egyéni értékei egységes piaci értékévé integrálódjanak. Másrészt amint ez általánosan végbemegy minden termelési ágban /logikai végbemenésről van itt szó!/, és mozgásában látjuk viszont a piaci értéket, ezek átfórmálódnak termelési árrá, az egyes termelési ágak piaci értékei integrálódnak az általános profitráta közvetítésével. A különös profitráták különbségei tűnnek el. A termelési ár ilyen módon általános. Ilyen módon az egyszerű árutermelés modellje a különöst közvetlenül általánossá teszi.

Másrészt azt látjuk, hogy ahogy termelési árrá változtak a piaci értékek logikai úton, rögvest tőkés piac van előttünk, külön előfeltevések nélkül. Tehát ugyanarról van szó, mint az I. kötetben. Ott az áru a kiindulópont, de tőkés áru, a tőkés formától sajátosan elvonatkoztatva, így ahogy a kifejtés során megmutatja igazi tőkés jellegét, egyre inkább kibontakoztatja tulajdonságait, anélkül, hogy erre az árura vonatkozó történelmi előfeltételeket változtatni kellene. Történetisége tehát csak annyiban van ennek a kifejtésnek, amennyiben a kifejlett kategóriák megjelenését kimutathatjuk a fejletlenebb viszonyok között /pl. a csereérték, amely azonban még nem vetette maga alá a termelést/, és az egész megelőző történet a kifejlett viszonyok között levő kifejlett kategóriának mintegy levéseként jelenik meg, anélkül, hogy teleológiát tulajdonítanánk a termelési folyamat fejlődésének.

Hogy Erdős Péter mennyire másképpen látja az egészet /úgy vélem, nem értette meg/, azt bizonyítja a következő mondata: „Ebből a felsorolásból /tudniillik Marx három pontjából – Cz. L./ minthogy nem közvetlen termékcsere gondolunk – minket főleg a 3. pont érdekel” /?!?/ /Erdős Péter im. 69. old./, sőt nemcsak a monopóliumok hiányát feltételezzük, hanem a „tökéletes verseny meglétét” /Erdős P.

im. 69. old./ Erdős Péter tehát miután úgy vélte, bebizonyította az egyszerű árutermelés modellje absztrakcióinak helyességét, nagyvonalúan áttér a piacra.

A modell működésének alapfeltételei

Még mielőtt Erdős Péter előfeltételeire rátérnénk, gondoljuk végig mit jelent eddig az egyszerű árutermelés. Ha jól sejtem, akkor egy saját munkán alapuló árutermelésről van szó, amelyben alapvető kérdés a kistermelő egyéni képessége, aki meghatározott használati értéket termel, áruként.

Az első attribútum: a tökéletes verseny

Egyelőre figyelmen kívül hagyjuk azt az abszurditást, hogy a kistermelők /nagyon lényeges, hogy Erdős Péternél nem árubirtokosokról van szó, amely talán már lehetővé tenné megtalálni a helyes elvonatkoztatásokhoz a kündulópontot/ tiszta versenyes piacra lépnek. Itt csak a modell kereteivel foglalkozunk.

Mit igényel tehát a tiszta verseny?

- ugyanaz legyen az ár, azaz tökéletes legyen a tájékozottság egy-egy termék esetében. Ez tulajdonképpen egybeesik azzal a mozzanattal, ahogy Marxnál az egyéni értékek piaci értékké átlagolódnak, csak hogy ott a konkurencia eredménye ez, és egyáltalában eredmény, addig itt előfeltevés, amelyet nem bizonyítunk /axióma/. /Érdemes emlékeztetni arra, hogy Marx a filozófia nyomorúságában bírálja Proudhot, aki szemben Ricardoval, a meghatározott termelési viszonyokat az értékből konstituálja, hogy azután meghatározott – kisárutermelői – termelési viszonyokat vezessen le ebből./
- az egyes termelő visszavonulása ne zavarja meg a piac normális működését. Tehát a kisárutermelő halála esetén biztosított legyen a pótlása, mivel neki nincs lehetősége visszavonulni máshová.
- a megállapodás hiánya.

Ezek után Erdős Péter úgy érzi, hogy valami védekezést kell leírnia: „a tökéletes verseny mint elméleti modell értelmes és hasznos marad mindaddig, amíg nem veszítjük szem elől absztraktságát, csupán modell jellegét.” /Erdős Péter im. 71. old ./

Itt viszont kérdések merülnek fel:

- mi a hasznossága?
- mi az elmélet és a valóság viszonya?
- mitől vonatkoztathatunk el?
- mire jó egy modell, ha „csupán modell”?

De nézzük tovább a feltételeket:

- szabad választás legyen abban, hogy mit visz ki a termelő a piacra /hogy a csizmadia csizmát vagy ... vagy mit vigyen a piacra?/. Erdős Péter úgy érzi, hogy szükséges szembesítenie modelljét a valósággal: „Ez a gyakorlatban biztosan megvalósíthatatlan feltétel.” Persze, hiszen előfeltevésünk nem a tőke volt, amely közömbös az általa termelt használati érték különössége iránt, hanem a kisárutermelő, akinek léte egy meghatározott használati érték termeléséhez van kötve.

„Hiszen ez nem csak azt igényli, hogy az efféle választásnak ne legyen intézményes korlátja ... Nem választhatok szabadon abban a kérdésben, hogy mit termeljek, ha nem vagyok elég tudója az általam kiszemelt szakma mesterségbeli ismereteinek.” Így van, ezért nem merül fel a pékben, hogy szabó legyen, és ruhát vigyen a piacra, „vagy ... ha meglévő termelőeszközök nem alkalmasak a kiszemelt szakma műveleteinek az elvégzésére, a megfelelőek meg nem szerezhetők be könnyedén.” /Erdős Péter im. 71. old./

Erdős Péter tehát beleütközött saját modelljének korlátaiba: ha megfigyeljük, azok a korlátok, amikről itt szó van, azok éppen azok, amelyeket a tőke fog feloldani, másfelől e korlátok megszüntetése éppenséggel a reális piac megszületése, meg kell szünnie a „tőke” meghatározott termelési ághoz való kötöttségének, ki kell alakulnia a bérmunkások osztályának és a piacnak fel kell rúgnia a helyi korlátokat, meg kell szünnie annak, hogy a termelés egy jó része megrendelésre történjen. Azaz uralomra kell jutnia az árutermelésnek, a tőkés termelésnek.

Erdős Péter azonban másképpen oldja meg a problémát: „Ez az egybeesés gyakorlatilag kiegészítő pontossággal akkor is megvalósul, ha az újratermelés csak lassú ütemben bővül. Ez azonban amíg az egyszerű árutermelés uralkodik /?!?!/ valóban így is van. Ilyenkor a különböző foglalkozási-termelési ágak helyes arányai lényegében változatlanok maradhatnak. Pontosabban olyan lassú ütemben kell csak változniuk, hogy ez a szakképzésnek a kisárutermelés körülményeihez alkalmazkodó intézményei révén viszonylag megvalósulhat.” /Erdős Péter im. 71. old./

Úgy vélem, hogy Erdős Péternél először is az egyszerű árutermelés történelmileg létező, uralkodó forma volt, másodsor ez a kor a feudalizmus várososaié. Mire alapozom a feltételezést?

- kézműves üzem

- a kereslet kismértékű változása, az újratermelés arányainak kismértékű változása /változatlansága/

- a szakképzés intézményrendszere: inas-legény-mester, remekmű, céhtörvények, stb.

Márpedig: az árutermelés ebben a korban igen szűk kört ragad meg, mert az érintkezés korlátozott, másrészt dominál a naturálgazdaság. Az érintkezés kitágulása azonnal a kisárutermelés fokozatos felszámolását hozza: nem a szükséglet, de a kereslet nő robbanásszerűen. éppen a kézművesség technikai színvonala, termelőerői követelik meg a naturálgazdaságot. Végül, és a modell szempontjából ez a legfontosabb, ez a termelési mód feltételezi a céhszervezetet, a monopóliumokat, a nemességgel és a /szökött/ jobbágyokkal szemben.

A második attribútum: a motiváció

„A termelők érdekdiktálta motivációját kell megfogalmaznunk, és pedig az egyszerű árutermelés követelményeire gondolva” /Erdős P. i.m. 72. old./ Nos, akkor vagyok elégedett helyzetemmel, ha amíg „vá-

lasztott mesterségem körében foglalkozom, és napi munkám termékeit más, szárromra szükséges termékekre elcserélem, semmivel sem kell rosszabbul élnem, azaz nem kell végül is cserébe kisebb vagy silányabb jószágmennyiséggel beélnem, mintha bárminő más mesterséget folytatva fejtenék ki naponta ugyanannyi munkát, vagyis ugyanannyi erőkifejtéssel napi ugyanannyi órán keresztül valami másfajta termelőmunkán dolgozom ... tehát olyan emberről van szó, aki nem tőkájével nyereszkedni, hanem munkájából megélni kívár.” /Erdős P. im. 74. old./

Tehát Erdős Péter helyesen fejt ki: ezt az árutermelőt csak az érdekli, hogy szükségleteihez megfelelő használati érték tömeget sajátíthasson el. Azonban ez után egy törés következik: a szerző úgy véli, hogy kézművességen alapuló árutermelésben az absztrakt munka magában a termelésben konstituálódik, de ami még különösebb: az adott feltételek között a ráfordítás és hozam arányok egybeesnek valamennyi ágazatban, azaz a gazdaságban bárhol kifejtett azonos munka /elvont munka/ mennyiség azonos tömegű használati értékhez juttatja a munka kifejtőjét.

A harmadik attribútumra, az árrugalmasságra nem térek ki.

A modell működése

Tehát: vannak olyan egyszerű árutermelők, akik „kárt vallanak motivációjukban”, azaz ösztársadalmi szinten nem valósul meg Gossen II. törvénye ???/ /az ötlet egyébként nem Erdős Péteré. 1917-1921 között Sztrumilin is úgy fogalmazta meg a társadalmi termelés ésszerűségi kritériumát, hogy az akkor valósul meg, ha bármely ágazatban kifejtett munkamennyiség azonos hasznosságot hoz létre. Ez Gossen II. törvénye, a határhasznok kiegyenlítődségének törvénye társadalmi szinten/, ebből fakadtan mesterséget változtatnak ezek az egyszerű árutermelők /a szabó bognár lesz/, ami megváltoztatja a kínálatot, és addig folyik a termelők áramlása /nem a tőkée!/, amíg értéken nem történik a csere, bár a modell megfogalmazásából inkább a határhasznok kiegyenlítődséig folyó áramlás következne.

Az egész gondolatmenetnek alapvető hibái vannak, de úgy vélem, hogy világosabban látunk, ha megvizsgáljuk, hogy milyen esetek adódnak a modell kiindulópontjából: a kézműves árutermelők viszonyaiból.

1./ Az áruk köre nyilvánvalóan csak a feleslegre terjed ki. /Hiszen az alapvető csere a város és falu közötti csere./ éppen ezért a csere csak meghatározott termékek egymáshoz való viszonya. Magának az értéknek a közvetlen megjelenése véletlenszerű, mivel maga az érték nem egyetemes.

2./ A kereskedő megjelenése első ízben konstituálja közvetlenül az értéket, abban az értelemben, ahogy most beszélünk róla, azáltal, hogy a cserélők közötti nem-egyenértékűséget közvetíti, és a két érték közötti különbséget elsajátítja.

3./ Ez a pont közvetlenül az első pont folytatása. A konkurencia megjelenéséről van szó a céhvel szemben. A kínálat tehát megváltozott, de a kereslet nem /jelentősen/, ehhez előbb még az agrárforradalomnak kell bekövetkeznie, illetve ezzel párhuzamosan a

a mezőgazdasági népesség megfosztásának a földjétől, és a fejlődés további fokán a manufaktúra megjelenése. Egyenlőre azonban csak a céh teljes kifejlődésénél tartunk, azaz monopóliumok uralják meghatározott területek termelését /hiányzik az érintkezés egyetemessége/, azaz ismét csak nem áramolnak termelőink. Itt még csak nem is ejtünk szót arról, hogy még elég sokáig léteznek a meghatározott munkáknak azok a jegyei, amelyek élethosszig köti a termelőt meghatározott használati érték termeléséhez, így az absztrakt munka is csak közvetve a cserében jelenik meg és lepleződik el.

4./ A második pont lehetséges folytatása a viszony kiteljesedése: a termelők formális alávetése a forgalmi tőkének /kereskedő, uzsorás/, majd a további fejlődés soron a termelőtőkének /a modern nagyipar háziipara/.

7./ A harmadik pont törvényszerű folytatása az, amikor új termelési mód jelenik meg, amely olyan szükségleteket hív életre, amely nem hogy a kézművességet, de a manufaktúrát is elnyeli. /Érdemes felhívni a figyelmet arra a dialektikára, hogy a középkor monopóliumait elnyeli a konkurencia, majd ez a konkurencia létrehozza a tőkés monopóliumokat, amely egy egészen egyoldalú, és céltudatos konkurenciát teremt a kézművesek, illetve kisüzemek között./ A kézműves most sem más ágazatba vándorol, hanem erejét vésőikig megfeszítve igyekszik növelni az előállított termékmennyiséget /árutömeget/, hogy szükségleteit kielégíthesse, mert a piac reális, tőkés piac.

Erdős Péter Engels-bírálatához

Engels A tőke III. kötetéhez írt pótlásában igen nehéz szövegben oldja fel az I. kötet és a III. kötet közötti látszólagos ellentmondást. A kifejtésnek ez a nehézsége kétségkívül hiányosság. Ugyanakkor Erdős Péter nem ezekező a pontokon bírálja Engelst, hanem azokon a helyeken, amelyekről úgy vélte, ellentétben vannak modelljével.

Lényegében két ponton bírálja Engelst. Az egyik, hogy azt állítja: Engels a törvények uralma helyére a termelők számolgotását állította. Nos, ez bárkivel szemben helytállóbb lehet, mint Engelssel szemben. Ellenkezőleg, Engels arról ír, hogy a számolgotások mögött törvény húzódik meg, amely éppenséggel a számolgotáson keresztül érvényesül. Ezt pedig nehéz lenne vitatni. A társadalom törvényei csak emberek cselekedetein keresztül érvényesülhetnek, mégha az emberek nincsenek is ennek tudatában. Egyébként ezt Engels hangsúlyozza is. A szokás az, ami végül is konstituálja az értékhez közelítő cserét. /Talán elkerülte Erdős Péter figyelmét, hogy Engels legalább háromszor fogalmazza meg különbözőképpen, hogy tendenciáról van szó./ /Valószínűleg nem ütközik meg azon Erdős Péter, hogy a tőkés viszonyok között a potenciálisan lehetséges tőkeáramlás mellett a tőkés a reálisan létező különbségeket beleszámítják áraikba, mert „észreveszik”, hogy a profitráta mozgásában objektív különbségek egyenlítődnek ki, és így a termelési árhoz, a profitráták kiegyenlítődé-

séhez egy idő után elegendő a tőkeáramlás potenciális lehetősége. Engelsnél tehát az értéken történő csere történelmi folyamat eredménye, amelynek objektív alakja az, hogy csak a felesleg egy részét ragadja meg az árucseré. Tehát Engelsnél a dolog történelmileg fejlődik, még ha bizonyos mértékig eltolódik a hangsúly: „ebből a munkaidő által való meghatározásból kiindulva fejlődött ki mármint az egész áruterelés és fejlődtek ki vele együtt mindazok a sokrétű vonatkozások, amelyekben az értéktörvény különböző oldalai érvényre jutnak, ahogy az A tőke első könyvének első szakaszában ki van fejtve, főleg tehát azok a feltételek, amelyek között a munka értékkepző.” /Pótlás A tőke III. kötetéhez 847. old./ Úgy vélem, helytelen lenne azt levonni következtetésként, hogy Engels szerint a Tőke I. kötetének 1. szakasza prekapitalista viszonyokról szólna.

Másrészt fontos megfigyelnünk: Engelsnél az értéken történő csere ilyen számolgotásos megfogalmazása, azaz a közvetlen meghatározása ott található, ahol az áruk köre igen szűk, és szokásszerűen cserélnek meghatározott termékeket meghatározott termékekre. Amint a csere folyamatosan egyetemessé válik, úgy oldja fel Engels az értéknagyság-meghatározás közvetlenségét.

/Erdős Péter másik megjegyzésével nem foglalkozunk, azzal, hogy szerinte már csak azért sem lehet egyenértékek cseréjéről beszélni itt, mert ehhez a primitív áruterelésben nincsen meg a szabad, és tökéletes verseny, márpedig ez feltétlenül szükséges, amint ezt „láthattuk”, ahogy azt Erdős Péter „bebizonyította”./

A további bizonyítás azonban átvezet bennünket Erdős Péter bírálatának második pontjához. Ugyanis Engels értéktörvényről beszél az első árucseré megjelenésétől kezdve, holott a modellből is jól látható, hogy csak az éles és megközelítően tökéletes verseny kényszeríti ki a pontos működését az értéktörvénynek.

Csak hogy Engels pontosan tudta, hogy az értéktörvény vonatkozásai történelmileg fejlődtek ki. Engels számára – mivel jól ismerte A tőke I. kötetét – az értéktörvény mindenekelőtt az a törvény, hogy meghatározott használati értékek termelésére, amellyel a társadalom szükségleteit csillapítani akarja, csak meghatározott munkaidőt fordíthat a társadalom munkaidőalapjából /itt természetesen csak az áruként megjelenő termékekre vonatkozik az értéktörvény/, és az áruterelés kifejlődésének csak igen magas fokán /igazából csak a kapitalizmus születésével/ jelenik meg, mint a tercelésen általánosan uralkodó törvény, mint egyetemes piaci törvény /mert ehhez, ugye, egyetemes, ahhoz közelítő piac kell/.

Mi az egyszerű áruterelés modelljének célja?

Erdős Péter arra hivatkozik, hogy Marx elméletét igyekszik bizonyítani a polgári elméletek feltevésai között. Mi viszont most ne foglalkozzunk azzal, hogy mit gondolnak, mit mondanak a különböző szerzők. Csak azzal, hogy mire vezet a modell.

A kiindulópont egy kisárutermelésre alapozott termelési mód, amely tökéletes autonómiában létezik. Ehhez a kiindulópontoz azután a tőkés piac /kereslet viselkedése, a kínálat illetve az árubirtokosok reakciója/ bizonyos jellemző vonásait rendelik hozzá, gondosan, formailag kigyomlálva a tőkés jellemzőket.

Ily módon az érték pusztán piaci forma, az ármozgások centrumává változik, amely így változatlan formájában jellemzi az árutermelést. Ezzel sikerült kiküszöbölni a vonatkozást a társadalomra, ahhoz, hogy az érték meghatározott viszonyok kifejezője, amely azonban egyetemességre csak akkor juthat, így a piacon akkor uralkodhat egyetemesen, ha az áru egyetemessé válik, azaz a munkaképesség áru lesz, azaz létrejön a tőkés termelési mód, és ezzel a termelési ár lesz az árak közvetlen centruma. Azaz Erdős Péternek „sikerült” elszakítani egymástól az értéket és a piaci értéket, az értéket és a termelési árat, kivenni az értékelmélemből Marxtot.

Sikerült továbbá megszüntetni a determinációt azzal, hogy a modellben levő meghatározásoknak semmi köze a termelőerők fejlettségéhez, a termelési módhoz, amely pedig minden társadalommal kapcsolatos felfogás egyetlen tudományos kiindulópontja. Még ha a termelési mód determinációja, a termelőerők fejlettségének kérdése az adott elméletben, problémában, kérdésben jóval áttételesebb, mint esetünkben: az áruterelés megszületése és fejlődése – felesleges hangsúlyozni – a termelőerők és termelési viszonyok dialektikájának meghatározott mozgásán, fejlettségén nyugszik./

A marxizmusból éppen ezzel lehet az elevenségét kivágni, azzal, hogy a történetiséget szüntetjük meg benne, és az ebből adódó dialektikát. Minden levésben van, minden kifejlett kategóriának, amely meghatározott viszonyokat jelöl, előtörténete van. /A történeti és logikai kifejtés viszonya; Grundrisse, Bevezetés/, még ha a kategória ki is fejezheti a fejletlenebb viszonyok meghatározott oldalait.

Nem Erdős Péter ellen íródott ez az írás, hanem az általa is képviselt gondolat ellen, amely száz-egynéhány évvel Marx után megragad a felszínen, sőt ezt a felszínt lényegnek tünteti fel, a valóságos történeti állapotokat elszakítja a történeti fejlődéstől, és ráadásul a marxizmus leplét ölti fel.

Földes György:

Gazdaságpolitikai dilemmákkal kapcsolatos két kérdés⁺

Az 1980-as évekre megszorodtak Magyarországon az újragondolást igénylő társadalmi kérdések. Nem könnyű rangsorolni a nagy horderejű problémákat. Sokan esnek abba a hibába, hogy az egyre feszültebbé váló gazdasági helyzetben, annak nyomása alatt, csakis erre a területre irányítják maguk és mások figyelmét. Ennek az eljárásnak kétségkívül megvan az a haszna, hogy a szűkülő erőforrások reális tényével felmentést lehet szerezni, ideológiát lehet képezni a többi területeken mutatkozó bemerevedésre, enerváltságra. Így például erőteljes hajlam mutatkozik arra, hogy a külgazdasági egyensúly tartós megteremtését, vagy az életszínvonal megőrzését pusztán gazdaságpolitikai feladatként értelmezzék.

Az a kettős leszűkítés, amely szerint egyfelől: minden mai társadalmi problémánk lényegében egy okra, a gazdasági növekedés lassulására, az eddigi növekedési modell válságára vezethető vissza, másfelől: kiút csak a gazdasági eszközök használatában, vagy ideiglenesen és részlegesen ezeket pótló politikai lépésekben keresendő, komoly veszélyeket rejt magában. A már említett, a más létszférákat felmentő vonatkozásokon túl, – ahol azok pusztá függvényekként jelennek meg, mintegy elszenvedve az eseményeket – az „ökonomista” szemlélet és cselekvés védtelenné tesz arra az esetre, ha a körülményekben rövid időn belül nem állna be lényeges változás.

1. „Első” vagy második gazdaság?

De nézzük meg az erőforrások oldaláról a gazdasági problémákat. Az eltelt 2-3 év egyetlen termelési ágban sem hozott kielégítő minőségi fordulatot. Az eddigi restriktciók csak a folyó kereskedetni mérleg kiegyensúlyozásához voltak elegendők, az aktuálisra váló visszafizetésekhez újabb hitelek felvétele vált szükségessé. Ennek következtében nem állt meg az eladósodási folyamat. Történik mindez olyan körülmények között, amikor újabb kölcsönök megszerzése egyre nehezebb feladat és egyre súlyosabb feltételek elfogadásával jár együtt, amikor a nemzeti jövedelem alig nő, stagnál, amikor a nagyjában változatlan termelési szerkezet mellett az importkorlátozás és az anyagbehozatali /mennyiség/ gondok exportnehezégeket okoznak.

A gazdaságtalan export fenntartásának kényszere negatívan hat vissza a megújulás útjait kereső gazdaságpolitikára. Hiszen szűkíti a tőkecsoportosítás lehetőségeit amellet, hogy nemzeti jövedelmünk egy része ezen a csatornán keresztül kiáramlik az országból. A tőkés országokból származó technika, alkatrész és speciális anyagok behozatala nehezül, a szocialista országokkal nem kielégítő mértékben fejlődik a kooperáció, különösen nem az intermedierek és a termelő szolgáltatások tekintetében. Mindkét tényező importhelyettesítésre ösztönöz, amit a közgazdasági irodalom egyértelműen elítél, szerintem azonban vannak pozitív vonásai is. Közéjük tartozik, hogy a belső munkamegosztás fejlesztésére, a vállalati struktúra differenciálására ösztönöz és perspektívát ad számos termelőegységnek, hogy nagyobb tőkebefektetés nélkül piachoz jusson. Vállalataink egy része így életlehetőséget kap és jobban megfelelhet a korszerűsítési, rugalmassági követelményeknek, a „keresletorientált” gazdálkodásnak. A meglévő lehetőségek nem homályosítják el azt az objektív tény,

⁺ A tanulmány 1983-ban készült.

hogy a magyar gazdaság nem térhet új növekedési pályára másként, csak a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe ágyazódva. Elsőrendű feladat, hogy megoldjuk a KGST együttműködési gondjait és megakadályozzuk a kelet-nyugati kapcsolatok visszaesését.

Komoly tehertételt jelent természetesen a fegyverkezés. A mértéket nem mi szabjuk meg, hanem a külső fenyegetés nagysága és a szocialista országok szolidaritásával összefüggésben az arányos teherviselés igénye. Közeli időben nem lehet arra számítani, hogy e területről anyagi és pénzügyi eszközöket sikerüljön elvonni.

Növekedési forrás a gazdaság belső felhalmozási képessége. Még a legutóbbi időben is a vállalatok és szövetkezetek túllépték a tervezett beruházási szintet. Az „alulérték” egységek ma is mindent megtesznek, hogy szorult helyzetükből állami hitellel, támogatással finanszírozott befektetésekkel kerülhessenek ki. Ezért még inkább fontossá vált a pénzügyi munka javítása, a banki módszerek kiterjesztése. Előtérbe került a gazdálkodási egységek közötti eszközáramlás biztosítása, a spontán kiválasztódás szervezeti formáinak megteremtése. A másik kézenfekvőnek tűnő megoldás a központi-állami beruházások arányának növelése az ágazati szerkezet korszerűsítése érdekében.

Mindkét variáns abszolutizálása ellenérvet hívhat maga ellen. A szocialista gazdaság monetarizálása több szempontból kívánatos, de az innováció meggyorsításához nem elégséges eszköz, csak ha együtt hat a műszakilag megalapozott fejlesztési koncepcióval. Magyarország „gazdagsága” pedig kevés ahhoz, hogy a termelésfejlesztő kutatási főirányok mecénásai kizárólag a vállalatok legyenek. Az erős és gyenge termelőkollektívák közötti különbségek növelése, „szabadon hagyásuk” bizonyos ponton túl és a szocializmusnak tulajdonított néhány alapérték fenntartása esetén elkerülhetetlenül szélesebb állami beavatkozást váltana ki. A központi beruházások erőteljes növelése ellen szól, hogy az egyes ágazatok felfuttatását célzó programok sem hoztak igazi sikert /bár ez nem bizonyíték egy új, tudományosan kialakított elképzelés megvalósítása ellen. Jelentősebb érv az, hogy a centralizált jövedelmek nagy hányadát felemészti az energetikai program, a lakossági infrastruktúra és a szociálpolitika. Egy dolog azonban vitathatatlan, ha nem nő belátható időn belül a beruházások hatékonysága, nem lesz gyorsabb, jobb a kivitelezés és megtérülés, akkor élesebb megvilágításba kerül a mai termelői beruházási szint.

Fontos emeltyűje a fejlődésnek a képzett szellemi- és fizikai dolgozók azon tömege, amely gyakorlatilag alul van foglalkoztatva. Megfelelő ösztönzés esetén sokan hallandók többletmunkára, tanulásra. Látni kell viszont, hogy az ő preferálásuk rövid távon mások díszpreferálását feltételezi, és csakis átfogó, minden lényeges konzekvenciával számoló terv alapján hozhat sikert. Szorosan kapcsolódik ehhez a témához a lakossági jövedelem-megtakarítás és az itt potenciálisan rendelkezésre álló munkaidő problematikája. Az állam eddig – helyesen – nem közvetlen adókkal kívánta a feszültséget enyhíteni, nem lépett erre a csak egyszer igénybe vehető és bizalmatlanságot keltő útra. Az elmúlt három évtized történetét végigkíséri, hogy a vásárlóerő-áralap, vagy a központi/személyes rendelkezésű jövedelmekben keletkezett aránytalanságokat érintkezésekkel orvosolják. A bér- és fizetés kiáramlás rendszeresen – jelenleg is – meghaladja a tervezettet, amit utólagosan igyekeznek ellensúlyozni. Vagyis a jövedelempolitika és gazdálkodás anomáliáit, számtalan okra visszavezethető liberalizmusát, az árpolitika szigorúsága ellentételezi. Ez a mechanizmus megvédi a termelőt és a fogyasztóra hárítja a terheket, de egyúttal újabb, a teljesítményektől független nominálbér-emelési törekvéseket indukál.

1979 óta intézkedések sora látott napvilágot, amelyek a lakosságnál felgyülemlett jövedelmek „termővé” fordítását célozzák, kezdve a magáneros lakásépítéstől a kisvállalkozásokig. Összefügg ezzel a második gazdaság egyre nagyobb mérvű törvényesítése is. A kezdeti sikerek ezen a területen azt mutatják, hogy különösen a szolgáltatásokban és a kistételben előállítható és komoly minőséget igénylő ipari és fogyasztási cikkek készítésében, az élómunkaigényes javak előállításában ilymódon foglalkoztatottak jelentős társadalmi szükségletet elégítenek ki.

A második gazdaság kialakulása /átépülése/ kezdetben, társadalmilag nem megszervezett szükséglet-kielégítéssel szoros meghatározottságban történt. Mai továbbfejlődése egyaránt alapul a szükségletek differenciálódásán, az „elsődleges” gazdaság tökehiányán, a fogyasztási iparok és a szolgáltatások rugalmatlanságán, és a lakosság pótlólagos erőfeszítésén, amelyek az elért életszint megtartására és javítására irányulnak.

Fel kell vetni néhány más vonatkozást is. Még akkor is ezt kell tenni, ha a sajtóban, de hivatalos megnyilatkozásokban is, a kisvállalkozások és a magánkezdeményezés térnyerésével kapcsolatos kételyeket türelmetlen hangon utasították el. Azzal érveltek, hogy már a háztáji gazdálkodással kapcsolatban bebizonyosodott a dogmatikus szemlélet, az ideológikus nézőpont természetlensége. Ilyen kategorikus kiállítás után nagy a veszélye annak, hogy a témával foglalkozó megcímkeztetik. Ha viszont valaki azzal foglalkozik, hogy feltárja, számba vegye a gazdasági-társadalmi kibontakozás potenciális mozgatórugóit, akkor elkerülhetetlenül ki kell térnie a másodlagos gazdaságra is, mint ilyenre.

Az első kérdés: a kisvállalkozási magángazdasági tevékenység szélesítése hogyan illeszkedik az intenzív módszerekhez? úgy gondolom, hogy a munkaidő megnyújtása alapvetően extenzív jellegű lépés. De a dolgok jelenlegi logikája folytán a többletmunkaidő felhasználása viszont jelentős mértékben a terciér szektorban történik, ami viszont az intenzív gazdasági fejlődés mutatója. Végül is, ha az egyes tevékenységek súlyát, arányait nézzük, azt hiszem az extenzív elem van túlsúlyban. A másodlagos gazdaság lényegében másodlagos újraelosztással fonódik össze, amely jelentős mértékben módosítja az eredetileg kialakult jövedelmi viszonyokat, attól függően, hogy egyes területekre milyen nagyságú kereslet nehezedik és milyen haszonszerzési lehetőség mutatkozik. Ezáltal nem kevés kézben annyi pénz halmozódik fel, amely reprezentatív fogyasztásban, vagy kincsképzésben, vagy tőkésítésben találhat magának megfelelő létformát. Nem okoz nagyon nagy nehézséget ez a probléma – a 60-as évek végének, 70-es évek elejének félelmei is elültek –, amíg a többség jövedelmei is ütemesen gyarapodnak. Fontos szerepet játszik a közvélemény alakulásában az is, hogy pénzt realizálni tudja, hogy bizonyos napirendre került igényeit e szféra beiktatásával kielégítheti.

Éppen e téren várhatóak szocialista gazdaságtörténetünkben még nem tapasztalt jelenségek, ha nem sikerül fordulatot elérni az „elsődleges” árutermelésben. Vagy: ha a bér- és jövedelempolitika következetesebben érvényesíti a reális teljesítményekhez való igazodás elvét. Már utaltam a mi bér-ár spirálunkra. Érzésem szerint a lakossági megtakarítások mellett ez az alapja az egyes fogyasztói-szolgáltatói ágakban mutatkozó konjunktúrának. A késleltetés változatlan feltételek esetén nem perspektivikus eszköz, és a prolongálás, a nem kellően megalapozott bér- és fizetésemelés elmaradása a fizetőképes kereslet megcsappanását kell, hogy eredményezze. Bekövetkezhet tehát az eddig példánélküli „keresletkorlátos” helyzet.

A második gazdaság nem csak abban az értelemben nyugszik az elsón,

hogy az ott szerzett jövedelmek itt keresletként jelentkeznek, hanem úgy is, hogy az elsődleges termelési szféra érdekeltségei, foglalkoztatási, működési-szervezési problémái, vagy a munkaidő kihasználatlanság, stb. életre hívják a másodlagos megoldásokat. A nem gyártott és nem importált, de keresett termékek, a hiányos, hanyag és rossz minőségű javítás-szolgáltatás keresletet támaszt. A munkaidő kihasználatlansága pedig a fizikai állapot teremt meg a pótlólagos tevékenység számára. Néhol olymódon, hogy az üzemen belül elvégzetlen munkák is áttolódnak a túlmunka világába. Megfogalmazható a kérdés: hogyan hat a vállalatokra és szövetkezetekre a munkaidő után vagy mellett végzett gazdasági tevékenység? Kényszerít-e pozitív változtatásokra, teremt-e versenyhelyzetet? Az eddigi tapasztalatok alapján nem könnyű a válaszadás és nincs is értelme elsietni azt. Az eddigi felvetetteken túl néhány dolgot azért megemlítenék.

Ugy tűnik, hogy a vállalati expanzió visszafogásának, de az erőteljes differenciáció elkerülésének körülményei között azok a dolgozók, akik már bekapcsolódtak vagy szakmájuk, képzettségük, kapcsolataik révén esélyesek a másodlagos gazdaságba való bekapcsolódásra, nem egyértelműen érdekeltek munkahelyükön a nem garantáltan megtérülő többleterőfeszítésekre. A vállalatok és szövetkezetek egy része belső tartalékok hiányában, több érvényes megkötés, a vállalati struktúra merevsége és az érdekeltségi viszonyok miatt sajátosan reagál az új helyzetre. A belső dinamizmust gátló tényezők elleni, bonyolultnak ígérkező harc vállalása helyett integrálni igyekszik a másodlagos gazdaságot, – saját dolgozóival kooperál. Ez a folyamat felülről is ösztönzött. Egyrészt, mert beilleszkedik az „informális” gazdasággal kapcsolatosan kialakított álláspontba. Vagyis elősegíti az életszínvonal megőrzésére tett erőfeszítések sikerét, mint többletjövedelmet biztosító tevékenység és mint a választék és minőség megtartásának, egyes pontokon javításának eszköze. Másrészt, mert enyhíti a gazdaságirányítás minden működési szintjén ható gyakorlati feszültségeket, legalábbis abban az értelemben, hogy időt adhat egy elvi platform kidolgozására. Itt a szorító gondok közül csak egyre hívom fel a figyelmet a sok közül: az erős centralizációs kényszer a külgazdasági egyensúly őrzése érdekében ellentmond a normativitás elvének, vagy az új iparirányítási intézményi rend koncepcionális alapjainak.

Szólni kell azokról a társadalmi csoportokról is, amelyek különböző okok miatt kevés kompenzációhoz juthatnak a főfoglalkozáson kívüli gazdasági tevékenységben. Ide tartoznak a munkásság egyes rétegei, mivel nem transzformálható munkák elvégzésére képesek, vagy egyszerűen a fáradtság miatt nem vállalnak többletmunkát és nincsen kiegészítő gazdaságuk, nem vegyes foglalkozású családban élnek. Nagy súllyal jelentkeznek a nyugdíjasok és a fiatal diplomások.

Azért kellett erről a témáról részletesebben írni, mert 1978 vége óta a gazdasági mechanizmus további fejlesztésére irányuló intézkedések a szélesebb közvélemény számára a magánkezdeményezés liberalizálásával és a túlmunkára serkentéssel azonosultak. Háttérbe, illetőleg szakmai körbe szorultak a távlati stratégiával, a beruházások visszafogásával, az új szabályozókkal, termelői árrendszerrel, árfolyampolitikával, az iparirányítás átalakításával, a belső vállalati mechanizmussal stb. kapcsolatos lépések és a hozzájuk fűződő polémiák. Akár természetesnek is tartható ez a jelenség, mivel a második gazdaság átszövi a mindennapi életet és laikusán is megragadható néhány főbb összefüggése. Kiemelten azok, amelyek a legnagyobb befolyással vannak az életkörülményekre és az életmódra. De még így is hiányolom azokat az erőfeszítéseket, amelyek jobban és a valóságos fontosságnak megfelelően közüggyé tették volna a „pusztán” közigazgatási, közgazdasági-államirányítási problémákat. Már csak azért

is ezt kell tennem, mert nem lehet kétsége senkinek sem az iránt, hogy ezek megoldásának mikéntje és eredményessége fogja meghatározni elsősorban országunk elkövetkezendő évekbeli fejlődését.

Tovább kell vinni a gazdasági reformot, mégpedig legelső sorban az elsődleges gazdaságban. Világos, hogy távlatilag is garantált, a társadalom fejlődését biztosító megoldást az intenzív jellegű gazdasági növekedés, az ezt segítő intézkedések térnyerése hozhat. Legegyszerűbb megfogalmazásban ez annyit jelent, hogy a nyolc órai, a népgazdaságilag legmegfelelőbb helyen végzett munka lesz az eddiginél hatékonyabb forrása a társadalmi termelés és az egyéni- közösségi fogyasztás bővülésének. Itt beleütközünk a rövid és hosszú távú érdek rendkívüli módon feszülő ellentétébe:

Hogyan lehet nem túl magas beruházási szint mellett, általános értékesítési nehézségek közepette, kényszerű importkorlátozás, vagy körülményeinek hatása alatt – gazdaságosságra, exportra orientált gazdaságpolitikát folytatni? Van-e más út? Milyen módon lehetséges ezt úgy végrehajtani, hogy jelentős tömegek életfeltételei ne romoljanak?

Úgy vélem, hogy ezeket az ellentmondásokat, – hasonlóak még sorolhatók – megszüntetni nem sikerülhet. A feladat: a szituációhoz illő mozgásformákat kell teremteni. A pillanatnyi kényszer és a perspektivikus gazdasági forma egybeesésének példájaként szolgált az egyéni-kisüzemi tevékenység integrálása a nagyüzemi gazdaságba, a közöttük lévő munkamegosztás szélesítése. Az elmúlt évek fényt derítettek arra, hogy bizonyos termékek, szolgáltatásaira a legalkalmasabb a kisüzemi termelés. Az ezeken a területeken működők számát szaporítani szükséges a kereslet mennyiségbeli és minőségbeli kielégítése érdekében. Egyúttal azért is, hogy a jövedelmek arányosak legyenek az itt dolgozók erőfeszítéseivel. A konkurencia is fegyver lehet a spekuláció és az ebből eredő látványos meggazdagodás ellent.

Még fontosabb a szövetkezetek és szocialista kisvállalatok számának gyarapítása és működési körük bővítése. Több szempontból is előnyös ez a megoldás. Nem túl nagy tőkebefektetéssel – akár addig nem eléggé kihasznált állóeszközök alkalmazásával – megoldható a különböző „pontokról” felszabaduló munkaerő foglalkoztatása. A kis- és nagyvállalatok közötti együttműködés népgazdasági szintű megtakarításokat szülhet. Nagyobb gyáraink jobban koncentrálhatnak a fő feladatokra és a végtermékekre. A készárutermelek egyes ágazataiban is teret nyerhetnek a közép- és kisüzemek, mivel bizonyos termékeket gazdaságosabban, a differenciálódó fogyasztói igényekhez jobban igazodóan képesek előállítani.

A legnagyobb haszon a második gazdaság területének visszaszorítása lenne oly módon, hogy az újonnan létrejövő közép- és kisvállalatok, szövetkezetek / a magángazdaság megerősítésével együtt a másodlagos ellenében / azokon a területeken is működnének, ahol eddig a munkaidő utáni, a főfoglalkozáson kívüli lehetőségek jelentős szerepet játszottak. Másképpen szólva a szocialista vállalatok, szövetkezetek felfalnák a „mellékes termelést” azáltal, hogy profiljukká tennék azt. Ebben a „megszüntetve megőrzésben” sem a szükségleteket, sem a kielégítésükre irányuló tevékenységeket nem kell felszámolni, vagy korlátozni.

Széles tér nyitható az alulról jövő kezdeményezéseknek, fogadásukat pénzügyi keretek biztosításával, működőképes szervezeti formákkal, a belső érdekeltiségi rendszer megváltoztatásával, jogi szabályozással segíthetjük.

Természetesen egy ilyen folyamat kibontakozásának vannak előfeltételei amelyek megteremtése maga is a gazdasági reform alapvető részét képezi. Ilyen feltétel először is a munkatermelékenység emelkedése az a-

lapszektorokban. Másodszor – és az előzővel szoros kölcsönhatásban – a munkaerő, a munkabér-megtakarításban, általánosabban a termelési költségek relatív csökkentésében való érdekelttség radikális fokozása.

1968 után nem váltak be azok a várakozások, melyek az intenzív fejlődéssel összefüggésben a munkaerőforrások gyors kiapadásával voltak kapcsolatosak, A szektorok között folytatódott a mozgás és a munkaerőkel restet azóta is meghaladja a kínálatot. Paradoxon, de mégsem drágult meg a vállalatok és szövetkezetek számára az élőmunka. Miért? Döntően a továbbhárítási lehetőségek megújulása miatt /de a korszerű technika-technológia beszerzésének és honosításának nehézségei is hatást gyakorolnak/. Érdemes lenne alaposan megvizsgálni, hogy a 70-es évek reáljövedelem-emelkedésében milyen szerepet kaptak a nominálbérek, a társadalmi juttatások, a második gazdaságban végzett munkák és az itt szerzett pénzbevételek. Az itt tárgyalt problematika szempontjából megállapítható, hogy az állandó próbálkozások, szabálmódosítások ellenére a bérek – a termelékenységtől eléggé függetlenül növekedtek. Majd – s erről már esett szó, – makroszinten hozott árintézkedésekkel egy részét elvesztették értéküknek. Ezt elkerülni csak a termelékenység emelésével és az áruk sikeres realizálásával sikerülhetett volna. A gazdasági növekedés üteme, a következő évben kapott béremelés és az életszínvonal alakulásának másik két főkomponense enyhítette-háttérbe szorította a feszültséget.

Miként oldható meg a munkaerő-drágítás a mostani körülmények között? Kényszeríthetünk-e élőmunka-takarékosságra, ha nem kompenzálhatunk gépi beruházásokkal? Növelhetőek-e egyes csoportok keresetei mások rovására? Vagy: elképzelhet-e a munkabérek differenciálása, hatékony felhasználása munkanélküliség nélkül?

Ha abból indulunk ki, hogy a hivatalokon, közintézményeken, vállalatokon belüli munkanélküliség – részleges foglalkoztatásként tény, akkor úgy is fogalmazhatunk: vállaljuk-e egy ellentmondás nyíltabb formáját, s a vele járó következményeket?

A második gazdaság eddig nem támasztott olyan konkurenciát, amely kivonta volna a munkaerőt a vállalati-szövetkezeti szférából. Tapasztalható viszont, hogy ez a hatás érvényesül a munkaidő-felhasználás tekintetében. A főálláson kívüli munkában érdekelt dolgozók – a munkapiac helyzetét, az alacsony követelményrendszert, szervezetségi szintet kihasználva maguk is arra törekednek, hogy ne változzanak a laza követelmények. A belső foglalkoztatás részlegessége teret ad a mellékes, vagy kiegészítő tevékenység végzéséhez, munkaidőn túl, vagy azalatt. Mivel azok száma, akik ilyen feladatokat vállalnak nő, és mivel a dolgozók nem nézik jó szemmel a nagy fizetési különbségeket, még nehezebb kielégítő alternatívát kialakítani. A második gazdaság semmiképpen sem változtathat ezen a helyzeten. De addig sem történhet gyökeres fordulat, amíg nem javulnak a munkaerő-áramlás feltételei és nem kerül korszerűsítésre a vállalatok és szövetkezetek belső szervezeti és érdekeltégi rendszere. A bérezési és fizetési rendszer felülvizsgálata nem csak a munkaerő megdrágítása, hanem az ösztönzési formák hatékonyabbá és igazságosabbá tétele szempontjából is szükséges. Ez viszont csakis a szociálpolitikai-társadalmi juttatások szerepének újragondolásával együtt érheti el célját.

Azt hiszem nem árt, ha egy kicsit bővebben kifejtem az utóbbi bekezdésben foglaltakat. A munkaerőáramlás körülményeinek javítása nem annyira jogi, mint inkább a szabályozó rendszert érintő feladat. Tényleges érdekeltséget kell teremteni az élőmunka racionális felhasználására, meg

kell drágítani a munkaerőt. Érdemes lenne megvizsgálni, milyen mértékben emelkedett az egyes termelési tényezők ára a magyar gazdaságban az elmúlt évtizedben. Növekvő, vagy csökkenő terhet jelentett-e a munkabéreköltség? Valószínűleg nem. De hogyan lehet jelentősen emelni a munkaerővel kapcsolatos kiadásokat anélkül, hogy a béralapot is hasonló mértékben növelni kelljen? Az utóbbira nem nagyon van mód, mivel a fogyasztási alap tartós bővítésére nincs lehetőség és megelőzés is csak a biztos siker reményében vállalható, bár közgazdasági gondolkodásunkban ma is hat a fogyasztáson keresztül történő nekilendülés koncepciója. Ez úgy lenne kivitelezhető, ha megváltoztatnánk az egyéni és a társadalmi-közösségi fogyasztás és egyben a személyes rendelkezésű jövedelmek és a társadalmi-természetbeni juttatások közötti arányokat az előbbieik javára, Csakis radikális méretű aránymódosítás vezethetne érezhető következményekhez. Kinek a javára módosítana az életszínvonal skálán a társadalmi juttatások leredukálása és pénzesítése? A korlátozások nem csak a vezetők és értelmiségiek csoportját sújtják, sőt nem pusztán az átlagkörüli szinten élők, hanem az az alattiakat is. Ilymódon fokozódna az anyagi érdekelttség szerepe, szabad munkaerőmozgás esetén az egyes munkafajták, dolgozói kategóriák irányában mutatkozó kereslet a mainál jóval nagyobb szerepet kapna az életnívó alakításában. A nehezebb helyzetben lévők és odakerülők fogyasztási szerkezete kedvezőtlen irányába tolódna el, mert az alapszükségleti javak megszerzésére fordított több erőfeszítés veszélyeztetné az egészségügyi, szociális- és kulturális igények kielégítését. Ez pedig hosszabb távon hozzájárulna e rétegek elmaradásához és hátrányos helyzetük újratermeléséhez. Ettől még ez az út reális maradhat gazdaságilag, ha érveket sikerül állítani a nagyobb anyagi ösztönzés által kiváltott társadalmi differenciálódás pozitív gazdasági visszahatása mellett. Én azonban nem erre kívánok koncentrálni.

A bérek differenciálása több lépésben, de megvalósítható anélkül is, hogy durván megkurtítanánk a szociális alapokat. Az évenkénti 5-7%-os bér- és fizetésemelkedés automatizmusát megszüntetve a mezőny széthúzható, sőt gyors és látványos változtatások is elérhetők, ha nem túl nagy létszámú csoportok részesülnek a rendelkezésre álló keretektől. Ez történhet réteg- vagy területi alapon, és a két elv vegyítésével. Megoldásként kínálkozik az is, hogy a nominálbéreket nem központilag emeljük, hanem meghatározott célok eléréséhez kötjük, de ekkor is megszabhatjuk, ki milyen arányban kaphat a nyereségből.

Végül vonzó alternatívát jelenthet, mert nem jár a fogyasztási alap növelésével a munkaerő foglalkoztatásával kapcsolatos adók, illetékek és egyéb terhek alapos fokozása. A munkaerő drágítása csak az állam bevételeit fokozza. De az intézkedés akkor lesz hatásos, ha az adókból új munkalehetőségeket teremtenek, vagy a munkaerőhiánnyal küszködő, de fontos területeken az új adók nem kerülnek bevezetésre.

Ebből is kiderül, hogy nem elegendő a munkaerőáramlást elindítani, szükséges egy hosszabb távú koncepció, terv, amely megjelöli a vissza- és a fejlesztendő területeket. Meg kell szervezni a szakemberképzést és az átképzést – együtt a kettő összehangolásával. Az államnak induló tőkét kell adnia az új vállalatoknak, szövetkezeteknek. Teret kell teremteni az alulról jövő kezdeményezések számára is, amelyek új vállalkozások beindítására, vagy régebbi rosszul működők fellendítésére, átprofilozására irányulnak. Kidolgozásra várnak azok a fórumok és mechanizmusok, amelyek segítik az ilyen javaslatok megformálását és komplex elbírálását. Ehhez hasonlóra ed-

dig a különböző hitelkérelmek felülvizsgálatakor került sor, amit a bank intézett. Új „cégek” útnak eresztése jóval bonyolultabb, a pénzügyi szempontoknál jóval összetettebb – pl. társadalmi, technológiai stb. – szempontok szerinti mérlegelést követel. Ellenkező esetben valamiféle szocialista „gründolási láz” várható.

A vállalati szféra rugalmatlan viselkedését magyarázva általában az üzemi szerkezetre, az eladói piacra jellemző kényelmes diktálási- vagy a „kényelmes” támogatás szerzői pozícióra stb. szoktak hivatkozni. Az elmúlt években ezeken a területeken a változás jelei mutatkoznak, de a romló gazdasági helyzet és főleg a külkereskedelmi kényszer nemcsak erősítőleg hat. Vállalataink nehézkességét azonban nemcsak a felsorolt, számukra külső adottságok okozták. Nem kis jelentőséget tulajdoníthatunk a belső szervezés irányítás és érdekeltégi rendszer korszerűtlenségének. A konzerválódáshoz egyfelől hozzájárult, hogy hiányzott a piaci- vagy a tudatos politikai kényszerítés. Másfelől, – mint már szó esett erről – nem volt elégséges a belső feszítés sem. A minisztériumi hatáskörbe tartozó vezetők közepes, átlagkörüli eredmények révén tudják leginkább védeni érdekeiket. Nagyobb kockázatvállalásnak nincs értelme. A felülről történő kinevezés, az egyszemélyi vezetéshez járó jogkör védelmet biztosít, leszámítva a szarvashibák, felfedett korrupciók stb. eseteit. Maga a vállalati, szövetkezeti kollektíva is érdekelt a felelős vezető „jó fekvésében odafent”, mivel a tervtárgyalásokon a beruházási hitelek, támogatások megszerzésében a személyi kapcsolatok komoly súllyal esnek latba. Sőt, ez a reláció a vertikális viszonylatban is fontos – a beruházásokhoz kivitelezőket kell találni, akik határidőre el is végzik a munkát, a kooperátorokat ütemes szállításra kell rávenni... Mindezt azért, mert a megrendelő kiszolgáltatót.

Mégis, az egyszemélyi vezetés abszolút érvénye két szempontból is kezd érdekessé válni: a modern szocialista árutermelő gazdaság termelési- és értékesítési folyamatának összetettsége a döntési mechanizmus nyitottabbá tételére ösztönöz, másrészt a szocialista hatalom kiépítése korához képest megváltoztak a politikai viszonyok. Az állami akarat ma tartalmában is más, mint korábban, és képvisellete is más formában történik. A gazdálkodó egységek társadalmi érdekeknek megfelelő működését döntően közvetett eszközök segítségével igyekszik a központi hatalom szavatolni. Három évtizeddel ezelőtt a „polgári” szakemberekkel szemben nem volt teljesen alaptalan a bizalma tanság és hogy az új garnitúra felkészültsége elmaradt a kívánatostól érthetővé tette az igazgatói tisztség elsőrendűen politikai státuszát. Mára a gazdasági irányítói munkával, az igazgató tisztséggel szemben támasztott követelmények átalakultak. Félreértés ne essék, az üzemi politikai munka egyáltalán nem vált feleslegessé. A gazdasági mechanizmus változása, a körülmények bonyolódása, nehezülése, nem csökkenti a minél szélesebb csoportok tudatos részvételének fontosságát, hanem módosítja az érdekek tartalmát és megjelenési formáját. Az eltérő csoportérdekek egyeztetése, a rövid és hosszútávú megteremtése ma is elsőrendű feladat, az emberek többsége ma sem látja át spontánul az összefüggéseket. A pártszervezetekre és a szakszervezetekre hárul a kötelesség, hogy az üzemi demokrácia fejlesztése révén is segédkezzen az újrakeletkező ellentmondások egységének megteremtésében, az egyszemélyi vezetés kollektív elemekkel történő kombinálásában.

A munkahelyi demokrácia gyengeségeinek magyarázásakor általában a vállalatok „kvázi-önállóságára”, a technikai specializációra, a piaci munka szakjellegére, az igazgatói hatalmi fölényre mutatnak rá. Velük szemben a résztudás, a pozíciónkívülség – a laikusság – csak formális részvételt tesz lehetővé a dolgozók túlnyomó többsége számára. E tényezők értékét nem szabad csökkenteni, mégis utalni kell egy másik, nem kevésbé lényeges mozzanatra is: a dolgozók nagy részéből hiányzik a késztetés a laikusság leküzdéséhez szük-

séges többlet-erőfeszítéshez, A továbbtanulás, vagy a közéleti szerepvállalás, küzdelem, kézzel fogható sikert akkor hoz, ha kiemelést eredményez, ami viszont az eredetileg bírált struktúrába való beilleszkedéssel jár együtt. Az erkölcsi siker, a bátor kiállítás, mások, vagy magunk sérelmeinek orvoslásáért stb. nem lebecsülhető, de nem is fetisizálható. Politikai sikerre, tehát a helyzetet teremtő feltételek változtatására – egyéni fellépéssel nem lehet számítani. Mindebben pedig ott van, hogy a dolgozók többségének inkább megfelelnek az általuk szóban bírált munkahelyi viszonyok, mint egy intézkedéssorozat, melynek végeredménye: hatékonyabb termelési folyamat. A politikai fellépést éppen az teszi elkerülhetetlenné, hogy helyi szinten megoldhatatlanok ezek a problémák. Jelenlegi termelési viszonyaink között a dolgozók jelentős része elfogadja a meglévő állapotokat, a megélhetést nagyjából fedező fix bért, szociális, stb. juttatásokat, amiért nem kell túl sokat nyújtani. Elfogadja a vezetéstől való távolságot, cserében azért a „szabadságért”, amihez a viszonylagos fejlettség követelményei és adományai révén jut és amit a pótlólagos jövedelmek megszerzésére használhat fel.

Különösen jellemző a termelésben dolgozó beosztott értelmiségiek pozíciója. Szerepük az innováció szempontjából, a technikai, szervezési, piaci fejlesztés koncepcióinak kidolgozása lenne, de javaslataik eredeti logikájuk szerint ritkán valósulhatnak meg. A radikális elképzelések szembetalálják magukat a szervezeti viszonyokkal és érdekekkel, az ilyen munka anyagi megbecsülése is korlátozott. Ezért ez a réteg döntően a vezetéváltásban látja az érvényesülés útját, de nem ritka a pályaelhagyás sem. Rányomja bélyegét a helyzetre, hogy a magyar ipar önálló fejlesztési erőforrásai korlátozottak, hogy egyes területeken vehetjük fel a versenyt a világ élvonalában, s igazán csak a nemzetközi kooperáció szélesítésével képzelhető el nagyobb előrelépés, de több intézkedés: a teljesítményre orientálás, a kiemelkedő teljesítmények elismerése, a pályázatok számának növelése, a vezetők jutalmazása a részlegükön dolgozók sikeres munkái után stb. javulást hozna.

Eljutottunk a béreform kérdéséhez. Az új gazdasági mechanizmus egyik nagy adóssága ez. Szerintem a bérpolitikai elveket át kell gondolni a munkaerő megdrágítása jegyében. Segíteni kell a differenciálódást munkahelyek között és azokon belül egyaránt – fenntartva a bérkiáramlás globális szabályozását és ellenőrzését. A bérek jelentőségének fokozásával, a teljesítményhez jobban igazodó fizetésekkel tartalékokat sikerülhet feltárni a jobb minőségű munka, a munkaerő kihasználása, a szakmai továbbképzés- és átképzés számára. Megoldandó az életkortól függő teljesítményingadozás következményeinek kérdése, vagy az improduktív szféra munkaerőgazdálkodása. Ez csak aktív – ténylegesen ható népgazdasági tervekre támaszkodó – foglalkoztatás-politikával és a társadalmi juttatások és a munkáért járó jövedelmek közötti viszony tisztázásával együtt történhet.

2. Hogyan egyeztethető össze a stabilitás és a változás?

Most, 1982 vége felé konkrétan is fel kell tenni a kérdéseket: merre tart a gazdasági élet? Milyen manőverezési lehetőségek vannak? Maradékaltalul kimerítettük-e ezeket? Elégségesek-e a reform továbbfejlesztése érdekében, vagy éppen a külkereskedelmi mérleg alapos megjavítására hozott szigorú intézkedések? Vagy ellenkezőleg, mozgásterét veszti a külkereskedelmi többlet elérésére és az életszínvonal őrzésére törekvő politika? A jelentékeny külkereskedelmi aktívum ma parancsoló szükségszerűség, égető napi követelmény, a reáljövedelem általános szintje csökkenésének megakadályozása ezzel szemben megvalósítandó cél. Így a két feladat

jellege eltérő, mint ahogy nem teljesítésüknek is különbözőek a következményei. Sőt, az egyikhez, vagy mindkettőhöz való ragaszkodás akadályozólag hat a másik, vagy mindkét területen. Világos azonban, hogy rövid távon a fizetési problémák jelentik a nagyobb veszélyt.

A belső feltételeket változatlanul hagyva elvileg még két lehetőség áll a rendelkezésünkre: nem fizetünk, legalábbis nem minden törlesztést, és átütemezést kérünk. Ezzel meginogna az eddigi jó nemzetközi reputációnk, ami számos külpolitikai nehézséget vonna maga után és nem segítené a tőkés exportot sem. A másik alternatíva, hogy óriási erőfeszítésekkel és áron újabb hiteleket sikerül felvenni. Az így szerzett pénz nem kerülhet be a termelési folyamatba és ezért csakis a jelenlegi szituáció prolongálásához járulna hozzá. Ilyen lépésnek, az időhúzásnak akkor van értelme, ha közben az általános világgazdasági és politikai helyzet lényegesen javul, vagy romlik. Az előbbi esetben esélyünk van arra, hogy a konjunktúra minket is kihúz a bajból. A rosszabbik változatnál pedig az egyszinten maradás relatíve javíthatja pozíciónkat. Úgy tűnik, hogy az elmúlt 2-3 évben ennek a jelenségnek vagyunk tanúi. Ez ellen a megoldás ellen nem csak az szól, hogy kétséges az eredménye a hitelszerző akciónak, hanem azok a terhek is, amelyekkel járnak.

Kezünkben van egy fegyver: a radikális életszínvonal-csökkentés kétélű fegyvere. Ez fedezhetné a legsürgősebb tételek kiegyenlítését, de ilyen lépés csak egyszer tehető és nagymértékűnek kell lennie ahhoz, hogy megérje.

Bármelyik terápiát is alkalmazzuk a legsürgetőbb bajok orvoslására, csak úgy tehetjük, ha tisztában vagyunk az egyes megoldások társadalmi-politikai következményeivel. Hiszen mindegyik más és más módon hatna a társadalom egészére és a különböző társadalmi csoportokra. A kiválasztásnál és a döntésnél emellett figyelemmel kell lenni arra az elementáris stabilitása igényére, amely nemcsak belülről nyilvánul meg, Alapvető nemzetközi érdekek is kötődnek ahhoz, hogy magyarországi szocializmus elkerülje a válságot. Hogy ez sikerüljön szerintem mindenekelőtt a politikai tevékenységet kell élnékíteni. Hiszen mind az erőteljes restrikción és a differenciáló- decentralizáló, vagy az előzőeket variáló vonalvezetés élesen előtérbe állítja a rövid- és hosszútávú érdekeket és az egyes társadalmi csoportok közötti viszonyokat. A politikai tevékenység ezeknek az ellentmondásoknak a talajából keletkezett, és a változó körülmények következtében beálló változások szülik újjá a politizálás iránti igényt. A szocialista politika kötelessége, hogy a napi problémákat a társadalom többségének perspektivikus érdekeit figyelembe véve igyekezzen megoldani.

A mai helyzet fonákja az, hogy a többséget előnytelenül érinti a megélhetési körülmények változása és félelem tölti el a jövőt illetően. De a tényleges megoldás, a hosszabb távú fejlődés előfeltételeinek kialakításával járó lépések és azok lehetséges következményei nem kevésbé aggasztják. Ha a kivárára játszunk, – vagy objektíve ilyen politika érvényesülne – akkor is számolni kell a társadalom jelentős részének növekvő érzékenységével, elégedetlenségével és nemcsak a jövedelmek-árak alakulásának vonatkozásában. Fokozottabban rontanak az emberek közérzetét a gazdaságon kívüli területeken fellelhető visszasságok is. Különösen a főleg fixjövedelmekből élők, a nyugdíjasok, munkások, fiatalok esetében várható a feszültség fokozódása. Nem maradhatnak azonban ki egyes szellemi-alkalmazotti kategóriák sem. Ezért is változtatni kell, ha meg akarjuk őrizni az elért életszínvonalat és a társadalmi-politikai stabilitást.

A jelek azt mutatják, hogy a politikai vezetés szintjén tudatosult, hogy az egyhelyben maradáshoz is gyorsítani kell a lépésszámot. Erre utal-

nak az utóbbi időben nyilvánosságra hozott határozatok és elhangzott beszédek is. Több visszatartó tényező is érezteti hatást. Közülük elsőként az ideológiai ellenérzéseket szokták megemlíteni. Kétségtelen, hogy ilyenek léteznek, de a kérdés akkor válik érdekessé, ha képesek vagyunk felfedni, hogy milyen érdekek fogalmazódnak bennük és segítségükkel meg. Fontosabbnak tartom a félelmet attól, hogy esetleg irányíthatatlanná válnak a gazdasági élet folyamatai, vagy legalábbis a túl tömény lépések: tudatos és álszpontán differenciálás destabilizálják a társadalmat. Az utóbbi ellenszerének a kiegyensúlyozott alapellátás fenntartását, a fizetőképes kereslet megkötését /áremeléssel, de a választék biztosításával, vagy a kiegészítő gazdasági tevékenység mozgásterének, súlyának növelésével/ és a szociálpolitikai-társadalmi juttatások értékcsökkenésének minimalizálását tartja a vezetés. Ezek a „hagyományos” eszközök a megoldáshoz nem elegendők. Kifejezetten és elsődlegesen politikai eszközökre: vitára, agitáció-, komplex szervező tevékenységre, a társadalom többi szférájának mozgósítására is szükség van. Miért? Mert fordulatot csakis az „elsőleges” gazdaság átalakítása hozhat, a viszonyok olyan irányú továbbfejlesztése, amely megváltoztatja a dolgozók feléje irányuló érdekeltégét, magatartását.

Milyen társadalmi erőkre támaszkodhat az „első” gazdaság, vagyis szocialista szektor belső viszonyainak átalakítására, illetve az integrálódott magángazdaság lehetőségeinek kihasználására koncentráló reform? Itt van mindenekelőtt a hatalmi döntéseket végrehajtó politikai-igazgatási apparátus. Vele, vagy ellene? E réteget meglévő külön érdekei alapján, és a közvetlen irányításra való hajlama miatt, egészében konzerváló erőként szoktak nyilvántartani. Leegyszerűsítés ez, mégpedig azé, mert nem homogén képződményről van szó és az elkülönült szervezőtevékenység funkciója kiirathatatlan a modern társadalom életéből. Így pozitív szerepét is számba kell venni, nemcsak a létéből fakadó problémákat. Az apparátus tevékenységét az általános politikai vonal, az ebből következő konkrét döntések, a felülről és alulról feléje irányuló nyomás határozza meg, Önállósodására akkor nyílik nagyobb tér, ha az erők semlegesítik egymást, nincs egyértelműen számonkérhető cselekvési program, nincs mód, vagy kellő szándék az ellenőrzésre.

A magyar viszonyokra konkretizálva az utóbbi állításokat több dolgot is meg kell jegyezni. Az erőforrások politikai koncentrációja, elosztása, a termelési feltételek megszervezése minden nehézség ellenére visszaigazolódott az elmúlt évtizedek gyors gazdasági növekedésében, a társadalom radikális átalakításában. 1968-ban a régi működési feladatokhoz méretezett szervezetek gyökeresen nem változtak meg, nem rendeződtek át. De nemcsak önös érdekeik miatt sikerült kvázi-önállóságban tartaniuk a vállalatokat, hanem azért is, mert a fejlesztési erőforrások többsége felett ők rendelkeztek. Emellett nem kevésbé fontos súllyal esett latba az is, hogy a vállalati középmezőny – és attól lefelé – a normális napi tevékenységet is csak rendszeres felső sefitéssel folytathatta. Nagy kérdés, hogy a biztonsági szelepek nélkül a társadalom többsége elfogadta-e volna a mechanizmust, és nem lett volna-e korábbi, nagyobb mértékű a visszalépés az eredeti alkalmazástól? Vagyis szemben azzal a ma igen népszerű nézettel, hogy a mechanizmus már 68-ban is következtelen volt ökonómiailag és még ettől is visszahátrált 1972-ben – hangsúlyosan figyelembe kell venni azokat a körülményeket, amelyek meghatározólag hatottak az eseményekre. Szerintem csakis történelmi bázison értékelhető helyesen az új gazdasági mechanizmus. A bevezetés és kidolgozás óvatossága a már elemzett bér- és elosztási rendszer, illetőleg az intézményrendszer lényegében érintetlenül hagyásában nyilvánult meg a leginkább. Az adott feltételek ismeretében indokoltnak tekinthető

a piacnak e védőbástyák mellé telepítése. Miért kellett így cselekedni? Olyan globális megfontolásokon kívül, mint a központi akarat érvényesítéséhez szükséges biztosítékok fenntartása, vagy a személyi jövedelmek túlságos elszakadásnak megakadályozása, én a politikai előkészítés hiányosságait tartom döntőnek. Persze itt is felmerülhet, hogy éppen a gazdasági reform elindításához szükséges politikai stabilitást kérdőjelezte volna meg egy széleskörű politikai vita, amely áterjedt volna az „irányítás politikai aspektusaira is. Akarva-akaratlanul ez a szempont meghatározó lehetett abban, hogy a pártvezetés nem bocsátotta a tagság elé vitára ezt az alapvető jelentőségű témát. Nem messze volt 1956, nagy lett volna az ideológiai ellengőz, teret kaptak volna érdekeik védelmére azok az erők, amelyeknek a mechanizmus megváltoztatása nem kedvezően látszott érinteni pozícióit. Az sem kizárható, hogy egy széleskörű vita „átmenetibbé” tette volna az új irányítási szisztémát, mivel a vezetés nem tekinthetett volna el a sokakat képviselő állapontoktól. Ráadásul a közvéleményformáló pozíciókban elfogadott ideológiai platformmal ebben az időben nem a „technokraták” vagy „reformista” közgazdászok voltak. De most nem is az a feladat, hogy azt mérlegeljük: mennyi szubjektív elem és mennyi objektív elem játszott szerepet az előkészítés és bevezetés módjának kialakításában. Érvélem nézőpontjából alapvető az, hogy rámutassak annak a ténynek a következményeire, hogy nem volt megfelelő politikai erői tudatos tömegbázis a reform végrehajtásához, s ez a gyengeség már a sikeres években is kiütközött. A világgazdasági helyzetben beállt fordulat, a komplex program, a hosszútávú biztonság megvalósításának nehézségei azután tisztán gazdasági oldalról is nyomás alá helyezték a gazdasági mechanizmus gyakorlatát.

Az 1974-78-as évek gazdaságpolitikáját egy balos-dogmatikus centralizációs kényszerrel szokták magyarázni. Ez azonban távolról sem tűnik elegendő kielégítő érvelésnek. Először is nem szabad elfeledkezni arról, hogy ez a szándék „alulról” nem ütközött erős ellenállásba. A tiszta jövedelem központosítása ellen csak a jóval átlag feletti vállalatok tiltakoztak, a többiek élvezték rövidtávú előnyeiket. Másodszor, a vállalati dolgozók, a laikusok többsége nem került fölébe a termelési folyamatnak, munkája, üzemi tevékenysége, viszonya nem ment át minőségi átalakuláson. A dolgozók bért, fizetést továbbra is lényegében függetlenül kaptak a vállalati teljesítménytől, sőt sokszor a nyereségrészesedést is. Ott volt többségük számára a második gazdaság ezekben az években kiterelődő rendszere is, ami összefüggésben állt az 1968 utáni gyorsuló nomináljövedelem-emelkedéssel. Hiszen névlegesből reálissá tenni a jövedelmeket, amikor az „első” gazdaság erre még nem volt felkészülve – ez lett a „rejtett” gazdaság feladata. A 70-es évek elejének „parasztellenes” hangulata sem érthető csak az ipar-mezőgazdaság, vagy város-falu közötti változásra törtéző reakcióként. Komoly gerjesztőjévé vált a feszültségnek az, hogy jelentős különbségek jöttek létre az azonos munkahelyen dolgozók, vagy hasonló munkát végző csoportok között csak azért, mert „vegyes” családjuk volt vagy mert szakmájuk stb. révén be tudtak kapcsolódni az újonnan támadt kereslet kielégítésébe, mert tartósan érték felett értékesítették munkaerejüket.

Elmaradt az alulról jövő nyomás azért is, mert a késleltetett reagálás a megváltozott külgazdasági körülményekre együtt járt az életszínvonal védelmével, sőt emelésével. A fogyasztás védelme, a gyenge termelők segítése összhangban volt a társadalom döntő többségének rövid-

távú érdekeivel. Ez a politika összhangban volt az MSZMP 1956 utáni fő irányvonalával is, amely az életkörülmények folyamatos javítását tekintette fő feladatnak és egyben a szocializmushoz vezető út nélkülözhetetlen elemének. De e politika hangsúlyos érvényesítése maga után vonta az életszínvonalat megalapozó gyors növekedés fenntartásának igényét, s így elkerülhetetlenné vált a nagymértékű eladósodás. Eredményeit látva tehát az általában helyes koncepció érvényesítése a romló helyzetben nem szolgálta kellően a perspektivikus érdekeket.

Természetesen az 1974-78-as gazdaságpolitika kialakításában és kivitelezésében nem csak a helyes célokról, visszaigazolódott, bevált eszközökről való ideiglenes lemondás nehézsége, a ragaszkodás játszott szerepet. Nem csupán a veszélyek lebecsülése, a túl optimista elemzés hatott a tervek kialakítására, a központi beavatkozás fokozására. Nem kevésbé fontos tényezőnek tekinthető az is, hogy nem állt rendelkezésre koherens, alternatív koncepció. Hiányzott az a politikai erő is, amely képes lett volna egy ilyen elképzelést a maga gyakorlati konzekvenciáival együtt végrehajtani és a társadalom többségével elfogadtatni. Meg kell említeni, hogy azért sem volt elég nagy a belső nyomás a megújulás irányába, mert az akkor érvényesített gazdaságpolitika még nem vesztette el mozgásterét. Jelentős hitelekhez tudunk jutni, amelyekkel ellensúlyozhattuk a cserearányromlás veszteségeit, részben finanszírozhattuk a fejlesztési programokat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az adott viszonyok, a politizálási mód, a többségi elvárások és magatartás tolták ilyen irányba, tették kényszerpályássá a párt gazdaságpolitikáját. Most is fenyeget hasonló veszély, csak az előző évek mínuszaival megterhelve. Ma már azonban nincsenek meg a korábbi manőverezési lehetőségek. Nagyobb tehát a tét, és ezért érthetőbb az óvatosság is.

A gazdasági reform kibontakozása maga után vonja a gazdasági és a politikai szféra közötti viszony megváltozását, módosulását. Két oldalról is megközelíthető a kérdés tartalma. Újabb lépések a gazdaságirányítás területén csak úgy tehetők, ha képesek vagyunk az elfogadott koncepció gyakorlati konzekvenciáit vállalni. A közgazdászok által javasoltak közvetve-közvetlenül érintik az állami- és pártirányítás módszereit. Ebben a megközelítésben a politikai szféra reagál, bizonyos esetekben pedig korlátozza a reálszférát, vagy éppen az ökonómiai logikát. A dolog azonban más oldalról is megközelíthető: a pártnak képesnek kell lennie a hatalmi-társadalmi szempontok érvényesítésére és egyben a legmegfelelőbb gazdasági elképzelés felvállalására. Legyen szó akár egy rövid távon szigorúbb nadrágszík-behúzásról, vagy kiváró, napról-napra egyensúlyozásról, vagy decentralizáló-differenciálásról, de tudnunk kell megőrizni a rendszer jellegét, pozitív értékeinket és megújítanunk távlati célkitűzéseinket. Az „első” gazdaság belső viszonyainak továbbfejlesztésénél az ehhez szükséges társadalmi környezet, politikai feltételek kialakításával, politikai feltételek kialakításával, saját erejének növelése, az elméleti-ideológiai munka alapos feljavítása, a kezdeményezés révén töltheti be a párt vezető szerepét. Ma már – a megváltozott helyzet, s a róla alkotott elméleti ideológiai kép megbomlása miatt – nem lehet elég a szakszerű hatalmi döntésekre, az azokat végrehajtó apparátusra, illetőleg az életszínvonal-emelkedésnek az egyéni gazdasági tevékenység terének biztosítására épített politikai gyakorlat.

Még a döntés meghozatala előtt szükség van egy szélesebb kör bekapcsolására. A nyitott előkészítés fokozza a párttagság és a megkérdezettek aktivitását. A párt egészét átfogó vita haszna abban is megmu-

tatkozna, hogy az érdekek felszínre juttatásával tisztázná az egyes gazdaságpolitikai variánsok mögött álló társadalmi erők viszonyát. Olyan szempontok kerülhetnének előtérbe, amelyek különben rejtve maradnának. A nézetek küzdelme révén a jövő is közelebb kerülne, ha nem is tökéletesen, de kitapinthatóbbá válnának a döntések várható gyakorlati következményei. Ez nem jelentheti azt, hogy a gazdaságpolitikát e többség pillanatnyi, vagy vélt érdekei alá kell vetni. De a vitában megedződött, megerősödött párt előtt világosabban áll majd, hogy mit kell akceptálni, hogy hova kell az érvelő, agitáló szervező munka fókuszát irányítani, hol kell hatalmi eszközökkel is alátámasztva szavatolni a perspektivikus érdekek érvényesülését. Mélyebb elméleti áttekintésre van tehát szükség az elmúlt időszak fejlődésével kapcsolatban. Olyan átfogó szemlélet segíthet csak mai problémáink igazi megoldásához, amely nem önmagában vizsgálja a gazdaságot, vagy a működésével kapcsolatos kategóriákat, hanem a társadalmi-politikai folyamatok keretében és nem feledkezik el a társadalmi érdeket kifejező célok megvalósításáról sem.

Érvelésemnek leggyengébbnek érzett pontja az, hogy a megoldást a politikai aktivizálódásban látom, ugyanakkor jelenleg is – bár nem olyan egyértelműen, mint a korábbi években – folytatódik a privatizálódás. Az emberek többsége elfogadja a közügyek intézésében kialakult munkamegosztást cserében magánéletének autonómiájáért, azokért a lehetőségekért, amelyeket egyéni igényei kielégítésére kap, cserében a kollektív megoldás elmaradásáért. Az emberek közömbösségét, individualizálódását sokan és különösen a szocializmus kritikusai a politikai demokrácia hiányával hozzák összefüggésbe. Kényelmes dolog mindent az ezen a területen meglévő tényleges problémákkal és a hatalmi érdekekkel magyarázni. Mint ahogy a demokrácia kulcsszökeént való hangoztatása, vagy a bürokratizmus állandó emlegetése nemcsak igazságot fejez ki, hanem ideológiául is szolgál a „mindennapi emberek” számáraik akik ezzel háritják el a „hivatalos” gyözködést, vagy a még mindig érvényesíteni kívánt normákat. Az elzárkózásoknak bázisa legalább ennyire – az „elsődleges” gazdaság viszonylagos fejlettsége /értve ezalatt az előbb leirt belső viszonyait és azt, hogy nem tudja a differenciálódó igényeket kielégíteni/ és a második gazdaság magán-tevékenységet teremtő mivolta.

Ma kitapintható törekvés van az állam szerepének az átértékelésére: különösen erős ez a gazdaságirányítás és a szociálpolitika területén. A szorító körülmények hatására, de sokszor elméleti igényel is sokan arról írnak, beszélnek, hogy az állam feladata bizonyos feltételek és keretek biztosítása, és néhány ösztársadalmi vagy szociális szempont érvényesítése. A gyakorlati politikában is érezhető hasonló tartalmú tendencia: az állami költségvetés tehermentesítésére, a lakossági pénz- és munkaerőforrások lekötésére-mozgósítására, arra, hogy az emberek minél nagyobb számban egyéni síkon oldják meg a problémákat, s ehhez megkapják a szükséges feltételeket, esetleg támogatást. Ha pedig mindezt központilag nem sikerül megadni, akkor a kötöttségek feloldásával kapnak teret boldogulásuk egyéni rendezésére, Kétségtelenül e taktikai lépések közül több hosszabb távon is figyelembe veendő. Főleg akkor, ha visszaépül a korszerősödő „első” gazdaságba. A második gazdaság terebélyesedése nemcsak atomizálja a termelőket, hanem új viszonylatokat, önkéntes kollektívákat is teremt, megerősít egyes történelmi együttműködési formákat. E tevékenységek szabályozása és ellenőrizhetőségének megszervezése, segítségük, stb. a politika szférájától nagy rugalmasságot követel: teret kell biztosítani az újonnan keletkező vagy a megnőtt méretek

miatt felszínre kívánczó érdekek számára. Rövid távon ez mindenképpen fontos feladat, de mint már hangsúlyoztam, nem ezt látom a megoldás perspektivikus céljának. Az ilyen lépések alkalmasak egyes társadalmi feszültségek enyhítésére, időnyerésre, a politikai stabilitás védelmére a jelenlegi helyzetben, de e nem lényegtelen dolgokon túl, önmagukban semmiképp nem növelik a tényleges rendezés esélyeit, nem segítik az ahhoz szükséges politikai erő kialakítását. A gazdasági prognózisokat tekintve abban sem lehetünk biztosak, hogy a társadalomnak a második gazdaságba komoly mértékben bekapcsolódó része megtalálja szárvitásait. Ebben az esetben ők milyen mértékben fognak politizálni? És hogyan fognak viselkedni az „első” gazdaságban ragadt csoportok vagy a juttatásból élők?

Az „első” gazdaság szerkezetének átalakítása, belső viszonyainak továbbfejlesztése, a második gazdaság jelentős részének visszavétele bonyolult és hosszabb időt követelő folyamat. Elindítását mégsem szabad halogatni. Mindenekelőtt meg kell, hogy történjen azoknak a sarkpontoknak, szempontoknak a kijelölése, amelyekhez ragaszkodunk. Ezzel lehetővé válik egy átfogó, a jelenlegi helyzetből kiinduló politikai program kidolgozása. Az elmúlt évtizedek, a nemzetközi tapasztalatok kritikai elemzésén alapuló, átfogó társadalmi-gazdasági terv, az ebből feltáruló perspektíva megalkotása kötelességünk, de egyben előfeltétele annak, hogy felül tudjunk kerekedni a kényszer-meghatározottságokon.

Milyen erők sorakoztathatók fel egy olyan irányú politika mellett, amely a szocialista szféra és az integrált magángazdaság fejlesztésére koncentrál, és az ehhez szükséges feltételeket igyekszik megteremteni? Óriási lökést adhat a párttagság mozgósítása. Természetesen a pártban is megtalálhatók a társadalom egészére jellemző jelenségek, de a világnézet és az elkötelezettség alapján, a meglévő formák kihasználásával jelentős energiák képezhetők. Minden társadalmi kategória esetében található olyan csoportok, amelyek most is elsősorban az „első” gazdasághoz kötődnek, attól függenek, és érdekük megújulásáért küzdenek a jelenlegi viszonyrendszert fenntartani kívánó vezetői és „egyszerű dolgozó”-i érdekek hordozóival. Ide sorolom elsősorban a gyáripari-városi szakmunkásság, az értelmiség-fiatal értelmiség, vagy mezőgazdaságiak azon csoportjait, akik számára nem válhat meghatározóvá a második gazdaság, vagy kényszerből kötődnek hozzá és részvételük sok teherrel is jár, nemcsak haszonnal.

A cikk két fő kérdése: 1. az első, vagy a második gazdaság kerüljön-e gazdaságpolitikai tevékenység fókuszába? 2. Honnan nyerhető többletenergia a stabilitás megőrzéséhez és társadalmi-gazdasági helyzet javításához-változtatásához? Megpróbáltam érzékeltetni a meghatározó ellentmondásokat és mozgásuk célirányosan is használható formáit. Az első kérdésre azt a választ adtam, hogy az igazi megoldás perspektivikus. A másodikra azt válaszoltam: ahhoz, hogy vállalni tudjuk a jelenlegi tendenciák folytatódásával, vagy a távlati rendezéshez szükséges intézkedésekkel és viszonyok kialakításával járó konfliktusokat, a közigazgatási vitát a társadalmi szempontokat is magában foglaló politikai vitává kell változtatni, fokozni kell a mozgalmasságukat.

Az első gazdaság súlyának növelése, működésének tökéletesítése, belső viszonyainak átalakítása pedig nemcsak az általános gazdasági-társadalmi nehézségek leküzdésének eszközévé válik, hanem a szélesebb, közvetlenebb demokrácia, a közéletiség tartós bázisává is. Az első lépés a mozgalmi jelleg erősítése a politikai életben, különösen a pártban,

ahol az átlátott összefüggésekre épülő terv fegyelmezett végrehajtásával lehet a stabilitás őrzése és a változtatási kényszer között összhangot teremteni. A fölélnkülő közös politizálással formált új viszonyok hosszabb távon pillérei lesznek a szocialista társadalom fejlődésének konszolidáltabb szakaszaira jellemző közéletiségnek, mint az ezeknek a periódusoknak megfelelő politizálási módoknak.

Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez a kép leegyszerűsített, és nem szabad elfeledkezni a részvétel kulturális jeltételeiről sem. Csökkenteni kell az oktatás alárendelését a gazdaságnak, és korlátozni kell a ráfordítás-elv érvényesülését is ebben a szférában. Ezt követeli a hosszabb távú gazdasági fejlődés is. Képesé kell tenni az embereket a bonyolult gazdasági-társadalmi összefüggések megértésére, már csak helyes egyéni döntéseik érdekében is. Szoros kölcsönhatás érvényesül tehát e területek között, ezek tudatában és konkrét tartalmuk alapján kell a politikai lépéseket megtennünk. Már csak azért is, hogy ne érjen minket semmilyen fordulat váratlanul, vagy ne kelljen az elmúlt évek kényszerpályáira visszaállnunk.

Tütő László:

Egy alternatív gazdálkodás csírái a hazai reformelképzelésekben

A legutolsó tizenöt-húsz esztendő magyarországi reformjavaslatait igen eltérő szempontok szerint lehet vizsgálni, osztályozni. Gyakorta került szóba ebben az időszakban a gazdasági, politikai, oktatási, közigazgatási, kulturális stb. változtatások szükségessége. Átfogó társadalomelméleti megközelítésben annak van elsődleges, meghatározó jelentősége, hogy egy nézetrendszer milyen elképzeléssel rendelkezik a társadalmi életfolyamat egészének újratermelésével, ennek alapszerkezetével kapcsolatban, illetve, ha csupán rész elképzelést fogalmaz meg, az milyen újratermelési alapstruktúrához illeszkedik – kimondva-kimondatlanul milyen társadalmi szerkezetet, gazdálkodási szisztémát és intézményrendszert feltételez. Egy ilyen tipologizáló célzatú vizsgálódás különösen azért tanulságos, mert rávilágít egy kevésbé ismert tényre: az adott időszak reformjavaslataiban számos olyan elem, mozzanat található, amely sem a piaczdálkodás, sem a centralizált tervezdásdhoz nem illeszkedik szervesen. Tehát – végső fokon – valamiféle alternatív gazdálkodás alapjai körvonalazódnak – és ez annak ellenére történik így, hogy többnyire magukban az illető gondolkodókban sem tudatosul: egyes fejtegetéseik bizonyos értelemben egy önálló, harmadik reformirányzatot képviselnek. E jelenség tisztázása azért fontos, mert sem elméletileg, sem politikailag nem közömbös, hogy mennyire válik ismertté: a körvonalazó reformelképzeléseknek nem két, hanem három alapváltozata között lehet választani.¹

xxx

A hazai reformok szükségességével, irányával kapcsolatban megfogalmazott nézeteket jelentős mértékben befolyásolja az ország /illetve a régió/ sajátos helyzete, meghatározzák a korábban vázolt speciális történelmi körülmények. Mivel itt a közvetlen gazdaságossági és a humán szempontok érvényesítése gyakran ellentétbe kerül egymással, szükségképpen bekövetkezik a – részben kapitalizmuspótló – gazdasági funkció és a humanista /antikapitalista/ ideológia különválása. Részlegesen szembefordulnak az ökonómiai és az ideológiai törekvések. Hegedüs András már a 60-as évek közepén felhívta a figyelmet az „optimalizálás vagy humanizálás” alternatívára.² Érvélese szerint a követendő fejlesztési stratégiának választani kell a gazdasági optimumra törekvés és egy humanista civilizációs modell realizálása között. A későbbiekben számos szerző lényegében ugyanerre az alapellentétre utal különböző formákban. Érdemes néhány markáns megfogalmazást idézni.

Szorcsik Sándor: „A társadalomtudományok általában „gazdaságinak” tekintik az optimalizálás, a gazdaságosság, a racionalizmus kérdéseit, és „társadalminak” a humanizáció, az értékközponúság stb. problémaköreit. Az egymásra vonatkoztatások legtöbbször antinómiákként kezelik ezeket a fogalompárokat, olyan ellentmondásokként, amelyek feloldhatatlanok, és ennyiben az egyik oldal csap a másik rovására növelheti pozícióit

A „gazdasági követelmények” és a „társadalmi követelmények” egyidejű létezése egyformán egyesíthette a két követelmény egyikét vagy másikat előtérbe helyező fejlesztési elgondolásokat. Az egyik tábor az „emberi viszonyok”, a „humanizáció”, az „értékközpontúság” zászlaja alatt toborozta híveit, s a társadalmi követelmények megcsappant, vagy megcsappantnak vélt pozícióit igyekezett rehabilitálni, miközben dühös kirohanásokat intézett a másik tábor ellen, amely a gazdasági racionalizmus égisze alatt – nem kevésbé dühösen – az értékközpontú fejlesztési politikával szembeni elsődlegességét hangsúlyozta. Az ellentét kibékíthetetlennek látszott, hiszen a humanizáció hívei számára túl profánnak tűnik az igazodás a gazdasági feltételekhez, míg a gazdasági racionalizmus hívei szerint a humanizálás teszi lehetetlenné az optimális gazdasági fejlődést.”³

Bognár József: a racionális gazdaságpolitikai célok „keletkezésük, kidolgozásuk és működésük számos pontján ellentétbe kerülnek az értékracionális rendszerrel és annak támogató csoportjaival: a politikától a művészetig.”⁴

Kornai János: „lehetetlen egy zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatív elmélet megalkotása, amely ellentmondás nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai értékrendet és ugyanakkor biztosítaná a gazdálkodás hatékonyságát.”⁵

Bessenyei István – Heller Mária: „A társadalomban egyszerre hatnak tételezett normatív értékek és a gazdasági hatékonyság szempontjai. Kornai János meggyőző érvei szerint e két szempontrendszer elvileg összeegyeztethetetlen... A valóságban természetesen állandó egyeztetésük folyik, és nincs előre eldöntve az ellentmondás megoldásának mikéntje.”⁶

Szintézistörekvések

Az utóbbi években több szerző is direkt vagy indirekt polémiát folytat azzal a nézettel – és részben társadalmi gyakorlattal –, amelyben antinómiaként fogalmazódik meg /illetve antagonisztikus formát ölt/ az emberi szempontok és a gazdaságosság viszonya. A humán elvek és a gazdálkodásbeli hatékonyság összebékíthetlenségét hangoztató nézet – úgymond – valójában a meglévő állapotot szentesíti: objektív funkcióját tekintve a „politikai átmeneti időszak” alapstruktúrájának konzerválása mellett érvel. Ez az alapstruktúra viszont – elméleti megközelítésben csak ideiglenesen indokolható, és történelmi perspektívában illetve fogalmilag tekintve egyaránt látszólagosnak minősül.”⁷ Tartósabb fennmaradásának két fő okát, ideológiai és ökonómiai összetevőjét említik.

1. Kimutatják, hogy az extenzív gazdálkodás időszakában a gazdaságpolitika ideológiai-politikai normáknak rendelődött alá. Szembekerültek egymással a közvetlen gazdasági és a komplex társadalmi célok: hol direkt ökonómiai okok miatt szorult háttérbe a társadalompolitika, hol pedig társadalompolitikai okok miatt a gazdaság. Ilyen körülmények között kialakul egyfajta sem-sem állapot: a „nem létező gazdasági racionalizmus és az „ideológiai bázisa” értékközpontúság békésen megfér egymással.”⁸ Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni az ideológiai megalapozású és az átfogó társadalmi bázisú humán szempontok között. A humanista elveket és törekvéseket – úgymond – csak azért lehet a gazdaságtalanság színönimájaként kezelni, mert közvetlen ideológiai /szűken antikapitalista/ megfontolásoknak lettek alávetve.

2. Hangsúlyozzák, hogy történelmileg meghatározott körülmények között a gazdasági szféra önállósul, saját immanens logika alapján kezd működni, ami azt a látszatot kelti, hogy a gazdaság függetleníthető a társadalom más szféráitól. Ebben az esetben jön létre az a képzet, amely szükségképpennek tekinti a gazdaság és a nem-gazdasági területek, az ökonómiai és az ún. jóléti intézmények közötti munkamegosztást. Eszerint a gazdasági szféra feladata érvényt szerezni a termelékenység, hatékonyság stb. kritériumainak, a karitatív intézkedések, dotációk funkciója pedig a gazdasági racionalitástól elválaszthatatlan antihumánus mozzanatok ellensúlyozása, kompenzálása. Ebben az érvelésben a gazdaságosságra törekvést nem az emberi szempontok megvalósításának szándéka motiválja, hanem az objektív piaci törvényszerűségek működtetésének igénye.

A jóléti intézmények viszont eleve gazdaságellenesként értelmeződnek: létezésüket, fenntartásukat kizárólag humánus megfontolásokkal indokolják. A társadalmi újatermelési folyamat ily módon mint pazarló humánus és gazdaságos „antihumánus” kettőssége jelenik meg. E duális szemlélet ontikus gyökerére mutat rá Hámori Balázs. „Karitatív funkciókra – írja –, a társadalom egy meghatározott szűk szektorára érvényes „magasztos” elvekre csak ott van szükség, ahol a gazdasági gépezet nem a társadalmi jólét, hanem valamilyen más cél, pl. nyereségmaximalizálás/ szolgáltatásban áll. Ez a kettősség, – vagyis a társadalmi jólét szolgáltatától függetlenedő, más célokat követő gazdasági gépezet és az ezt ellensúlyozó, a gazdasággal ellentétes célokat követő jóléti intézmények kettőssége – történelmi értelemben legfeljebb átmenetileg, esetleg torzulásként jellemezhetik a szocialista társadalmi újatermelést.”⁹

Hangsúlyozódik, hogy miként az emberi szempontok realizálásának nem az ideológiai megalapozású képviselőt a kizárólagos változata, úgy a gazdálkodásnak, a gazdaságossági kritériumok érvényesítésének sem a piacgazdaság; az egyedül lehetséges formája. Sőt, Augusztinovics Mária megfogalmazása szerint válsághoz vezette a gazdaságelméletet, hogy „egy összefüggéseiből kiragadott részrendszer vizsgálatára korlátozza önmagát.”¹⁰

Az emberek ökonómiai tevékenységének jelentős részét nem a tényleges vagy akár formai árucseré közvetíti, nem piaci törvények vagy központi elhatározások szabályozzák. „A gazdasági tevékenységnek ezt a részét „önellátó”, „önfenntartó” gazdaságnak is nevezik.”¹¹ A közgazdasági elmélet érdeklődése azonban nem terjed ki sem erre, sem az „emberi élet gazdasági vonatkozásaira”, hanem lényegében az árugazdaság elméletére, azaz a pénzviszonyok által közvetített kapcsolatok vizsgálatára szorítkozik. Ez a részleges szemlélet – a szerző szerint – a gazdaságosság megítélését is tévútra viheti. Ökonómiai gyakorlatunk például legfeljebb a megfizetett munkával takarékoskodik, miközben „néha feleslegesen visszazorítja, máskor meg pazarolja a meg nem fizetett munkát.”¹²

Egy kritikai közgazdasági elmélet számára az ember nem a gazdasági gépezet fogaskerekeként jön számításba, hanem megfordítva: a gazdaság jelenik meg az „ember társadalmi műveként.”¹³ Erről az álláspontról – úgymond – újra kell gondolni, hogy mi számít termelő munkának. A „mibe kerül a társadalomnak és az egyénnek egy meg nem fizetett munkaóra?” kérdés pedig a külső hatalomnak tekintett gazdaságot közvetlenül az emberre vonatkoztatja: kölcsönös összefüggésbe hozza az emberi élettel.

Az antinómia gazdaságtelméleti meghaladása

Több szerző amellett érvel, hogy a gazdasági hatékonyság javításának fő tartaléka nem a holt munkában, a termelés anyagi feltételeiben rejlik, hanem az emberi tényezőben – tehát egy olyan mozzanatban, amely a hagyományos ökonomiai szemlélet érdeklődésén kívül esik. Az emberi tényező, a humán szempontok figyelembevétele, sőt középpontba állítása – hangzik az érvelés – a nyugati tapasztalatok, illetve elméleti irodalom szerint is döntő lehetőség a termelékenység fokozására.

Már különböző polgári közgazdászok felismerték, hogy a legbiztosabban megtérülő és legnagyobb nyereséget hozó befektetés az emberi agyba történő beruházás. Kimutatták /részben Marx nyomán/, hogy a fő termelőerőt maga az ember – az emberi alkotóképességek kifejlesztése és működtetése – jelenti. „Legfőbb nemzeti értékünk, amivel felkészülhetünk a nemrég kezdődött időszak történelmi erőpróbájára – hangsúlyozza Vámos Tibor –, a kreativitás gyors emelése. Ebben a vonatkozásban követtük el valószínűleg a leghosszabb távon ható hibákat.” Megállapítása szerint „egy valóban fejlett termelési rendszerben éppen olyan mértékben veszik le az ember válláról a valóban gépesíthető feladatokat, hogy minden energia az alkotó tevékenységre koncentrálódhat.” Ebben a logikában az egyéni idővel való gazdálkodás, a szabad idő növelése a gazdaság igényeihez, az ökonomiai folyamatok által megkövetelt alkotó munka szükségletéhez igazodik. Az egyéni kreativitás képessége és hajlama azonban a meglévőtől eltérő szellemi alapokat, kulturáltságot, oktatást feltételez. A széles látókörű önállt tevékenység kialakulását – úgymond – a szűken szakmai, prakticista képzés helyett az általános műveltség tudja biztosítani. Vámos nézete szerint „a klasszikus kultúra, az emberiség és a nemzet identitástudata, a történelmi folyamatok folyamatként való megismerése, a különböző rétegek és nemzetek sajátosságai kialakulásának és jelrendszereinek megértése tisztességes matematikai és természettudományi alapműveltséggel párosítva bármilyen szakmában sokkal több eredményre vezet, mint az éppen aktuális és a következő néhány évben már elavuló, konkrét szakismeretek bemagoltatása.”¹⁴ Ebben az érvelésben tehát az oktatáspolitikai preferálása, bizonyos kulturális kiadások növelése nem a nemzetgazdaság megcsapolásaként, hanem hosszabb távú ökonomiai befektetésként jön számításba. A humán tényező fejlesztését ennyiben maga a gazdasági racionalitás követeli meg.

Hasonló következtetésekre jut Berend T. Iván. „A gazdaságtelmélet – hangsúlyozza – hosszú ideig elhanyagolta a műveltség, a képzettség szerepét a gazdasági folyamatokban.”¹⁵ Pedig a „gazdasági feladatok nemcsak meghatározóan összefüggnek; az oktatási rendszer és kulturális élet megfelelő hatékonysága a gazdasági feladatok végrehajthatóságának előfeltételévé vált! Ugyanígy a gazdasági fejlődés intenzív szakasza által támasztott minőségi követelmények /magasabb technikai színvonal, minőség, nemzetközi versenyképesség, a fokozódó exportorientációból fakadó igények érvényesítés/ általában magasabb általános műveltségi követelményt támasztanak.”¹⁶

Nyilvánvaló, hogy az idézett fejtegetések megkérdőjelezzik ama vélemény helyességét, amely szerint egy humán szempontú eszmerendszer és egy termelékenységcentrikus gazdálkodás szükségképpen nem összeegyeztethető. Másrészt felhívják a figyelmet arra, hogy a közvetlen nyereségre, rövidtávú gazdaságosságra való törekvés szembekerül a nemzetgazdaság, a termelékenység távlati érdekeivel – vésőfokon az ökonomiai szféra racionalitása a távlati gazdaságossággal.

Ugyanakkor látni kell, hogy a fenti érvelés belül marad a hagyományos gazdasági logikán, és az emberi tényezőt lényegében csak segédesz-

közként /a megtérülés eszközeként/ veszi számításba. Megéreződik gazdaság, oktatás, kultúra viszonylagos önállósága, de bekövetkezik utólagos egymásra vonatkoztatásuk, kibékítésük. Jóllehet az ökonómiát már nem ismerik el a humán tényezőtől független területnek, de nem teszik az embert a gazdálkodás kiindulópontjává. A nézőpont továbbra is gazdaságelméleti: alapvető cél az önálló gazdasági racionalitás érvényre juttatása. Itt tehát a tisztán gazdasági álláspontnak /a piaci gazdálkodás logikájának/ tisztán gazdasági állásponton belül maradó tagadása megy végbe. Ahogy az emberi szempontok ideológiai megalapozása érvényestése egyetlen humán mozzanatot /a kollektivitását/ emeli ki, úgy a gazdaságelméleti típusa meghaladás lényegében ugyanezt teszi: szintén az emberi szempontok egyikét, az alkotó tevékenység fejlesztését ragadja ki és abszolutizálja.

Metodikai meghaladás

Néhány szerzőnél megfogalmazódik annak igénye, hogy felszámolódjon a különböző szférák elkülönültsége. Érvelésük tehát metodikailag túllép a „szükségképpeni hierarchia” felfogáson: szakít azzal a megközelítéssel, hogy bármely szféra preferálandó lenne. E nézet szerint gazdasági és humán szempontok konfliktusa nem elkerülhetetlen – részleges autonómiájuk kelti azt a képzetet, hogy feltétlenül önálló logikával, önálló racionalitással bírnak. Valójában azonban egy nagyobb egység, egy történelmi-társadalmi totalitás részmozzanatai, ezért annak keretein belül értelmezendők. A társadalmi formáció történelmi mozgásának totalitása – úgymond – azonos minőségre, közös nevezőre hozza, ezáltal összemérhetővé teszi a gazdasági-gazdaságossági és humán megfontolásokat. A politikai stratégia számára eldöntendő alternatíva; a jelen spontán módon leképeződik a jövőre, vagy a szándékolt társadalmi jövő is orientálja a mindenkori napi teendőket. Az első esetben a politika „elmerül a jelen problémáiban, s ezáltal a rövid távú feladatok a nagy távlatokra is kivetítődnek.”¹⁷ A második változat viszont az ellenkező irányból indul el, és mivel a jövő szintén alakítja a jelent, ezért – például Ferge Zsuzsa nézete szerint – indokolt az egész kívánt folyamatot átgondolni. Egy másik megfogalmazás szerint „kívánatos lenne a szocialista társadalom célrendszerének kimunkálása, és a gazdaság- és társadalompolitika irányának kidolgozása során a lehetőség szerinti tekintetbe vétele.”

Távlati perspektíva hiányában, illetve a céloknak csak elvont ideológiai síkon való meghatározásakor ugyanis „egyrészt a közbenső cselekvések, másrészt a célok elérésére kimunkált eszközök válnak céllá, pontosabban öncéllá – minthogy ezek jóval konkrétanban megjelölhetők.”¹⁹

A jövőre való orientáltság módszertani fölényével részletesebben – bár meglehetősen elvi-ideológiai nyelvezetet használva – foglalkozik Szabó András György egyik írása. A szerző elutasítja jelen és jövő elemzésének, értelmezésének szétválasztását. A napi problémák konkrétságára hivatkozó realizmus – hangsúlyozza – a közvetlenül adott feladatokat „szembeállítja a szocializmus perspektívikus, a kommunizmus kiteljesítésére orientált szemléletével.”²⁰

Valójában azonban „csak a kommunizmus perspektívájában ítéltetők meg helyesen mai feladataink.” Ezért a kommunizmus kiteljesedését... szisztematikusan be kell programozni viszonyainkba.”²¹

A szocialista társadalom megítéléséhez – úgymond – „nem a kapitalizmus, hanem a kommunizmus kategóriái szolgáltathatnak természetes mércét.

E mérce visszautasítása ily módon a szocializmus lényegének tagadását jelentené.”²³

Szabó András Györgynél konkrétabban veti fel a célorientált alternatíva preferálásának indokoltságát Augusztinovics Mária.

Felhívja a figyelmet arra hogy „a gyakori irányváltoztatás veszteségekkel, pazarlással jár.”²⁴ „Bizonyos folyamatok esetében – írja – a lehetőségek és szükségletek sokoldalú vizsgálata egyetlen teendő felé mutathat: a cél, a feladat világos és egyértelmű lehet.”²⁵ Ez viszont már elegendő hatékony stratégiai koncepció kidolgozásához. Végző fokon tehát konzisztencia teremthető „az adott társadalmi-gazdasági feltételek, mint kiinduló feltételek s a célként megfogalmazott társadalmi állapot, mint jövő között.”²⁶

Metodikailag hasonló érveléssel dolgoznak azok az írások, amelyek nem annyira történelmi, mint inkább a szerkezeti totalításra helyezik a hangsúlyt. Bennük a gazdaságossági és a humán szempontok egyformán mint egy átfogó társadalompolitika szerves elemei jönnek számításba. Az ilyen társadalompolitika feladata totalizálni, összhangba hozni az egyes részterületek működését, ami lehetővé teszi hierarchiájuk, spontán ütközéseik, időszakos kompromisszumaik kiküszöbölését. Ez a nézettípus abból indul ki, hogy valamely társadalomalakulat stabilitása törvényszerűségeinek egyneműségén múlik.²⁷

A különálló oktatás-, szociál-, elosztás-, jövedelem-, fogyasztáspolitikában viszont az általános társadalmi összefüggések egy-egy sajátos nézőpontnak alárendelten jelennek meg.²⁸ Szükséges ezért az egyes területek közös nevezőre hozására törekedni.

A különböző szférák egységes megragadásának és gyakorlati működtetésének programja természetesen nem az ún. „ötvenes évek” mindent átpolitizáló, átideologizáló gyakorlatát kívánja felújítani. Akkor valóban létezett a különböző társadalmi szférák bizonyos egyneműsége, komplex ideológiai meghatározottsága. Sőt létezett egyfajta – a hivatalos ideológia által deklarált – történelmi „végcélra” orientáltsága is. Valójában azonban úgy ment végbe a homogenizálás, hogy figyelmen kívül hagyta az egyes területek immanens törvényszerűségeit. Például anélkül szüntette meg a hagyományos ökonómiai /piaci/ racionalitást, hogy saját gazdálkodásbeli racionalitást állított volna a helyébe: „a célok – fogalmaz Ferge Zsuzsa – gazdaságilag sem voltak feltétlenül „racionálisak”... és megválasztásukat nem sajátos gazdasági vagy társadalmi racionalitás, hanem ezeken a szférákon nagyrészt kívül eső politikai megfontolások irányították. Így számos területen a közvetlen gazdasági és társadalmi következmények egyaránt kedvezőtlenül alakultak.”²⁹

Ily módon – szándéka ellenére – eleve lemondott a meghirdetett cél realizálásának elengedhetetlen eszközeiről /főképpen a gazdaságossági kritériumokról és az individuális autonómiában, kezdeményezésben, öntevékenységben rejlő lehetőségekről/. Végző fokon tehát lemondott a célkitűzés konkrét realizálásáról. Egyneműsítő jellege formális maradt – szintén nem átfogó társadalmi nézőpont kialakítását jelentette, hanem az egyik részleges nézőpont monopolizálását: a társadalmi összefüggések besorolását egy részleges ideológiai nézőpont alá.

A későbbiekben – az ökonómiai szempontok felértékelődése nyomán – olyan gazdaságpolitika jött létre, amely vállalkozik a legalapvetőbb gazdaságossági kritériumok érvényesítésére. A közvetlenül humanista megfontolások, emberi szempontok képviselése ily módon döntően a szociálpolitika feladatává válik. Az így felfogott szociálpolitika a gazdaságpolitika elvont ellentéte és kiegészítője, ezért szükségképpen gondoskodó, kari-

tatív jellegű marad és paternalisztikus formát ölt. Nem véletlen tehát, ha ismételten megfogalmazódik olyan átfogó társadalompolitika kialakításának igénye, amely túllép a „gazdaságosság vagy humanizmus” antinómián.

Egy komplex társadalompolitika célja – úgymond – a „társadalmi viszonyok /egységes szempontú/ formálása, ideértve a társadalmi újratermelés teljes ciklusát, tehát a termelési, elosztási, felhasználási szféra viszonyrendszerit s a tudati viszonyokat is.”³⁰ Ezen érvelés, szerint gazdaságpolitika, szociálpolitika stb. valójában egy nagyobb totalitás alrendszeri. Köztük és a komplex társadalompolitika között rész-egész viszony áll fenn: az utóbbi minden területet átfog, és kijelöli az egyes szférák helyét, értelmezi a társadalom-totalitáson belüli funkciókat. Ily módon a hagyományosan gazdaságpolitikai, kultúrpolitikai stb. problémák átfogó társadalompolitikai keretek közé ágyazódnak be; a gyakorlatra vonatkozó gazdaságelméleti, politikaelméleti stb. kérdések átalakulnak általános társadalomelméleti kérdésekké. A részterületek egymást keresztező, ezért a hatásokat gyengítő autonóm racionalizálás helyébe az egész társadalmi szerkezetet átfogó reform igénye lép, a részracionálásokra törekvést az alapstruktúra racionalizálására való törekvés váltja fel. Így az egyes szférák ésszerűsítése és működése struktúrafüggvényű ésszerűsítésként és mozgásként jelentkezik.

A komplex társadalomelméleti /társadalompolitikai/ szemlélet és ennek megfelelő gyakorlat igényéből komplex társadalmi tervezés megteremtésének szorgalmazása következik. Számos kutató /például Szorcik Sándor, Kovács Géza, Kulcsár Kálmán, Aradics Jenő, Szántó Miklós/ fellép az elkülönült, ezért párhuzamos gazdasági és szociális tervezés ellen, illetve felhívja a figyelmet a köztük levő munkamegosztás korlátaira. Különbséget tesznek az egyes intézkedések ökonomiai hatékonysága és társadalmi hatékonysága, gazdaságpolitikai illetve társadalompolitikai szempontú eredményessége között – hangsúlyozva, hogy a gazdasági tervezés kevésbé mérlegeli az ökonomiai folyamatok társadalmi /így tudatformáló, életmód-befolyásoló stb./ következményeit. Pedig – állapítja meg Aradics Jenő – a „gazdasági hatékonysági megfontolások és célok nem feltétlenül eredményeznek társadalmi hatékonyságot. A gazdasági célok helyességének elemi kritériuma, hogy megvalósításuk milyen társadalmi következményekkel párosul.”³¹ Ugyanő kimutatja, hogy a pusztán ökonomiai hatékonysági megfontolások preferálásának nemcsak társadalmilag, hanem immanensen negatív hatása is van: „a gazdasági folyamatok olyan társadalmi következményeket is előidéznek, amelyek visszahatva a gazdaságra, csökkentik annak hatékonyságát”. /Példaként az oktatás területét említi a szerző./ Feloldási lehetőségként a társadalmi tervezés jön számításba.

Annak bizonyosságául, hogy a komplex társadalmi szemlélet metodikai szempontból alapvetően új minőséget jelent, érdemes Kovács Gézát idézni. A társadalmi tervezést „a gazdasági kérdések körét meghaladó feladatok – köztük persze a gazdasági feladatok – tervszerű megoldásaként” fogjuk fel, mondja. „Ha... a gazdasági kérdéseket átfogóan társadalmi kérdéskörbe ágyazzuk eleve fokozottabban számolunk a gazdasági tervek kidolgozásakor is a társadalompolitikai feltételekkel és következményekkel. Ebből adódóan nem a gazdasági tervezést korrigáljuk átfogó társadalompolitikai oldalról, és nem is a tervek által kiváltott gazdasági folyamatokat korrigáljuk a további gazdasági tervezés befolyásolásával és irányításával, hanem szélesebb síkra visszük a tervezést, átfogó társadalmi tervezéssé fejlesztve. Szemléletét és metodológiáját tekintve is mást jelent az, ha folyamatokat akarunk korrigálni, vagy negatív fejlődési folyamatokat eleve megelőzni.”³³

A szociális tervezésnek a gazdaságihoz való metodikai hasonlóságát húzza alá Szorcsik Sándor. „A szociális tervezés alaproblémája – írja –, hogy nem tudja a társadalmi jelenségeket és folyamatokat specifikus társadalmi viszonyként tervezni. E tekintetben lényegében követi a gazdasági tervezés módszertani alapelvét. Korlátja egyben azt is jelzi, hogy sem a „tisztán” gazdasági, sem a „tisztán” szociális jelenségek oldaláról kiindulva nem lehetséges a társadalmat megragadni. Mindkét tervezési típus esetében a társadalmi élet egyetlen szférája által körülhatárolt nézőpontból, ennek alárendelten kerülnek be a társadalmi összefüggések a tervezés gyakorlatába.”³⁴ Ráadásul „a szociális tervezés ... a gazdasági racionalizmus talaján és határai között fejleszti »az élet minőségi elemeit«”.³⁵

Az egyes szférák, az ökonómiai, szociális stb. szektor közötti munkamegosztás felszámolását az említett kutatók átfogó társadalmi tervezés létrehozásától várják. Ez utóbbinak kettős feladatát szánnak.

1. A jelen és a jövő összekapcsolását, a közbeeső periódusok társadalmi-gazdasági viszonyainak szisztematikus kibontakoztatását.

2. Valamennyi társadalmi szféra egységes szempontú működésének biztosítását.

Ez lényegében olyan tervszerűséget jelent, amely az egész társadalmi struktúra racionális funkcionáltatására törekszik: az egyes szférák önálló, ezért egymással szemben divergáló tervezése helyett azonos társadalmi szerkezet totalitása mentén való racionalizálását. Mindez átfogó társadalmi reform megvalósítását, új társadalmi mechanizmus kialakítását feltételezi.

Az érvelésnek ez a típusa radikálisan túllép a gazdaságossági és a humán meőfontolások antagonizmusán. Ha ugyanis a gazdaságosság nem pusztán gazdaságelméleti, hanem általános társadalomelméleti problémaként értelmeződik, a tervszerűség nem elsődlegesen ökonómiai /szakökonómiai/, hanem komplex társadalmi értelemben merül föl, akkor elméleti-metodikai lehetőség nyílik az ideológiai és a gazdasági szempontok összebékítésére, közös nevezőre hozására. „A társadalmi tervezés jelenléte – fogalmaz Szorcsik Sándor – feloldja azt az ellentmondást, amely a racionális gazdálkodás és a humanizáció között fennáll... a társadalmi tervezés éppen a társadalmi értékeket hordozó társadalmi viszonyok gazdasági hatékonyságát bontakoztatja ki.”³⁶ Ezáltal – úgymond – realizálhatóvá válik „az értékközpontúság és a racionalizmus egyidejű létezésére irányuló tendencia.”³⁷

Alternatív mozzanatok

Jóllehet erősen divergálnak a nézetek a gazdaságosság értelmezésével kapcsolatban, csaknem általánosan elfogadott vélemény, hogy annak specifikuma a magas termelékenység, illetve egyik alapfeltétele és alapismérve a takarékoság.³³ Ez a – szinte evidenciaként szereplő – tézis egyaránt nyugszik elméleti és praktikus megfontolásokon. Részletesen tárgyalja e kérdéskört Jánosi Ferenc egyik írása, amely az embercentrikus és a nyereségcentrikus gazdálkodás különbségét elemzi. A humán szempontokból kiinduló gazdálkodás célja – állapítja meg – „a növekvő szükségletek mind teljesebb kielégítése, a szabad idő növelése, az emberben rejlő képességek sokoldalú kibontakoztatása.”³⁹ Mindez azonban egyúttal a gazdasági-gazdaságossági megfontolások érvényre juttatását is jelenti: a megnövekedett szabad idő, az új képességek kifejlődése egyenértékű a társadalmi

termelőerők gyarapodásával, ezáltal a munkatermelékenység emelkedésével. A társadalmi gazdaságosság mértékét pedig éppen a termelékenységnek, a végzett munka hatékonyságának emelkedése mutatja. Végso fokon tehát „a gazdaságosság növekedése munkamegtakarításból áll”:⁴⁰ a nemzetgazdaság összes munkaráfördítésének redukálásában ragadható meg. Az átfogó társadalmi gazdaságosság az élő és holt munkával való együttes takarékosagot, az egyes termékek, ezért a társadalmi össztermék költségeinek mérséklődését, vagyis munkaidő megtakarítását jelenti. /A társadalmi „termelékenység, vagy ami ezzel azonos a termelőerők növekedése... a munkának a csökkenésében fejeződik ki.”⁴¹

Ugyanez az összefüggés a humán oldal felel is megfogalmazható. A személyes élvezetekre, az egyéni és ezért a társadalmi fejlődés számára rendelkezésre álló idő a munkatevékenység hatékonyságának, az időmegtakarításnak a függvénye. Ennyiben általános társadalmi érdekként jelenik meg az elvégzendő munkák valóban szükséges minimumra redukálása, vagyis a munkatermelékenység maximalizálása. A feltételezett szocializmusbeli gazdálkodást – úgymond – „a növekvő szükségletek mind teljesebb kielégítése mint alaptörvény mellett a társadalom rendelkezésére álló munkával /és nem a munka költségeivel/ való takarékosag, vagy másképpen a munkatermelékenység növekedésének gazdasági törvénye fejezi ki.”⁴² Tehát a minimális osztársadalmi munkaráfördítással történő szükségletkielégítés fogalmazódik meg a szocializmusbeli gazdaságosság specifikumaként. E logikában lényegében megszűnik az ökonómiai és a humán szempontok /képeségkibontakoztatás, szabad idő növelése, szükségletkielégítés/ különválasztása.

Jánosi Ferenc – Csikós Nagy Bélával polemizálva – antagonisztikus ellentétet állapít meg a fejlett tőkés országok gazdasági utolérésének illetve elhagyásának célkitűzése és az ehhez választott nyereségcentrikus eszközök között, továbbá a gazdaságosság tőkés és szocialista típusú jelentése között. „Feltéve, de meg nem engedve, hogy Csikós Nagy Bélának igaza van, és a munka hatékonyságát a szocialista országokban is a jövedelmezőségi mutató jelzi – írja –, rejtély marad, hogy a szerző szerint mi az anyagi alapja a legfejlettebb tőkés országok termelőképesége utolérésének, sőt elhagyásának. Hiszen a termelés nyereségmaximalizálás alapján való termelésfejlesztést konzekvensen csak az képes megvalósítani, akinek a maximális profit elérése a célja, vagyis a tőkés. Mi, akiknek a társadalmi gazdagság maximális növelése, a kommunista ember kialakítása a célunk, a profitmaximalizálás alapján való termelésfejlesztésben csupán gyenge epigonok lehetünk.”⁴³ Azért nem tartja Jánosi mégsem reménytelennek a felzárkózás esélyét, mert lehetőséget lát a hagyományosan kapitalista módszerekkel realizálhatónál magasabb termelékenység elérésére.

Érvelésének logikája szerint különbséget kell tenni a gazdaságosság két formája: a részleges vállalkozói /azaz a tőkés/ valamint az átfogó társadalmi gazdaságosság között. Míg az előbbi nem feltétlenül eredményezi a munkatermelékenység optimális növekedését a nemzetgazdaság szintjén, az utóbbi ezzel egyenértékű. A piaci ökonómia – úgymond – csak korlátozott gazdaságosság megvalósítására képes, mivel érdeklődésének homlokterében a nyereség, a jövedelmezőség maximalizálása áll. A termelés hatékonyságának fő mutatója azonban nem a nyereség, nem a befektetett tőke értékelülése, hanem az alkalmazott termelőerők hatásfoka, termelékenysége. A piaci gazdálkodás figyelme nem az osztársadalmi munkával, hanem csak a közvetlen kiadásokkal, a termelés költségeivel való takarékoskodásra terjed ki.

A termelékenység optimális növelése viszont az emberi munka megtakarítására való törekvést, a felhasznált munkaidő minimalizálását is feltételezi.

Végső fokon tehát az alkalmazott munka /munkaidő/ csökkenésében fejeződik ki a termelékenység növekedése: „Csak ha a termelő abban érdekelt, hogy a rendelkezésre álló munkával és eszközökkel maximális értéktömeget állítson elő, vagy ami ugyanezen érdekeltég másik oldala, a fizetőképes kereslet kielégítéséhez szükséges árukat a legkisebb élő és holt munkával állítsa elő, akkor válik a munkatermelékenység-növekedés objektív gazdasági törvénye... feltétlen érvényűvé.”⁴⁴ Mivel a nyereség maximalizálása – hangsúlyozza a szerző – korántsem azonos a termelékenység maximalizálásával, hanem lényegesen szűkebb jelentésű annál, „a munkatermelékenység növelésének követelménye szigorúbb, mint a nyereség növeléséé. Hiszen az élő és a holt munkának, s nem csak azok költségének kell csökkennie. Ugyanakkor a munkatermelékenység növelése előtt mindig nagyobb lehetőségek nyílnak, mint a nyereség növelése előtt, mivel a munka terjedelme nagyobb a munka költségénél.”⁴⁵ Ebben rejlik a társadalmi gazdagosság, a valóban szocialista gazdálkodás történelmi esélye.

A nemzetgazdaság számára kínálkozó munkamegtakarításoknak két irányba körvonalazódik azokban a reformelképzelésekben, amelyek egyaránt figyelembe veszik az emberi és a gazdagossági szempontokat.

1. Azoknak a tevékenységeknek, termékek gyártásának a megszüntetése, amelyekre nem irányul társadalmi-munka-fedezettél bíró kereslet.

2. A nemzetgazdaságot valamilyen formában tehermentesítő eljárások alkalmazása. Vagyis az állami költségvetés csökkentése, egy megtakarításcentrikus gazdálkodás álláspontjáról pazarlásnak minősülő kiadások elkerülése révén. A javasolt eljárások lánycégében a következő típusokba sorolhatók:

- közvetlenül társadalmisított termelés és elosztás /szükségletképződés/ létrehozása;
- a szabad /tehát ingyenes/ alkotó tevékenység társadalmi léptékű hasznosítása;
- az egyéni és kisközösségi önellátás, önkiszolgálás különböző formáinak legalizálása, sőt bizonyos esetekben preferálása;
- fizetett munkáknak társadalmi öntevékenységgel történő kiváltása.

Gazdaságosság szükségletcentrizmus

Mind a humán szempontok érvényesítésének, mind a nemzetgazdasági megtakarításoknak egyik fő lehetőségeként fogalmazódik meg annak biztosítása, hogy az egyéni szükségletek autonóm módon képződjenek és szerveződjenek. Az ilyen szerveződés két döntő akadálya a személyes-munka-fedezet nélküli jövedelemképződés, valamint a fogyasztásra ösztönzés jelensége. Az előbbiekhöz sorolódnak mindazok az egyéni bevételek, amelyek nem társadalmilag szükséges munka arányos ellentételezéseként keletkeznek – vagyis a társadalmilag hasznos munkavégzésnél magasabb jövedelmek. Következmény: az individuum túlfogyasztásra /produktivitását felülmúló fogyasztásra/ való készítése. Az ilyen értelemben vett „túlfogyasztás” két elvileg lehetséges formáját emeli ki Kozma Ferenc. „A túlfogyasztás – írja –, származhat abból, hogy a jövedelmi skála túlságosan széthullott, vannak aránytalanul magas jövedelmű rétegek.” Másrészt:

„Abból is származhat túlfogyasztás, ha a társadalom a termelékenységi szintet meghaladó mértékű anyagi eszközöket fordít a munkaerő bővített

újratermelése társadalmi feltételeinek javítására, például oktatásra, egészségvédelemre, stb., miközben a személyes jövedelmek színvonalát nagyjából azon a szinten hagyja /például az egyéni érdekeltség megőrzése végett/, mintha mindezen költségeket... az egyéneknek kellene fedezniük.⁴⁶ A reformelképелések az említett típusok közül elsősorban a karitatív jellegű kiadásokkal foglalkoznak.

A jól ismert történelmi okok miatt a szociális kiadások jelentős teher tételt alkotnak a nemzetgazdaság számára. Az ingyenes vagy erősen dotált juttatások, társadalmi szolgáltatások következtében a szociálpolitika /illetve az ún. nem-áruszektor/ a gazdaságtalanság szinonimájává vált. Ugyanakkor többen vitatják, hogy ez az értelmezés objektív szükségszerűséget fejez ki. Rámutatnak, hogy ilyen helyzet főképpen akkor áll elő, ha a gazdaságosságot a nyereségmaximalizálás értelmében vett gazdaságossággal azonosítják. Ebben az esetben az emberi szempontok képviselője – úgymond – valóban egy külön szférát igényel és döntően a szociálpolitika feladatává válik. Ily módon a szociális kiadásoknak /mint általában a humán szempontok szűken ideológiai képviselőjének/ elsődlegesen feszültségcsillapító társadalmi feladata van. /„A szociális tervezés korlátai ugyanazok – írja Andics Jenő –, mint általában véve a szociálpolitika korlátai: alkalmas bizonyos létező feszültségek, ellentmondások utólagos enyhítésére, de nem tudja megátolni keletkezésüket.”⁴⁷

Részletesen vizsgálja e kérdéskört Hámori Balázs. Vitába száll azzal a felfogással, amely a nem-áruszektor létét, illetve fejlesztésének, kiterjesztésének szükségességét pusztán humánus, és véletlenül sem gazdaságossági megfontolásokkal indokolja.⁴⁸ Nézete szerint lehetséges olyan gazdálkodás, amely a humán célkitűzéseket nem a gazdaság ellenében, illetve a gazdaságosság kritériumait nem az emberi szempontok rovására kívánja érvényre juttatni. Azaz megkísérli a társadalmi újratermelés folyamatát mind a gazdálkodás objektív törvényszerűségeire, mind az emberre mint szubjektumra vonatkoztatni.

A gazdaságosság követelményének mellőzése – hangsúlyozza – magukat a humán elveket is sérti, és az általános ideológiai célkitűzésekkel ellentétes gyakorlati konzekvenciákhoz vezet. Különböző dotációk, ingyenes szolgáltatások gyakran megbecsülésük hiányához – ezért a nemzeti javakkal való nagyfoka pazarláshoz vezetnek. E jelenség legalább két kérdésben szembepáll a humán megfontolásokkal.

1. Demoralizáló hatású: a tulajdonosi tudat és gyakorlat, valamint az ezen alapuló személyes gazdálkodási készségek kialakulása ellen hat.
2. Bizonyos társadalmi juttatások – mivel figyelmen kívül marad, hogy az eredeti létrehozásukat kiváltó feltételek jórészt megszűntek – jelentős egyenlőtlenségek, privilégiumok forrásává válhatnak.⁴⁹

Ugyanakkor az ideológiai megfontolások miatt keletkező gazdaságtalanság éppen „égető társadalmi szükségletek kielégítésétől, humánus célok valóra váltásától von el erőforrásokat.”⁵⁰ Tehát nemcsak az ökonómiai intézményeknek a „részcéljai, intézményi öncéljai is konfliktusba kerülhetnek a társadalmi célokkal.”⁵¹ A szerző általános elméleti következtetésként fogalmazza meg: egyre diszfunkcionálisabb a gazdálkodási és a karitatív funkciók valamint intézmények elkülönültsége: „társadalmi rendszerünk humanizmusából adódó céljainkat nem gazdasági céljaink ellenében tudjuk érvényesíteni, hanem azokkal egységes rendszerben.”⁵²

Egy olyan egységes gazdálkodási szisztéma realizálása, amely létrehozásának igénye Hámorinál felmerül, két lényeges módosítást feltételez.

1. A hagyományos ökonómiai szféra alávetését a nem szűken ideológiai bázisa humán szempontoknak /tehát a személyes képességeknek és szükségleteknek/: egyidejűleg a gazdaságosságra és az emberekre való vonatkoztatottságát.

2. A jóléti-szociális intézményekben – egyáltalában a nem-áruszektorban – rejlő gazdálkodási lehetőségek kiaknázását. Vagyis a nem-áruszféra visszaszorításának vagy gazdaságossá tételének alternatívájában

az utóbbi választását – működtetésének gazdaságossági megfontolásokkal történő kiegészítését: a humán szempontok gazdaságos érvényre juttatását. Ez egyúttal a karitatív jellegű kiadások fokozatos leépítését, ezáltal a nem autonóm szükségletképződés egyik okának kiküszöbölését jelenti.

A karitativitással ellentétes irányból igényelnek többletmunkát, ezért képeznek a nemzetgazdaság számára költségnövelő tényezőt a fogyasztásra ösztönzés különböző mechanizmusai. A legutolsó években számos írás foglalkozik e kérdéskörrel. „Az állami irányítás közvetlen céljai – állapítja meg Hoch Róbert – gyakran nem azonosak a fogyasztáspolitikai céljaival; sőt a vállalati érdekek és az állam által képviselt gazdasági és társadalmi célok között is mindig vannak ellentmondások. A vállalati érdek pedig kétségtelenül hat a fogyasztásra, ennek megfelelően „manipulálja” a fogyasztókat... Például a vállalati érdek pazarlásra serkenthet a fogyasztásban. A vállalati érdek gyakran ahhoz fűződik, hogy a fogyasztó új terméket vásároljon amikor a régi termék még használható lenne, vagy éppenséggel csökkenti a termékek használhatóságának élettartamát.”⁵³

Bessenyei István több – önálló vagy társszerzős – írásában még átfogóbban közelíti meg a kérdést. A személyes szükségleteket és fogyasztást befolyásoló érdekellentétet állapít meg „a népgazdaság és az egyes termelőegységek, a kereskedelem és a termelők, valamint a vásárló és a kereskedelem vagy a termelők között is.”⁵⁴ E konfliktus következménye – a szerző vizsgálódásai szerint – különösen a reklám területén mutatkozik meg markánsan: együttél a pusztán informáló és a nyereségmotivált, tehet többletfogyasztásra manipuláló reklám. „Így jelenhet meg a reklám a szakkönyvekben egyszer mint a verseny, másszor mint a vevők tájékoztatásának, az ízlés fejlesztésének, a korszerű életmódra való nevelésnek az eszköze... Így e könyvekben egyszerre, békésen egymás mellett szerepel a normatív, etikai értékek kódexszerű felsorolása és a nyugati típusú manipulációs technikák leírása.”

Ez utóbbi típusú reklám /és az általa előidézett többletfogyasztás/ funkciója kettős. Egyrészt számos jelenség utal arra, hogy jelentős azoknak a száma, akiknek jövedelme meghaladja tényleges szükségleteiket. Így gazdasági igény mutatkozik jövedelemmotivált szükségletek felkeltésére, „Ezért van meghatározott társadalmi kényszere – írja Hoch Róbert – a fogyasztót vonzó javak kínálatának. De ez a kínálati kényszer nem fakad abból, hogy realizálási nehézség van /ez a kapitalizmusra jellemző/, hanem, hogy kellő törekvés legyen a nagyobb jövedelmek megszerzésére, illetve, hogy a nagyobb pénzjövedelem elkölthető legyen.”

Hegedűs András és Márkus Mária már 1968-ban felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy egyes rétegek jövedelme szükségleteiknél gyorsabban képződik. E többletjövedelmek /vagyis – amennyiben személyes munkafedezet áll mögöttük – végső fokon többletmunkák/ részben pénzfelhalmozóként, részben spekulációs vállalkozásként, részben másodlagosan keletkező – azaz jövedelemmotivált – szükségletként jelentkeznek. Ez utóbbi esetben tehát megfordul szükséglet és jövedelem viszonya: a szükségletek nem autonóm módon, hanem a jövedelmek felől szerveződnek. A jövedelemmotivált szükségletek kialakulásának mechanizmusáról és tágabb összefüggéseiről érdemes idézni a következőket. A „plusz keresettel járó többletmunka ..., rendszerint rutinjellegű munka ritkán járul hozzá a szakmai fejlődéshez, és háttérbe szorítja a munka alkotó jellegére vonatkozó igényeket. A magasabb jövedelem pedig ahelyett, hogy eszköz lenne bizonyos célok eléréséhez, önálló értéké válik. A felhasználás módja másodlagos lesz, a célokat utólag keresik az emberek a rajtuk eluralkodott jövedelemszerzési hajszához.”⁵⁸

A manipulált többletfogyasztás másik szerepe egy sajátos kompenzációs funkció: a fogyasztásra ösztönző „árreklám legáltalánosabban azt sugallja, hogy a társadalmi jellegű hiányokat át lehet hidalni a fogyasztás által nyújtott egyéni boldogsággal. A reklámok az ember fizikai rep-

rodukciójának domináló fontosságát hangsúlyozzák, s azt terjesztik, hogy az egyénileg fogyasztott javak kárpótolhatnak az egyhangú munkáért, vigasztalást nyújthatnak az egyébként sivár és szürke hétköznapiakért. A reklám világában, az érintetlen természeti az arisztokratikus gazdagság, a gondtalan fiatalság, a szex, a vonzó, mosolygó nők és férfiak, boldog öregek közegeiben az áru mint a feszültségmentes társas kapcsolat, a problémamentes magánélet, a családi bensőségeség, a sikeresség, általában a szabadság garanciája, forrása jelenik meg. E szimbólumrendszerben még véletlen sem bukkan fel a munka világa: a reklám azt sugallja, hogy a valódi élet, az igazi boldogság csakis a szabadidő /a fogyasztás/ közegeiben található meg.”⁵⁹

Persze felmerül a kérdés, hogy hol vonható meg az autonóm módon szerveződő és a mesterségesen keltett szükségletek, vagyis a belső vezérlésű és manipulált többletfogyasztás határa. Jánossy Ferenc megfogalmazása szerint akkor jön létre a szükségletek relatív telítettsége, ha mindazok az igények, amelyekről az egyén úgy véli, hogy érdemes értük dolgozni, már ki vannak elégítve. Konkrétabban: relatív telítettség akkor következik be, ha az egyes emberek a ‘többet fogyasztani vagy kevesebbet dolgozni’ dilemma előtt állva úgy döntenek, hogy a több szabadidőt részesítik előnyben.⁶⁰

Amennyiben következetesen a végzett munka szerint történik a javak elosztása, annyiban – autonóm szükségletképződés esetén – valamennyi egyén a mindenkori szükségleteinek megfelelően dönthet az alternatívában: a társadalmilag hasznos munkából mindenki személyes fogyasztási igényeinek arányában veszi ki a részét. Ebben a logikában „az individuális munkaidő az egyéni szükségletekhez igazítható”⁶¹ – tehát a szükségletek képződése mintegy „önfinanszírozó” módon, a személyes munkafedezet terhére megy végbe.

Nyilvánvaló, hogy az autonóm szükségletképződés mellett nemcsak humán érdekelttség /a személyes autonómia érdekelttsége/, hanem legalább ennyire gazdaságossági megfontolás is szól. Ugyanis – ha a társadalmilag főlegesen munkavégzés pazarlásnak minősül – megtakarítási eljárásként jön számításba a nemzetgazdaság számára, a szükségletek autonóm /„önfinanszírozó”/ képződésének rendszerében a munkafedezet nélküli vágyak, elképzelések nem emelkednek a társadalmi szükséglet /ezért kielégítésük a nemzetgazdasági feladat/ rangjára – ami /a szükségletek oldaláról/ lehetővé teszi a termelésnek az emberi törekvésekhez való igazítását, szükségletmértékűvé alakítását.

Mindennek azonban van egy alapvető feltétele: a nemzeti össztermelés optimális társadalmi önköltségre redukálása. Ez viszont csak a termelési eszközök monopoltulajdonának felszámolása, a gazdaságossági kritériumok szerint autonóm termelési eszköz használat bázisán bontakozhat ki. Az utóbbi időben több érvelés is mutat ebbe az irányba. Szabó Katalin azt hangsúlyozza, hogy a köztulajdon állami homogenizálása esetén az egyénnek /ezáltal az individuális kezdeményezésnek, aktivitásnak/ nem marad hely a tulajdoni rendszerben. Liska Tibor pedig a gazdasági racionalitás érvényesítésének esélyét a „személyes társadalmi tulajdon” létrehozásától teszi függővé.

A közvetlen társadalmi termelés kérdése

Közgazdász körökben élénk viták bontakoztak ki arról, hogy az állami tervgazdálkodás és redistribúciós mechanizmus megszüntethette-e a munkavégzés közvetlen társadalmi jellegét, létrehozva ezáltal a termelés közvetlen társadalmisítását. Az igenlő és a tagadó válaszok között talán elsőként próbál közvetíteni Szabó Kálmán, amikor a kialakult gazdálkodási szisztémát a termelés közvetett piaci és közvetlen formájának együttélésével jellemzi. Eszerint jórészt humán-ideológiai motiváltságú tervgazdaság módosította ugyan, de nem számolta fel az ártermelés immanens logikájának érvényesülését. „Szocialista viszonyok között – írta 1964-ben – a konkrét munka sajátos formája nem a magánmunka, hanem a bizonyos mértékig elkülönült munka /gazdaságilag elku-

lönült egységekben fejtik ki/. Ugyanakkor a társadalmi feltételek lehetővé teszik, hogy elkülönültsége maradványok ellenére az árutermelő tevékenységet közvetlenül társadalmilag /a társadalom összérdekei, szükségletei szerint / végezzék. Ennél fogva... beszélhetünk bizonyos mértékű elkülönült /lokális/ oldaláról, valamint össztársadalmi oldaláról.”⁶³ A szerző később – az eredeti gondolati keretek között maradvánnyal – finomítja álláspontját: „a szocialista árutermelő munka közvetlenül elkülönült munka, és csak közvetve társadalmi munka.”⁶⁴

Többen viszont úgy értelmezik az állami tervezést, hogy az semmilyen szempontból nem eredményez közvetlen társadalmisítást, hanem valójában csupán egy másfajta közvetítést, szervezeti közvetítettséget állít a termelés piaci közvetítettségének helyébe. Ennek magyarázata, hogy termelési eszközök állami tulajdona nem közvetlenül társadalmi tulajdonként, hanem – Egető Emese⁶⁵ kifejezésével élve – közületi tulajdonként működik, Jánosi Ferenc megállapítása szerint a közvetlenül társadalmi termelés és elosztás kizárja a termékek áruvá válását, ezért az árucserét.⁶⁶ Kizárja tehát a munka kettős jellegét: magán- és közösségi termelés különbségét – az egyéni munkavégzés minden egyes esetben a társadalmilag szükséges munkák direkt módon munkaidőben mérhetők és vethetők össze. Vagyis a termékben tárgyiasult társadalmi munka mennyiségét nem egy másik áruban, hanem közvetlenül a végzett munkában, a társadalmi munkaórában fejezzük ki.

Nem került le tehát napirendről olyan közvetlenül társadalmisított gazdálkodás megteremtésének igénye, amely egyidejűleg veszi figyelembe a humán szempontokat és a gazdaságosság kritériumait. Hámori Balázs a nem-áruszférában rejlő kihasználatlan lehetőségekre hívja fel a figyelmet: „amikor az idő takarékos felhasználásáról, a teljesítmények méréséről, ösztönzéséről stb. beszélünk a nem árujavakkal összefüggésben, nem elsősorban az árugazdaság kiterjesztését javasoljuk, hanem a nem árujavak szektorában való racionális gazdálkodást”. „Az idővel való gazdálkodás, általában az ésszerű gazdálkodás nem azonosítható annak eddig kétségkívül legkifejlettebb formájával, az árugazdálkodással!”⁶⁷ A nem-áruszektor léte ennyiben ökonómiai megfontolások alapján is igazolható. Itt – elméletileg tekintve – a piaci gazdálkodásnál jobb hatásokkal valósítható meg a munkák társadalmilag szükséges mértéke, társadalmi önköltségre redukálása „Törekedni kellene – javasolja Hámori – a nem áruszektor társadalmi hasznosságának a ráfordításokkal való összevetésére mind makro-, mind mikroméreteken.”⁶⁸

Annak ellenére, hogy ismételten megfogalmazódik a munkák közvetlen társadalmisításának elvi előnye, teoretikus fölénye /ezért gazdasági és társadalmi szükségessége/, a közvetlenül társadalmi termelés semmilyen átfogó konkrét modellje nem került kidolgozásra. Ugyanakkor számos olyan részleges gazdálkodásbeli lehetőségről esik szó, amely a nemzetgazdaság tehermentesítését hivatott szolgálni, és lazábban vagy szorosabban összefügg a közvetlen társadalmisítással.

Egyes tevékenységek közvetlen társadalmisításának szekunder formáiként jönnek szárításba mindazok az eljárások, amelyek bizonyos feladatok elvégzésének kivonását eredményezik a nemzetgazdaság /a társadalmilag szükséges össz munka/ területéről. Ezek lényegében olyan önálló vagy alkotó öntevékenységet foglalnak magukba, amelyek társadalmi szükségleteket elégítenek ki anélkül, hogy a szükségletek nemzetgazdasági szinten megjelenjenek, vagyis a társadalom szükséges munkaidejét növelnék. Az egyének szabadidőben végzett öntevékenysége /tudományos, művészi stb. tevékenységének/ visszacsatolása időt takarít meg a társadalom számára. És ugyancsak ide sorolható az a különböző területeken felmerülő egyéni vagy kisközösségi önellátás, önkiszolgálás, amely részben pihenést, felüdülést szolgáló tevékenységként jön

létre az egyéni szabadidőben – tehermentesítve ez által bizonyos társadalmi szükségleteket.

A másodlagos /közvetlen/ társadalmasodás főbb változatai:

1. Kreatív öntevékenység;
2. Egyéni vagy kollektív /kisközösségi/ önellátás;
3. Társadalmi öntevékenység.

1. Alkotó öntevékenység

Gyakori felismerésként jelenik meg az elméleti irodalomban, hogy bizonyos humán elvek /személyes autonómia, individuális törekvések/ visszaszorítása egyúttal a gazdaságosság kiteljesedését is gátolja. Jánossy Ferenc megfogalmazása szerint alapvető társadalmi célkitűzés az emberi szempontok által vezérelt élet megvalósítása; ugyanakkor egy célkitűzéssel azonos irányba mutat ama gazdasági belátás, amelyben az extenzív korszak meghaladása feltételezi az emberi oldal felértékelődését, előtérbe kerülését. Egy új típusú gazdálkodás a munkatevékenységhez való viszony, a szükségletrendszer, az életmód stb. átalakulásán nyugszik. A társadalmi léptékű képességkibontakoztatás, az alkotó jellegű munkatevékenység hiánya ezért „lényegében ássa alá a szocialista embertípus kialakulásának előfeltételeit. A ‘quasi fejlett’ állapot felszámolása tehát nem pusztán ökonomiai kérdés. Ellenkezőleg, a ‘quasi fejlett’ állapot éppen azáltal jött létre, hogy a szocializmus leglényegesebb célkitűzéseit tisztán gazdasági – sőt gazdasági szempontból nézve is gyakran téves – céloknak rendeltük alá.”⁶⁹ Ebben az érvelési logikában tehát a gazdasági továbblépés egy ökonomián kívüli tényező, a humán szempontok bekapcsolásával érhető el. Az emberek tudata, mentalitása, életmódja termelőerőként hat vissza a társadalmi gazdálkodásra. Számos szerző utal a személyes öntevékenység, kreativitás gazdasági funkciójára, termelékenységnövelő hatására, Arra is hivatkoznak, hogy az egyéni szükségletrendszerbe a fogyasztás mellett tevékenységi igények, így bizonyos munkatevékenység iránti szükségletek szintén beletartoznak.

Az alkotó jellegű munkavégzés „az önkifejtés legfőbb módja is, mely által egy fontos szükséglet közvetlen kielégítője”.⁷⁰ Ez olyan belső motiváltságú aktivitás, amelyben elmosódik munkaidő és szabad idő határa: egyaránt megnyilvánulhat a munkahelyen és azon kívül. Az utóbbi illusztrálása céljából érdemes hivatkozni egy felmérés konkrét tapasztalataira. A szabad idő terhére végzett munka ismert formája – fogalmaz az egyik tanulmány – „a fizetetlen többletmunka, a munkahelyről hazavitt faladat.” Ez elsősorban értelmiségiek körében fordul elő. Egy 1978-ban, a budapesti V. kerületben dolgozó vezetők és értelmiségiek körében lebonyolított vizsgálatban a megkérdezettek 41 százaléka tett említést arról, hogy a vizsgálati megelőző héten otthon hivatalos munkát végzett. A fizetetlen többletmunka ilyen jelentős mértékű előfordulása ... bizonyíték a munkával való azonosulásra, a hivatali elkötelezettségre”.⁷¹ /Ugyanakkor ez a jelenség – hangsúlyozza a tanulmány – a munkaszervezés hiányosságaival is összefügg./ Jánossy Ferenci egyik írása az – úgymond – „egyéni tevékenységi szükségleteknek megfelelő”⁷² munka további formájára /illetve ennek gazdasági-gazdálkodásbeli jelentőségére/ hívja fel a figyelmet, amikor kiemeli munkatevékenység és pénzbeli ellenszolgáltatás elválásának egy sajátos változatát. Terjedőben van az a jelenség – állapítja meg –, hogy az alkotó munkát, öntevékenységet végzők „mindenelőtt érdeklődésből végzik munkájukat, se jobban, se rosszabbul nem dolgoznak, ha változik munkahelyük ‘fizetési képessége’ és akkor sem dolgoznak kevesebbet, ha a hivatalos munkaidő rövidül”.⁷³ A kreatív szabad idő tehát a társadalmi termelékenységet növelő tényezőként jelenik meg, amennyiben visszacsatolódik a nemzetgazdaságba és megkíméli azt egyes feladatok fizetett elvégzésétől.

Jánossy szerint esély van az említett tendencia kiteljesedésére. Valószínűnek tekinti, hogy az egyének fokozatosan a „kreatív vagy leglábbis nem monoton munkát ellenszolgáltatás nélkül is elvállalják”.⁷⁴ Elvi lehetőséget lát arra, hogy – megfelelő átmenetet követően – olyan gazdálkodási szisztéma alakuljon ki, amelyben „kizárólag monoton munkáért fizetnek bért, tehát mindenki kénytelen ilyen munkát is végezni”. Nagyobb távlatokban realizálható – vallja a szerző –, hogy „az áru- és pénzforgalom ... a szabadság birodalmában /azaz a nem monoton munka területeken/ fokról fokra veszít jelentőségéből. Egyfajta reciprocitásra /viszonosságra/ törekzenek itt, amely idővel olyannyira magától értetődővé válhat az ember számára, hogy még gondolatban sem vezetnek semmiféle könnyvélet.”⁷⁶

2. Önkiszolgálás, önellátás

Az egyéni illetve kisközösségi önellátási önkiszolgálás is olyan tevékenységként jön számításba, amely hozzájárul a társadalmi költségvetés tehermentesítéséhez, amennyiben a nemzetgazdaság számára munkát takarít meg. Megfogalmazódik annak a lehetősége, hogy bizonyos feladatok ellátása öntevékenységgé alakuljon át, vagyis fokozatosan áthelyeződjenek az anyagi ellenszolgáltatás nélküli társadalmi munkák közé /például házfelügyelői, karbantartási stb. teendők kisközösségi átvállalása révén/. Eszerint elképzelhető mindazon tevékenységek kivonása a nemzetgazdaság, a hivatalos társadalmi összmunka területéről, amelyek konfliktusmentesen átformálhatók egyéni vagy kisközösségi önellátássá, önkiszolgálássá – ha ezáltal alapvetőbb feladatokra szabadul fel munkaerő. /Ilyen gyakorlatként jelennek meg a kollektív „csináld magad” különböző formái. Részben ez történik a félkész lakás akcióknál, illetve a pihenést szolgáló kertészkedésnél, barkácsoló „csináld magad” jellegű tevékenységeknél éppúgy, mint az önkiszolgáló éttermek, benzinkutak, továbbá a kalauz nélküli közlekedés esetében./

Érdekesen interpretálja Jánossy Ferenc a saját szükségletre termelő munkák funkcióját és a bennük rejlő gazdálkodásbeli lehetőséget. „Az ipari fejlődés és különösen a tömegtermelés térhódítása nemcsak gazdagodáshoz, hanem szegényedéshez is vezetett, nevezetesen a szükségletek uniformizálódásához és ezáltal elszegényesedéséhez. Számítalan olyan egyéni szükséglet, amelyet a tömegtermelés nem tudott kielégíteni, lassan elhalt. De ezek a szükségletek föléledhetnek, és hogy előreláthatólag föl is fognak éledni, arra mutató jelek már ma is vannak, például a „csináld magad” mozgalom elterjedése. Valószínűnek tartom, hogy bekövetkezik a kézművesség reneszánsza, ... amely az iparnak nem versenytársa, hanem szükséges kiegészítője lesz.”⁷⁷

3. Társadalmi öntevékenység

Az önkiszolgálás, önellátás problémaköre már átvezet a társadalmi öntevékenység kérdéséhez. A szabad alkotó tevékenység mellett a társadalmi öntevékenység kérdéséhez. A szabad alkotó tevékenység mellett a társadalmi öntevékenység az a másik nagy lehetőség, amely a humán szempontból kiinduló gazdaságosság számára megjelenik.

Több szerző is hangot ad annak a gondolatnak, hogy előnyös a nemzetgazdaság bizonyos feladatait mozgalmoszerűvé tétel – Nyers Rezső kifejezésével: mozgalmasítás – révén ellátni. Ez a megoldás alapvetően különbözik

az ismert kampányoktól, mivel itt nem központi szervezésről, fölülről történő irányításról van szó, hanem az egyéni kezdeményezésekből és az egyes individuumok által megteremtett civil társadalmi összefogásról – meghatározott közösségi tevékenységek végzésére létrejövő társulásokról. Ugyanakkor – mutat rá Hankiss Elemér – „sok gátja, adminisztratív akadálya van a spontán közösségek kialakulásának. Sok olyra vezető beosztású ember van a társadalmi gyakorlat minden szintjén, aki úgy érzi, nincs szükség az emberek spontán társulásaira, a közösségek elburjánzása csak megnehezítené a döntést, megzavarná az igazgatást, áttekinthetlenebbé tenné a társadalmi rendet.” E mentalitásban kettős veszélyt lát a szerző. 1. A gazdasághoz képest elmaradott intézményrendszer a gazdasági fejlődést is hátráltatja. 2. Az emberi dimenzió háttérbe szorulása sérti a humán szempontok érvényesítését. „A közösségek – írja – fontos szerepet játszanak a felgyülemelő feszültségek levezetésében, a kudarcok enyhítésében, az emberi érdekek, törekvések megfogalmazásában, a nyilvánosság szintjén való ütköztetésükben. Ha egy társadalomban nem jön létre s nem működik a legkülönfélébb közösségek gazdag /horizontális tagozódású/ hálózata, ... ha az emberek magura maradnak feszültségeikkel, nem találnak biztonságot és megerősítést egy-egy közösségben, ha érdekeik beléjük fojtódnak, s csak sunyin érvényesíthetők”, akkor kialakul a bellum omnium contra omnes állapota.⁷⁹ Ezt elkerülendő „szükség van az emberben rejlő lehetőségek kibontakozását közvetlenül is elősegítő, lehetővé tevő intézményekre ..., az emberek s emberi közösségek kibontakozását lehetővé tevő intézményrendszer” kiépülésére és működésére.⁸⁰ Az autonóm módon szerveződő közösségek, társulások nemcsak a személyes képességek kibontakoztatását segíthetik elő, hanem e képességek társadalmilag hasznos működtetését is. Támogathatják egyfajta belülről motivált társadalmi öntevékenység létrejövését: bizonyos nemzetgazdasági feladatok civil társadalmi összefogás jellegű kiváltását, önkormányzati alapon történő elvégzését. Ferge Zsuzsa több helyen is felveti önkormányzat és szociálpolitika összefüggését. Rámutat, hogy a pusztán karitatív szociálpolitika számos esetben visszajára fordul. Ezért a külsődleges gondoskodás helyett több figyelmet kellene fordítani az önkormányzatban rejlő lehetőségére, a társadalmi öntevékenységre. Ugyanő javasolja: az állami szociálpolitika adjon át bizonyos feladatokat az egyes közösségeknek, vállalatoknak.

Ismert azoknak az elképzeléseknek a sorsa, amelyek egyes hagyományosan állami feladatoknak társadalmi feladatokká való átformálására vonatkoztak. Ideológiai szinten – állapítja meg Kulcsár Kálmán – az „állami feladatok átadása társadalmi szervezeteknek, mint az állam elhalásának kezdete” értelmeződött. Valójában azonban ez a fajta „társadalmiasítás” a hagyományos centralizálásnak pusztán formális ellenpontoszásává válik, ezért annak igazolását, erősítését szolgálja. Gyakorlati funkciója: „a politikai jellegű konfliktusok politikai színezetének elmosása, vagy legalábbis ilyen látszat teremtése.”⁸²

Mindez magarázza, hogy a különböző önkormányzat, öngazgatási törekvések nem kerültek le a napirendről. Ismételten megfogalmazódik, hogy mind lakóhelyi, mind munkahelyi szinten szükséges a döntéshozatal és a feladatvégzés egyesítése: a különböző intézmények önfinanszírozó módon történő működtetése. Eszerint az érdekeltek maguk határozzák meg igényeiket és ezek kielégítéséről autonóm lakossági illetve dolgozói feladatvállalás formájában maguk gondoskodnak.

A téma bő – s eléggé ismert – irodalmából itt csak az egyik legkevésbé taktikázó, ezért igen markáns elkezelést vázoló Bauer Tamás szerint az egyes települések funkcionálásait és fejlesztését nem az állami költségvetésből, külső támogatásból kell biztosítani, hanem „közvetlenül a települések saját bevételeiből célszerű

megvalósítani. A települések fő bevételei forrása nyilvánvalóan az adó /vállalati, lakossági adók/. A városoknak és községeknek abban is bizonyos saját hatáskört kell kapniuk, hogy milyen adókat vetnek ízi. Ebben a döntésben helyi szintig kell eljutni annak a dilemmának, hogy az infrastruktúra fejlesztése vagy a folyó életszínvonal kapjon-e prioritást.” A szerző érvelésében „a helyi tanácsok kezelésében lévő állami tulajdont a községek és városok – kivételes esetekben megyék – tulajdona váltaná fel.”

Egy ilyen típusú szerveződés azért lehetséges a lakóhelyi öngazgatás esetében, mert itt a „feladatok, tennivalók, a döntési alternatívák mindenki számára jól átláthatók. A fejlesztések közvetlenül a helyi kollektív szükségletek kielégítését szolgálják.” A helyi önszerveződés nagyobb távlatokban – úgymond – önmagán túlmutató jelentőségre tesz szert. A községi és városi önkormányzat megteremtése válhat az öngazgatás olyan iskolájává társadalmunkban, amelyben tanultakat azután másutt, a munkahelyeken is gyakorolhatják a társadalom tagjai.”⁸³

A decentralizálás kérdésében még tovább megy Vámos Tibor. Szerinte „könnyen elképzelhetők a mai értelemben vett főváros nélküli országok és a mai értelemben vett centrumok nélkül működő nemzetközi, nem hierarchikus, hanem a szocializmus úttörői által remélt kooperatív rendszerek.”⁸⁴

Az önkormányzati elképzelésekhez szorosan kapcsolódnak azok az gondolatok, amelyek szervezeti reformot sürgetnek mind társadalmi, mind a vállalati munkamegosztás területén. Bod Péter Ákos megfogalmazása szerint „arra kell törekednünk, hogy megtaláljuk a köztulajdon dinamikus működését elősegítő intézményeket, a társas termelést és az egyéni kezdeményezést egyesítő szervezeti típusokat.” Ő olyan participációs, a dolgozói részvételt igénylő és elősegítő intézmények létrehozását tartja szükségesnek, amelyek adaptálni tudják a kollektív és egyben individuális érdekeket is szolgáló egyéni és csoportos kezdeményezéseket.⁸⁶ Ferge Zsuzsa pedig – több írásában – a munkamegosztás azon formája mellett érvel, amelyben megszűnik az egyes munkakörök hierarchikus tagozódása és izoláltsága. „Jelenleg – írja – az ún. ‘jó’ és ‘rossz’ munkafajták eléggé merev hierarchiába rendeződnek, és az egyes emberek e hierarchia egyes fokaihoz rendelődnek. ...a mai munkamegosztás az egyének nem kis részénél mesterségesen visszaszorítja a potenciálisan létezők képességek egy részét...”

Ha a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely csak kevés és egysíkú aktivitást igényel, akkor az egyén tevékenységi szerkezete is, szükségleteinek és igényeinek szerkezete is szükségképpen beszűkül.”⁸⁷ Amennyiben viszont sikerül megvalósítani a különböző munkafolyamatok olyan kombinációját, amely a hierarchikus munkaszervezetet strukturálisan módosítja akkor nem csak tervező, döntéshozói vezető és kivitelező tevékenységek határa oldódik, hanem a szellemi és fizikai munkáké is. Ezen elképzelés szerint a „munkák, illetve munkakörök mai struktúrája ... némileg átalakul oly módon, hogy egy munkakörön belül a mainál szervezettebben kapcsolódnak össze az ugyanazon célra irányuló, de több vagy kevesebb felkészülést felelősséget, kezdeményezést igénylő mozzanatok. Ez ... organikusán rendel együvé különböző típusú feladatokat ... a munkafolyamatokban működő kétféle teleológiai tételezést fokozatosan, és legalább bizonyos mértékig újra egyesíti, Ez egyben azt is jelenti, hogy az irányítás-tervezés-elvi indítás és a végrehajtás mozzanata kevésbé válik szét. Ez a módosítás értelmesebbé és ezért befogadhatóbbá teheti a rosszabb munkák végzésére irányuló kényszert, és ugyanakkor a maitól eltérő irány adhat a további fejlődésnek.”⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy a munkakörök dehierarchizálása és dezizolálása esetén szükséges önadminisztráció következtében a hivatásszerű adminisztrációs tevékenység is jelentősen lecsökken. Vagyis az öngazgatásos illetve önkormányzati szerveződés lehetővé teszi, hogy bizonyos közvetítő munkák kiküszöbölése révén redukálódjanak a gazdálkodás mellékköltségei, megszűnjenek a kiváltható – ezért nemzetgazdasági szempontból pazarlásnak minősülő – többlettevékenységek. Egy ilyen összefüggésbe beágyazva mutatkozik meg azon kérdésfeltevések tényleges jelentősége, amelyek a munkavállalások /vállalkozások/ nem-piaci módozataival, illetve a verseny piacnál hatékonyabb formáival kapcsolatosak.⁸⁹ És metodikailag az önkormányzati

szerveződésre is vonatkozik Ferge Zsuzsa átfogó megállapítása: „tudatosan elindított folyamatok akkor hathatják át a lét minden szféráját, ha belső követelménnyé válnak. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a tudatos folyamatokon belül erősödniük kell az önszabályozó mozzanatoknak, hogy a struktúra változtatása hatékonyabb lehessen... Olyan társadalmi folyamatok kibontakozását kell elősegítenünk, melyet – tudatos indítással és tudatosan alakított feltételekkel – mind erősebb önszabályozó jelleget öltenek és ugyanakkor a struktúra kívánt irányú átalakítását segítik.”⁹⁰

JEGYZETEK

1, A reform elképzelések másik két változatáról, valamint az egész kérdéskör történelmi összefüggéseiről ld. „A reform elképzelések három alaptípusáról” c. írást /Valóság 1986/5/.

2 Hegedűs András: Optimalizálás és humanizálás. Valóság 1965/3

3 Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezésről. Budapest, 1977. 151-159. o.

4 Bognár József: Az élet minőségi elemei. Valóság 172/9.

5 Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság 1980/5 20-21. o.

6 Bessenyei István- Heller Mária: Fogyasztás, reklám, ideológia, Társadalmi Szemle 1982/11 36. o.

7 Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Budapest, 1980. 78. o.

8 Szorcsik Sándor /1977/ 15. o.

9 Hámori Balázs: „Nem árújavak és szolgáltatások” a szocialista árutermelő gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1980/6 674. o.

V.ö.: „A közvélemény arra hajlik, hogy a kultúrát ‘fogyasztási szolgáltatásnak’ tekintse. Holott azt már most is és a jövőben még inkább, ‘mint beruházó iparágat’ kell nagyon gondosan és tervszerűen számításba venni! /Kozma Ferenc: Alkotó társadalom – megújuló gazdaság, Népszabadság 1982. január 30. 5. o. /A kérdéskörrel részletesen foglalkozik Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben c. műve /Budapest 1981./ A túlképzés szakökonómiai megítélésének illetve e megítélés pusztán gazdaságelméleti meghaladásának bírálatáról ld. Ferge Zsuzsa több írását. „A gazdaságosság felől nézve, amelyik igyekszik pontosan összemérni az anyagi jellegű ráfordításokat az elérhető anyagi eredménnyel, mindenfajta túlképzés is pazarlásnak tűnik, hiszen a képzés költségeit igényli. A legösszegezőbb megoldásnak ebben a szemléletben azt teszik, ha a képzést úgy szabályozzák, hogy mindenkinek annyi és csak annyi tudása legyen amennyit valóban fel is használ a társadalmi munkamegosztásban.” /Ferge Zsuzsa /1980./ 397-398. o./ A „gazdaságelméleti meghaladás” – Ferge Zsuzsa szerint – a túlképzésnek csak a gazdasági, termelőerőket fejlesztő oldalát látja. Pedig az általános túlképzésnek társadalmi oldala is van: nélküle – úgymond – hozzáértő közéleti részvétel és tartalmas élet, amiknek hiányában nem lehet kilépni a rövidtávú szemlélet és politika kötöttségeiből /Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika, Budapest 1982. 189. o./

10 Augusztinovics Mária: Az emberi igazság elmélete, Társadalmi Szemle 1982/10 38. o.

11 Uo. 40. o.

12 Uo. 42. o.

13 Uo. 48. o.

14 Vámos Tibor: Hazánk és a műszaki haladás, Műszaki Élet 1981/9 4. o.

15 Berend T. Iván: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Budapest 1978, 140. o.

16 Berend T. Iván: Napjaink – a történelemben. Budapest, 1980. 157. o.

17 Szorcsik Sándor /1977/ 128. o.

18 Ferge Zsuzsa /1982/ 190. o.

19 A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái, Társadalmi Szemle 1980/6 80. o.

20 Szabó András György: „Minden egyén teljes és szabad fejlődése.” Társadalmi Szemle 1979/7-8 29. o.

21. Uo. 39. o.

22 Uo. 34. o.

23 Uo. 31. o.

24 Augusztinovics Mária: A hosszútávú tervezés módszertanához. Közgazdasági Szemle 1969/10, 1171. o.

25. Uo. 1177. o.

26 Szorcsik Sándor /1977/ 168. o.

27 Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezés értelmezéséhez. A Politikai Főiskola Közleményei 1982/1-2 29. o.

28 Uo. 28. o.

29 Ferge Zsuzsa /1980/ 68. o.

30 Uo. 285. o. Megjegyzendő, hogy egy későbbi írásában a szerző nem az átfogó társadalompolitika aktualitásának álláspontját képviseli: a belátható jövőben nem reális a gazdaság- és szociálpolitika egymásba szervülésére, társadalompolitikává szélesedésére törekedni.” /Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika a gazdaságban és a társadalomban. Társadalomkutatás 1984/2 67. o./ Azt tekinti ideális megoldásnak, ha a „szociálpolitika leválik mind ‘a’ politikáról, mind a gazdaságról, s ugyancsak kialakítja saját relatív autonómiáját”. /Uo. 68. o./ E következtetés mögött az alábbi megfontolás húzódik meg: az „egyéni és csoportérdekek által mozgatott gazdaság nem is egyeztethető össze sem az önálló /állami/ szociálpolitika hiányával /mert ez majdnem elkerülhetetlenné teszi a szociális érdek elnyomását/, sem pedig egy teljesen eltérő logika szerint működő centralizált, felülről a gazdaságra kényszerített szociálpolitikával”. /Uo. 67. o./

31 Andics Jenő: A társadalmi tervezésről. A Politikai Főiskola Közleményei 1982/1-2 5. o. Ugyan a kritikai szemléletnek a szociálpolitikánk „lehetővé teszi az érdemtelen, munka nélküli jövedelemszerzést olyan egyének és rétegek számára, akik munkájukból is eltarthatnák magukat... A mai gazdasági körülmények között fokozottan tűrhetetlen, hogy a társadalom

a./ munka nélküli jövedelmeket bocsásson ki munkaképes embereknek;

b./ olyan szociálpolitikát folytasson, amely nem ösztönöz nagyobb teljesítményre”. / Kozma Ferenc: Egyén, vállalat, állam. Budapest, 1984. 253. o./ A „szociálpolitika nem támadhatja hátba az általános gazdaság- és társadalompolitikát: még a humanizmus jelszavával sem. Ha a szociálpolitika például az államé kitarthatóság tudatát injekciózza be a munkaerőköltségeit tekintve legkevésbé fejlett rétegekbe, akkor álhumanista és kárt okoz az egész társadalomnak. A szociálpolitika ugyan egy kisebbség anyagi gondjain hivatott segíteni, de ezt a túlnyomó többség érdekében is teszi.” /Uo. 274. o./

32 Andics Jenő i. m. 4. o.

33 Kovács Géza: Jövőkutatás és társadalmi tervezés. Budapest, 1979. 52-53. o.

34 Szorcsik Sándor/1982/ 28. o.

35 Szorcsik Sándor /1977/ 159. o.

36 Uo. 159-160. o.

37 Uo. 155. o.

38 Kozma Ferenc: Jólét szocialista módon. Budapest, 1979. 156. o. A takarékoságcentrikus gazdálkodás vetülete a fogyasztás területén: „a fogyasztás szerkezete akkor racionális, ha a lakosság anyagi és kulturális szükségleteit a legkisebb társadalmi ráfordítással elégítik ki oly módon, hogy – a lehető leggyorsabb gazdasági növekedés mellett – a gazdasági fejlődés egyensúlya /beleértve a kereslet és kínálat egyensúlyát/ biztosítva legyen.” /Kovács Dénes: Racionális fogyasztás és távlati fogyasztáspolitiká. Közgazdasági Szemle 1969/10 1208. o. /

39 Jánossy Ferenc: A gazdaságosság kategóriájának tartalma a különböző termelési módokban. Közgazdasági Szemle 1976/11 1346. o.

- 40 Uo. 1351-1352. o.
 41 Uo. 1362. o.
 42 Uo. 1346-1347. o.
 43 Uo. 1364. o.
 44 Uo. 1365. o.
 45 Uo. 1357. o.
 46 Kozma Ferenc /1979/ 140. o.
 47 Andics Jenő i. m. 5. o.
 48 Hámori Balázs i.m. 673. o.
 49 Uo. 672. o. – Vö. Ferge Zsuzsa /1980/ 108. o.
 50 Uo. 682. o.
 51.Uo. 674. o.
 52 Uo. 673. o.
 53 Hoch Róbert: Fogyasztáspolitikánk elméleti alapjaihoz. Társadalmi Szemle 1979/9 19-20. o.
 54 Bessenyei – Heller i. m. 36. o. – A szerzőnek a témával foglalkozó további írásai: Bessenyei István: A szappan-paradoxon /Élet és Irodalom 1980 április 26./, Bessenyei István – Heller Mária: A reklám: a csereeérték ügynöke vagy a fogyasztó szolgálólánya? /Jelkép 1980./2/
 55 Uo. 36-37. o.
 56 Hoch Róbert i. m. 21. o.
 57 Hegedüs András – Márkus Mária: Alternatíva – és érték választás az elosztás és a fogyasztás távlati tervezésében, Közgazdasági Szemle 1969/9 1054. O. – Vö. „Akinek a mi viszonyaink között például megfelelő lakása, kocsija, nyaralója stb. van és közvetlen hozzátartozóinak is hasonlóan jó életkörülményeket tud biztosítani – hacsak a vagyongyűjtést nem tekinti céljának, ... azt csak igen korlátozottan lehet keresete növelésével jobb munkára sarkallni,” /Falusné Szikra Katalin: A termelékenység és hajtóerői. Budapest, 1975. 189. o./ Ez a jelenség viszont felveti annak a szükségességét, hogy az ösztönzési rendszer heterogénné, többdimenziójúvá váljon. A jövedelem centrikus szemlélet – úgymond – az embert pusztán munkaerőre redukálja és mint ilyet veszi célba /szemben az embercentrikus állásponttal, amely életmód-központú és az ember egészével, így a „tevékenység-emberrel” is számol – Szántó Miklós: Munkaidő-csökkentés és életmód. Budapest, 1974. 184. o./ Ezért csupán az anyagi ösztönzésre koncentrálni. „Az ember azonban nem csak munkaerő,” Az egész életen át nyújtott teljesítményét „nem az szabályozza, hogy pillanatnyi teljesítményét munkahelyén hogyan ítélik meg.” /Ferge Zsuzsa: Nem csak a munkabér ösztönözhet. Magyar Nemzet 1981, július 18. 5. o./ Bár a jó közérzet ökonómiai haszna közvetlenül nem mérhető, mégsem elhanyagolható a gazdasági-társadalmi közérzet ökonómiai jelentősége. Ennek ellenére az uralkodó rövidtávú szemlélet primátusa miatt „nagyobb gazdasági fontosságot tulajdonítunk az aktív munkaerő napról napra való fenntartásának, mint hosszútávú ‘újonnan’ termelésének.” /Uo./ Megemlítendő Ferge Zsuzsa: Az életmód szocialista tartalmú fejlesztésének néhány feltétele. – Tanulmányok az életmódról. Budapest, 1980. 96. o./
 58 A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái. TSZ 1980/6 72. o.
 59 Bessenyeis. István. – Heller Mária i. m. 33. o.
 60 Jánossy Ferenc: Egy evolúciós alternatíva, Valóság 1982/2 21. o.
 61: Uo. 24. o.
 62 Szabó Katalin: Árutermelés és szocializmus, 1984. /kézirat/
 63 Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Budapest, 1964. 328. o.
 64 Vita a szocializmusbeli munka társadalmi jellegéről. Közgazdasági Szemle 1967/9 1108. o. – Jánossy Ferenc nézeteiről ld. még: A munka társadalmi jellegének problémái a szocializmusban, Közgazdasági Szemle 1967/5. Ezek-

ben az írásokban a szerző a piaci gazdálkodás szükségességét kívánja elemzéseivel alátámasztani. A későbbiekben – hasonló elemzésekből – levont következtetések: Árutermelés és szocializmus egymással kibékíthetetlen. /Jánosi Ferenc: A termelőerők fejlődését fékező hibák és megszüntetésük feltételei. 1983 /Kézirat/ /

65 Égető Emese: Az elidegenedési a munkamegosztás és a szocialista tulajdon. /Kézirat/ 27. o.

66 Vita a szocializmusbeli munka társadalmi jellegéről. KSZ 1967/9 1103. o.

67 Hámori Balázs i. m. 688. o.

68 Uo. 680. o.

69 Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja, Közgazdasági Szemle 1969/7-8 829. o.

70 A szocialista életmód alapvető ismérvei , feltételelem fejlődési tendenciái. TSZ 1980/6 69. o.

71 Uo. 26. o.

74 Uo. 29. o.

75 Uo. 28. o.

76 Uo. 28. o.

77 Uo. 28. o.

78 Hankiss Elemér: Diagnózisok, Budapest, 1982. 70. o.

79 Uo. 85. o.

80 Uo. 135. o.

81 Ferge Zsuzsa: új és régi szociálpolitikai dilemmák, Társadalmi Szemle 1983/8-9 41. o.

82 Kulcsár Kálmán: A marxí elmélet és a mai magyar társadalmi fejlődés, Világosság 1983/6 332. o.

83 Bauer Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ 1982/11 41. o.

84 Vámos Tibor i. m. 4. o.

85 Bod Péter Ákos: A szocialista gazdaság többszektörúsága. Társadalmi Szemle 1984/6 111. o.

86 Uo. 110. o.

87 Ferge Zsuzsa /1980/ 397-400. o.

88 Uo. 395-396. o.

89 Vö. Román Zoltán: a verseny természetéről és erősítéséről. Ipargazdasági Szemle 1984/1-2 10. o. – A vállalatok belső egységeinek vállalkozási érdekelttségéről: Csillag – Draskovics – Lengyel – Matolcsy – Voszka: A vállalati szervezet és irányítás megújítása. Figyelő 1984/22 3. o.

90 Ferge Zsuzsa: A szocialista társadalmi struktúra dinamikája. Valóság 1976/11 25. o.

Gervai Pál:

Összefoglaló gondolatok a párt és a gazdaság összefüggésének néhány elméleti kérdéséről

1/ A párt gazdasági szerepének témája a gazdaságirányítás szervezetrendszerének a továbbfejlesztése kapcsán vetődött fel: hogy milyen helyet foglaljon /foglal/ el a párt a gazdaságirányítás szervezetrendszerében. A párt azonban sem érthető meg, ha pusztán szervezetként fogjuk fel, és így a központi, területi gazdaságirányítási szervezethez, vagy az üzemi szinthez való viszonya nem ragadható meg, ha a pártot a gazdaságirányítás, vagy az államigazgatás területén kizárólag valamilyen meghatározott mértékig a többi mellett közreműködő szervezetként kezeljük. A párt működése, amellett, hogy szervezeti jellegű, nem érthető meg a pártnak a tömegekhez való kapcsolati és a szövetségi rendszere nélkül /tehát mozgalmi szerep nélkül/, és ez a szempont a gondolkodás számára új sávot nyitott meg.

Sajátos tárgy, sajátos módszert követel meg: a történetiség elvének meghatározott alkalmazását. A mozgalom állását csak formáinak történelmi útja által lehet meghatározni, mégpedig anélkül, hogy lényeges történelmi formákat átugorhatnánk. Nem lehet sem a marxi, sem a lenini fogalomhasználatból közvetlenül a mai elképzelésekig eljutni; – ha le lehet írni a polgári demokrácia, vagy a vállalati nagyság, vagy a gazdaságpolitika máig vezetői formáinak a történetét, miért ne lehetne a párt vezető szerepével kapcsolatos felfogás történetét is leírni, csak ehhez ezt történelmi alakzatként kell felfogni. Ezért szembe kellett nézni mind Sztálin politikai-rendszer elméletével, mind az MSZMP párttal kapcsolatos különböző tételeivel. Itt a módszertani sajátosság az, hogy ha az elmélet és a gyakorlat ellentmondását tapasztaljuk, akkor olyan föltételezéssel élünk, hogy ebben az esetben az elmélet a hibás, és az elmélet korrigálása oldhatja fel az ellentmondást. Mint minden módszernek, ennek is megvan a maga korlátja, mert pl. elvonatkoztat a véletlen ténytől, de cserébe ráirányíthatja a figyelmet a szükségszerű lehetőségére.

2/ Sztálin elméletének a vizsgálatából az egyik legfőbb tanulság az volt, hogy a társadalomszerkezetre vonatkozó elképzelés, a szociológiai elméletek hibás volta képezte hosszú időn keresztül azt az elméleti okot, a „szűk keresztmetszetet”, amely miatt a párt nem tudta gazdaságpolitikáját elméletileg helyesen megalapozni, ami miatt nem sikerült a politikai stabilitáshoz fűződő érdeket és a gazdaságpolitikai továbbfejlesztéséhez fűződő érdeket ideológiailag összhangba hozni.

Sztálin szerint a szocialista iparban, vagyis az állami vállalatoknál nem két osztály van, – mint a tőkés vállalatoknál – munkásosztály és burzsoázia, hanem csak egy osztály, a munkásosztály van képviselve. /1/ A különböző szociológiai kutatások azóta nyilvánvalóvá, szinte közhelyszerűvé tették az egyenlőtlenség, a differenciálódás, a rétegződés létét, sőt meghatározó szerepét az állami vállalatoknál is. Azonban a tudományos szocializmus is hozzátehet ehhez egy sajátos szempontot: az „egy osztály” állítása, ha tagolatlanul fogjuk fel, önellentmondás, mert a tudományos szocializmus szerint vagy /legalább/ két osztály létezik /az állami vállalatnál sincs másképp/, vagy egy sem, és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti korszak osztály szempontból csak mint elhaló két osztály kölcsönhatása jellemezhető. Tehát az „egy osztály” csak mint „elhaló két osztály” értelmezhető. – Ennek az összefüggésnek a gazdaságpolitika alakítása szempontjából mind gyakorlati, mind ideológiai vonatkozásban messzemenő következménye van:

a./ az iparosítás jellegére a tagolatlan „egy osztály” elmélet meghatározó módon rányomta a bélyegét, mivel nem ismerték fel a vállalatvezetés sajátos szerepét az ipar szerkezetének és jellegének

az alakításában;

b./ nem vizsgálták a munkásosztály tényleges és egymást időnként keresztező érdekeit az ipar fejlesztésével összefüggésben. A munkásosztály érdeke az ipar fejlesztésénél nemcsak a hatalom védelmének a biztosítása, de nem is csak az életszínvonal növelése, az élet- és munkakörülmények folyamatos javítása, a szociális biztonság stabilizálása, hanem az osztálytársadalom, minden osztály végleges megszüntetése, tehát magának a munkásosztálynak – és nemcsak a burzsoáziának - a megszüntetése is. Ez lehet az ideológiai alapja a munkásosztálynak, a legmodernebb technika bevezetéséhez fűződő érdeke indoklásának. Fontos szociológiaelméleti következmény, hogy a társadalomszerkezeti képet, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség mellett, ki kell egészíteni az alkalmazottak kategóriájával. Ezek bizonyítják, hogy a párt nemcsak politikai, hanem egyszersmind szociológiai tényező is.

A szocializmus társadalomszerkezetének ilyen megközelítése a munkásmozgalom történetében nem előzmény nélküli, Gramscinál sok elemében megtalálható, nagy veszteség, hogy a szocialista országok elméleti tevékenységében Gramsci hagyatéka sokáig nem hasznosult, illetve félreértették. Gramsci „szerves értelmiségi” elmélete egyrészt politikailag válaszol arra a kérdésre, hogy mit jelent a munkáshatalom győzelme és megszilárdulása után a haladó politika, illetve stratégia folytatása, másrészt szociológiai szempontból fontos előrelépést tesz azzal, hogy konkrétan tudja ábrázolni az értelmiségnek a munkássághoz és a parasztsághoz való viszonyát, érzékeltetve a „mobilitás”, vagyis lényegében a dolgozó osztályok megszüntetésének általános lehetőségeit, harmadrészt idejekorán, mintegy ötven évvel ezelőtt rá tudott mutatni módszere révén a ma „emberi tényezőnek” nevezett kategória, az oktatás, a nevelés, a kultúra gazdasági jelentőségére. Gramsci ugyanazzal a kérdésekkel találkozott elméleti szinten mint Sztálin, csak másként válaszolt rájuk.

A „szerves értelmiségi” fogalma válaszol arra, hogy hogyan lehet vezetőként a munkásosztály alapvető osztálycéljait szolgálni: bizonyítva azt, hogy ebben a társadalmi csoportban sem lehet az anyagi érdeket csak szűken értelmezni. „Az új értelmiségi létmódját nem alkothatja többé az ékesszólás, az érzelmek és szenvedélyek külső és pillanatnyi mozgója, hanem csak az aktív bekapcsolódás a gyakorlati életbe, amelyben az értelmiség mint építő, szervező vesz részt, aki „folytonosan meggyőző”, mert nem pusztán szónok – és mégis felette áll az elvont matematikai szellemnek; a technikától mint munkától eljut a technikáig, mint tudományig és a humanista történelemszemléletig, amelynek hiányában „szakemberek” maradunk, és nem leszünk „vezetővé” /ami szakember+politikus/. ... Az értelmiségi az uralkodó csoport „megbízottai” a társadalmi hegemonia és a politikai kormány alárendelt funkcióinak gyakorlásában, vagyis: 1./ abban, hogy a lakosság nagy tömegei „önként” hagyják jóvá a társadalmi életnek az alapvető uralkodó csoport által megszabott irányát – az a jóváhagyás „történelmileg” abból a tekintélyből /tehát bizalomból/ születik, amelyet az uralkodó csoport élvez helyzete és a termelés világában betöltött funkciója révén; 2./ az állami erőszakszervezetben, amely „törvényesen” biztosítja a „jóváhagyásokat” akár aktívan, akár passzívan megtagadó csoportok figyelmét, de felépítése során a társadalom egészét tartották szem előtt, előre látva a parancsnoklás és irányítás válságos pillanatait, amikor az önkéntes jóváhagyás hiányzik.” /2/

Gramsci tehát az értelmiséggel kapcsolatban sok mindent elmond, amit a párt vezető szerepéről a hatalom szerkezete szempontjából el lehet mondani: a kormányzati irányítás és a mozgalmi vezetés egysége, a törvényesség formájában jelentkező erőszak szükségyszerűsége az osztályon belül, a társadalmi igazságosság biztosítása stb. Ezek az elemek Sztálinnál hiányoznak. Gramscinál az okoz problémát, hogy lényegében a pártot azonosítja az értelmiséggel – és ezt szó szerint ki is mondja. /Filozófiai írások, 284. old./

Gramsci itt nem veszi figyelembe, hogy: a./ a párt saját szervezeti

keretein belül is hordozza a társadalomban általában létező viszonyokat; tehát többek között a munkás és az értelmiség viszonyát is, és ez a viszony pártonkívülihez képest annyiban különbözik, amennyiben a párton belüli viszonyok a társadalom számára példát, modellt, mintát képviselnek; b./ a szociológiai tagoltság törvényszerűen politikai tagoltsággal jár együtt, amely viszont az értelmiség egységen belüli politikai jellegű tagolódása, csoportosulása kialakulásának a formájában juthat csak kifejeződésre;

c./ a különböző „értelmiségi” csoportok gazdasági-munkamegosztási helyzetük alapján is elkülönülhetnek, amelyek a politikai képet is árnyalják.

3/ A politikai szóhasználatban hol „a párt tömegkapcsolatai”, hol „a párt szövetségi politikája” került előtérbe. A kettő egységbe hozása a közmegegyezés rendszerének alapfeltétele; amikor a párt a szövetségi politikát mint felismert történelmi szükségszerűséget hangsúlyozza, nem feledkezhet meg arról, hogy ezt össze kell kapcsolnia a saját osztálya szervezésével. Bármelyik oldal elhanyagolása válsághoz vezetett. Jó adalékul szolgálhat a magyarországi koalíciós időből öröklött probléma elméleti elemzése.

Jellegzetes szóhasználat tükrözi az akkori szemléletet: „a demokratikus platformon álló ellenfelek megegyezés...” a párt „más pártokkal koalícióban valószínűsítette meg a maga vezető szerepét...” /3/ A korabeli szemlélet – az elégtelen illusztráció ellenére is – megbízhatóan jellemezhető azzal, hogy amikor megegyezésről van szó, akkor ellenfelek – értsd: különböző osztályok és rétegek – egymás közötti megegyezésére gondolnak, és nincs szó vezetésről, és mikor a saját osztályokról vagy tömegekről /vagy csoportokról/ van szó, akkor nem beszélnek megegyezésről, hanem csak vezető szerepről, a saját osztályt nem tekintik a vezetése partnernek. A „saját osztály szervezése” ezzel szemben azt jelenti, hogy az egyébként „vezetett” osztály tömegei vagy egyes rétegei is lehetnek saját vezetésük partnerei, miközben ez az osztályon belüli megegyezés az adott osztály szervezésének a formája, politikai rendszere. – Ez nem zárja ki ténylegesen más osztállyal való „megegyezés” lehetőségét, feltéve, ha tisztázva van az osztályok közötti viszony a vezető szerep kérdésében. A ma ismert pluralizmus-elmélet egy oldalról éppen azon az alapon bírálható, hogy egyenlőségjelet tesz az osztályok közötti és az osztályon belüli megegyezések között – formai alapon. A szocialista országok történetében egyes esetekben lejáratott politikai rendszerbeli válságok összefüggésbe hozhatók azzal, hogy az osztályon belüli ellentét egyik oldala összekapcsolódott más társadalmi osztályok politikai törekvéreivel.

Ebből következik, hogy a marxizmus hegemoniájának, a monopolhelyzet állításával szemben, helyes tétele nem értelmezhető kizárólag úgy, hogy a marxizmus mintegy szintetizálja, értékeli, orientálja az egyébként önállóan fejlődő tudomány és művészet eredményeit. Nem abban az értelemben mintha a marxizmus tevékenysége a tudomány és a művészet akár mégoly bölcs „igazgatására” korlátozódhatna. Hanem abban az értelemben, hogy a marxizmusnak magának is kell tudományos és művészeti tevékenységet folytatnia; pontosabban kifejezve: marxista elméleti alapon és ilyen ideológiai céllal is lehet pl. empirikus kutatást folytatni, logikai rendszert, vagy valamilyen esztétikai formát létrehozni. Ez politikai szempontból a közmegegyezés következménye, megvalósíthatóságának az elismerése pedig ismeretelméleti kérdés.

A 60-as évek eredményeiről szólva sokszor egyoldalúan emelik ki az új gazdasági mechanizmus bevezetését, és nem értékelik súlyának megfelelően azt a szellemi pezsgést, amely akkor a marxizmus rekonstrukciója, illetve értelmezése körül folyt. /Ez utóbbi oldal jelentőségére pl. Thoma László – Dévai Katalin egy műhelytanulmánya hívta fel a figyelmet./ Ez a marxizmusrenewánsz, Lukács György egy kötetének a címét kölcsönözve, leginkább a marxizmus megértéséhez vezető útnak tekinthető. Ma a marxizmus tanulmányozása már nem jelentheti csupán a klasszikusok tanulmányozását és a jelenre való értelmezését a kísérletét, jelenleg a marxizmust mint

történelmi alakzatot és mint élő mozgalmat, konkrétan: mint a közmegegyezés természetrajzát kell megismerni.

4/ A gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatban mind a párt módszereit, mind a szervezeti formáit illetően több elméleti kérdés vetődött fel.

a./ Több fontos pártdokumentumban /4/ szerepel az a gondolat, hogy a párt a különböző állami, gazdasági és társadalmi szervezetekben dolgozó tagjain keresztül gyakorolja vezető szerepét, és hogy a párt nem külön termelési tényező. Ennek a megfontolásnak nagy jelentősége volt a konszolidáció sikere és az azt követő fellendülés szempontjából, mert azt a felismerést tartalmazta, hogy a bürokratikus centralista irányítási formáról a tömegek demokratikus részvételére épülő társadalom- és gazdaságirányítási rendszerre való áttérés szempontjából a különböző társadalmi és gazdasági szervezetek és csoportok /illetve ezek vezetői/ a „hajtósíjak”/ önállóvá válása képezi a szükségszerű átmenetet. Fontos, hogy az MSZMP 1957-ben, helyesen, az önállóan gondolkodó vezetők-káderek kinevelését tartotta sürgető feladatnak. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése idején a dolog azonban azon áll vagy bukik, hogy a gazdasági egységek önállóságát valóban átmenetként és ne öncélként értelmezzék.

A demokratikus irányítási rendszer szempontjából már nem logikus a párttag /a kollektíva/ szerepét a gazdaságirányításban elismerni és a pártszervezet szerepét figyelmen kívül hagyni. A gazdaságirányítási modellvitában főként az volt problematikus, hogy miközben elismerték a párttag szerepét a gazdaságban, a pártszervezetet gazdaságon kívülinek fogták fel. Ez az ellentmondás a gazdaságirányítási rendszer olyan modelljében oldható fel, amely a gazdaság jogi-adminisztratív, közvetett közgazdasági- pénzügyi, illetve piaci, továbbá tulajdonjogi-szervezeti irányítási formái mellett az ún. „emberi tényezőt” az egész információs és képzési rendszert is elismeri, mint egy sajátos gazdaságirányítási eszközt. /A gazdaságirányítás ilyen modelljének sok elemét tárta fel Kozma Ferenc különböző írásaiban./ Ebben az értelemben a pártszervezet maga is sajátos gazdasági tényezőnek tekinthető, mert mozgalmi-„propagandista” eszközei közvetlenebbül is gazdasági funkciót töltenek be. Ebből következik azonban, hogy a párt legsajátabb hagyományos eszközénél, a meggyőzésnél eltolódás megy végbe a szociológiai tartalmában. Korábban ugyanis a meggyőzés legfőbb feladatának a tömegek végrehajtásra való mozgósítását, illetve a párt és a tömegek kapcsolatának a biztosítását tekintették. A meggyőzésnek az a tartalma most kiegészül azzal, hogy a gazdasági egységek vezetőit, alkalmazottait is mozgósítják a vállalkozásra, a társadalmi érdekeknek megfelelő gazdálkodásra, egyszóval a meggyőzés gazdaságirányítási eszközzé is válik, a jogi anyagi ösztönzés és szervezeti formák mellett.

b./ A gazdaságirányítással kapcsolatban felvetődött az öngazgatás kérdése. Az öngazgatás, mint ahogy egy szervezeti forma sem, nem értelmezhető azon társadalmi szerkezeti tartalom nélkül, amelyre alkalmazni kívánják. A munkásöngazgatás megfelelt /megfelelhet/ harci formának, de a maga fogalmi teljességében nem alkalmazható a vállalat /legalábbis nagy vállalat/ vagy az egész gazdaság irányítására, mert ezek olyan tagoltak, hogy az öngazgatás elveszti valóságos tartalmát, nem is beszélve arról, hogy az öngazgatás mint általános szervezeti forma ellentmond a párt vezető szerepének. Eközben nagyobb gazdasági szervezeteknél is megvalósíthatók az öngazgatás egyes elemei, kisebbeknél akár teljes mértékben is, mert a gazdasági verseny is fölvehet harci formákat. Az öngazgatás /a munkásöngazgatás/ csak mint a gazdaságirányítás általános szervezeti modellje érvénytelen.

Felvetődött, hogy az ipar a szövetkezeti mozgalomtól vegye át az öngazgatás formáit, a megfelelő módosításokkal. Azonban ez is ellentmondásba ütközik a szociológiai tartalmán: a paraszti öngazgatás konkrét történelmi funkciója pl. Magyarországon teljesen más volt, mint amire azt jelenleg az iparban használni kellene. A szövetkezeti mozgalomban a paraszti öngaz-

gatás éppen annak a nagyüzemi formának a létrehozását szolgálta – Magyarországon páratlanul eredményesen –, ahonnan az iparnak /és mellel a mezőgazdaságnak is/ ma már tovább kell lépnie. A paraszti öngazgatás a csoporttulajdont erősítette meg, miközben az ipari vállalatok legfőbb problémája a belső irányítási rendszerükön kívül éppen az egymáshoz, a népgazdaság egészéhez és a világ gazdaságához való kapcsolódásban rejlik.

Nem vetették fel viszont elméleti alapon a vállalkozók összességére épülő „öngazgatásnak” mint „társadalmi méretű szövetkezésnek” a lehetőségét, ami azonban gyakorlatilag azonos az a./ pontban tárgyalt demokratikus gazdaságirányítási modellel, ami a „negyedik utat” jelenti a tervutasításos, a terv és piaci, és az öngazgatási modellhez képest.

c./ Eredmény, hogy a szemlélet eljutott a gazdaságirányítási modellekben való gondolkodáshoz. Probléma azonban, hogy emögött nem nézték egyes vállalati csoportok érdekét, tehát a gazdaság konkrét szerkezetét is. Mind az állami beavatkozás gazdaságpolitikája, mind az állami beavatkozás visszavonulását hirdető gazdaságpolitika az általános érdekek mellett mindig meghatározott gazdasági szerkezeti funkciót betöltő vállalatcsoportok értékait is kifejezi. Itt az általános érdek azt jelenti, hogy úgy jelentkezik többlet-haszon, hogy az nem csökkenti egy társadalmi csoport előnyét sem, a csoportérdek pedig azt, hogy a többlet-haszon egyes társadalmi csoportok rovására, hátrányára érvényesül. A demokratikus gazdaságirányítási rendszer ebből a szempontból azt jelenti, hogy a hátrányba kerülő csoportok érdekeiből kiindulva képviseli a gazdasági szerkezet átalakításának az ügyét.

Ez az a felismerés, amelyen keresztül a tudományos szocializmus valójában átléphet az új gazdasági fejlődési szakasz képviselőjébe.

Jegyzetek:

- /1/ Sztálin: Beszéd az SZK/b/P. XIV. Kongresszusán. /Sztálin Művei 7. kötet, 323-325. oldal/
- /2/ Gramsci: Az értelmiség és a kultúra szervezete /Filozófiai írások, 277-280. oldal/
- /3/ Bibó István: A magyar demokrácia válsága
Révai József: A magyar népi demokrácia jellege és fejlődése
- /4/ Pl. az 1957-es Országos Pártértekezlet és az 1966-os Gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről szóló állásfoglalás dokumentumai.

Gervai Pál:

Tézisek a párt és a gazdaság viszonyának néhány elméleti kérdéséről

/Felvetések a frakcióharcok szerepéről/

A szocialista országok propagandája és a társadalomtudományi szakirodalom már hosszabb ideje nyíltan és részletesen beszél a gazdasági és társadalmi problémákról, ellentmondásokról, feszültségekről, de mindeddig nem beszélt nyíltan és következetesen ezeknek egy meghatározó politikai rendszerbeli okcsoportjáról: arról, hogy a gazdaságpolitikáról, a gazdaságirányításról és egyszersmind a párt szerepéről folytatott vita /és e vita eredményeként születő egyes határozatok meghozatala is/, a párton belül zajló frakcióharcoknak alárendelten megy végbe. Természetesen, pl. Magyarországon már régóta beszélnek eltérő érdekek és vélemények, különböző viták létéről, arról, hogy például a gazdaságirányítás reformja tekintetében vannak gyorsabb és lassúbb változást kívánók, és arról is, hogy vannak, akik megsértik a pártegységet. Mindez azonban általánosság marad, nem válik szemléleti elvvé, ha nem mutatnak rá arra, hogy a társadalom minden területén a viszonyok éppen frakciós érdekek formájában fejeződnek ki.

Elemi tévedés, vagy szándékos félrevezetés, ha a vita ellentétének a fő vonalát pl. a „tudomány és a politika”, a „gazdaság és a politika”, vagy éppen a „vállalat és az állam”, illetve a „vállalat és a központi államigazgatás”, az „állam és a párt”, a „kis- és nagyvállalat” stb. kategóriapárok között húzzák meg. Nem arról van szó, hogy nem kell ezek között a kategóriapárok /és még sok egyéb valóságos ellentétet kifejező kategóriapár/ között logikai szempontból is rendet teremteni; ellenkezőleg, de tudni kell, hogy e kérdések megválaszolásához szükségképpen konkrét értelemben vett „pártosság” tartozik.

Véleményem szerint alapvetően jogos az a kritika, amely a magyar közgazdaságtan domináló irányzatát a megoldásokban az egyoldalú megközelítés, az időnkénti ellenzékieskedés, a fenntartás nélküli és differenciálatlan liberalizmus, a kompromisszum nélküli radikalizmus miatt éri. Felvetődik azonban a felelősség kérdése: a kutatók állampolgári, tudományos és politikai felelősségét elismerve, hangsúlyozni kell annak a pártfrakciónak a felelősségét, amelynek ezek az emberek vagy öntudatlanul, vagy félig tudatosan, vagy tudatosan, de azt elhallgatva a szolgálatában állnak. – És így jutunk el az értelmiségi politika, de általában a politikai közélet szervezésének a legsúlyosabb tragédiájához: évtizedeken keresztül elhallgatták a társadalom előtt a ténylegesen létező és lehetséges politikai jellegű alternatívák jelenlétét az egyes kérdések eldöntésénél.

Ez a titoktartás a szükséges konszolidációs szemponton és a nem szükséges, de létező frakciós érdeken túlmenően, feltehetően összefügg azzal is, hogy a frakciókkal kapcsolatos kérdést nem tudták a szocializmus politikai rendszerének az elméletébe illeszteni. A szocializmus politikai rendszerének lényegét így fogták fel: „a marxista-leninista párt vezető szerepe”, /továbbá társadalmi szervezetek többé-kevésbé érvényre jutó érdekkifejezése/. A frakciózást a párt szervezeti szabályzata tiltja. A párt vezető szerepének a tétele elhatárolást jelent a pluralista értelemben vett többpártrendszerhez képest, azonban nem ad kielégítő választ a párton

belül törvényszerűen meglévő és a demokratikus centralizmus elvével is összhangban lévő eltérő politikai jelleget nézetek jelenlétére, amelyet az adott politikai rendszer működésének ugyancsak törvényszerű és egyben meghatározó elemét képezik. A „párt vezető szerepe” és a fejlett tőkés országok „pluralizmus”-konceptiója körüli dilemmát a vezető párton belüli eltérő politikai jelleget nézetek egységének a konceptiója oldja fel.

Ebben a meghatározásban benne van a frakcióharcok kezelésének egy kívánt útja: a frakcióharc „civilizálása” és „szocializálása”, vagyis a frakcióknak a párton belüli vezető szerepért folytatott harcát fel kell váltani a frakciók egymással, a párt egésze vezető szerepének érvényesítéséért folytatott harcával. /Ez egyébként a „pluralizmus” és a „többpártrendszer” összehasonlításából is levonható tanulság: a pluralizmuson belül vetélkedő pártok sohasem kizárólag a saját sikerüket tartják szem előtt, hanem saját sikerük egyszerre a pluralizmus rendszerének az igazolása is ./

A párton belüli vita eltorzulásának a megnyilvánulása, amikor valamiféle „munkamegosztás” jegyében különböző funkció-, ill. területfelosztásokat akarnak végezni: pl. a vezetés és a végrehajtás, a politika és a szakma, a párt és az állam, a politika és a gazdaság, a marxizmus és a társadalomtudomány stb. között. Ennek a jelenségnek egy elméleti szempontból teljesen elhibázott kifejeződése, amely több pártdokumentumban is szerepel, hogy a hatalom kérdése eldőlt, és a jelenlegi időszakban a gazdaság problémái kerülnek előtérbe, és ezért főleg ezzel kell foglalkozni. Ez egyrészt azért nem igaz, mert a hatalmat a gazdaság termeli újra, és ha az nem működik jól, az a hatalmat is érinti, tehát a gazdaság ebből a szempontból hatalmi kérdés; másrészt azért nem igaz, mert a gazdaság többféle hatalmat is újratermelhet, és ezért a hatalmat a gazdaságban is meg kell vívni és védeni, illetve továbbfejleszteni, reformálni stb., sőt a hatalom végsősoron nem is lehet más, mint a gazdaság fölötti hatalom. Aki gazdasággal is foglalkozik egyúttal a hatalommal is foglalkozik.

Ugyanennek a szemléletnek a kifejeződése más formában az is, amikor a gazdaságirányítási funkciók közül tekintenek egyet-egyét „kiemelt fontosságúnak”, pl. a szabályozást. Elméleti és politikai szempontból ez is hibás, mert a harcot minden területen külön-külön is meg kell vívni. /Szofisztikának tekinthető az olyan érvelés, amikor a központi államigazgatás funkciói /stratégiai/ szerepének a növekedésével indokolják a gazdasági egységek közötti piaci viszonyok elterjesztésének a szükségességét. Mert sem a tervezésnek, sem általában a szocializmusnak nem a „központ” erősítése hosszú távon a célja, hanem éppen a „központ” elhalása, tehát már rég arról kellene vitatkozni, hogy ezt hogyan befolyásolja a piaci viszonyok feltételezett terjedése./

Ha a közvélemény számára a különböző társadalmi kérdések eltérő politikai jelleget megközelítései ismertté válnak, ez nem azt jelenti, hogy ugrásszerűen megváltozna a nagy tömegek politikai alapállása, gondolkodásmódja, de azt viszont igen, hogy megváltozna más nézetekhez való viszonya.

Az elméleti munka alapvető feladatává vált, hogy a dogmatizmus-revizionizmus hagyományos kettősségéből megtalálja az utat a kétfrontos harc önálló elvi platformja megszilárdulását és visszafordíthatatlanságát hozza magával. E platform elvi alapjának az önállóságát egyrészt azért kell hangsúlyozni, mert miköz-

ben ugyancsak divatos a gazdasági egységek, a társadalmi és a pártszervezetek önállóságáról beszélni, addig sokkal kevésbé szorgalmazták az önállóság kifejlődését a politikai gondolkodásban, holott enélkül a gazdasági önállóság is csak meglehetősen korlátozott maradhat; másrészt azért kell hangsúlyozni, mert a szélsőségek alapján lehetetlen önállóan gondolkodni, mivel azok eleve bekorlátozzák a maguk és egymás gondolkodási területeit, és megkérdőjelezik /gyakorlatilag is/ az eltérő közelítés alapján történő állásfoglalás létjogosultságát különböző területeken: /pl. a gazdaságkutatás, „ideológiátlanítására” való törekvés/.

Tudományos szempontból tehát nem az a fő feladat, hogy a frakcióharcok létét igazoljuk a társadalmi élet különböző területein, hanem az, hogy a sajátos eszközökkel hozzájáruljunk a kétfrontos harc önálló elvi platformjának az alakításához, és ezáltal a hagyományosan „baloldalinak” nevezett irányzat végérvényesen szűnjön meg „dogmatikusnak”, a hagyományosan „jobboldalinak” nevezett pedig „revizionistának” lenni, és hogy maga a politikai irányzat szerinti minősítés is viszonylagossá váljon.

A szocializmus fejlődése során felvetődött egyes elméleti kérdések elemzése maga is ezt a célt szolgálja.

1/ A szocializmusnak a modern konzisztens politikai rendszer elméletét illető adósságai tulajdonképpen a NEP-korszak körüli időszakra, az ún. SZK/b/P-beli 20-as évek vitáinak a korára vezethető vissza. Él egy olyan elképzelés, mintha a NEP bevezetése önmagában egy újfajta politikai rendszer /szocializmuskép/-meghatározást jelentett volna, de valójában a NEP-ből következő új politikai rendszerre vonatkozó követelmények Lenin írásában csak mozaikszerűen találhatók meg. A politikai rendszerre vonatkozó viták konkrétan már csak a Lenin halála utáni évekre tehetők.

A NEP-korszak Vitái ugyanakkor már önmagukban is kínálták az anyagot és a lehetőséget a politikai rendszert érintő következtetések levonására, ez azonban – ismert módon – csak lehetőség maradt: nem tudták a különböző álláspontok politikai, szociális és gazdasági tartalmát helyesen megítélni. Mai ismereteink alapján az eltérő álláspontokat a párton /illetve az osztályon/ belüli frakcióharcok elkerülhetetlenül is jelentkező megnyilvánulásaiként értékelhetjük /pl. Trockij vagy Buharin platformját/. Akkor azonban az a nézet jutott érvényre, hogy itt osztályharc folyik, sőt az osztályharc éleződik; a frakcióharcot azonosították /összekeverték/ az osztályharcral. Pedig ami ott akkor kiéleződött, az a frakcióharc volt és nem az osztályharc. És azért, mert a frakciózást tiltották, még nem kellett volna az eltérő politikai jellegű megközelítések létjogosultságát megkérdőjelezniük, – ha sikerült volna a korabeli viták valóságos társadalmi tartalmát megérteniük.

A politikai rendszerre vonatkozó elképzeléseket Sztálin 1926. elején foglalta össze.¹ /Eszertint: a párt utasít, a különböző társadalmi és állami szervezetek és szervek végrehajtják ezeket az utasításokat, a tömegek pedig megvalósítják azokat. Már önmagában a „párt vezető szerepe” tételének a felállítása föl kellett volna hogy vesse a munkásosztályon mint osztályon belüli tagoltság tényének az elméleti jelentőségét.

A párt és az osztály egysége és ellentéte az osztálytársadalom folytonosságát fejezi ki az osztálytársadalom megszüntetésére irányuló folyamat keretein belül. Az osztályon belüli tagoltság

képét csak gazdagítja /és gazdagíthatta volna/ a társadalmi szervezetek funkcióinak a felismerése. A munkamegosztás fennmaradása a gazdasági forrása az osztályon belüli tagoltság újratermelődésének; a tagoltság pedig az eltérő politikai jellegű nézetek kifejeződésének a törvényszerű voltát bizonyítja. Az a meghatározás, hogy ezt a tagoltságot az osztályon belüli osztály-jellegű tagoltságnak fogjuk fel, indokolja azt, hogy az osztályon, illetve a párton belüli eltérő nézeteket nem egyszerűen eltérő politikai, hanem tudatosan eltérő politikai jellegű nézeteknek nevezzük, kifejezve ezzel a politika szükségszerűen elhaló természetét ebben a rendszerben. /Ez a fejtegetés itt csak arra szolgál, hogy a frakcióharcok jelenségét a társadalmi alapja szempontjából magyarázza meg, de még nyitva hagyja azt a kérdést, hogy miért a párton belüli vitára kell a hangsúlyt helyezni, és miért nem a párt és az osztály egyéb szervezetei közötti vitára; ez a kérdés csak az 1956 utáni politika elemzésénél nyeri el a jelentőségét./

Ha áttekintjük a szocializmus politikai rendszerére vonatkozó korabeli fejtegetéseket, látjuk, hogy a politikai rendszer lényegét érintő kérdések az osztályon belüli viszonyok tisztázása körüli vitából bontakoznak ki és nem elsősorban az osztályok közötti viszonyok tisztázásának az igényéből.

Az osztályon belüli és az osztályok közötti tagoltság megkülönböztetése a kulcs a frakcióharcok és egyszersmind a szocializmus politikai rendszere megértéséhez. És ennek az elmaradása okozta Sztálinnál a frakcióharc és az osztályharc azonosítását és összekeverését.

Az eddigi gondolatmenetből az is következik, hogy nem az pusztán a feladat, hogy a szocialista rendszernek a 30-as évekre kialakult eltorzulását az iparosítás, a nemzetközi helyzet és az Októberi Forradalom „természetének” a kölcsönhatásaiból elállt helyzet alapján magyarázzuk, hanem sokkal inkább az, hogy a politikai rendszer eltorzulásából értjük meg pl. az iparosítás, a társadalomszerkezet stb. tényleges fejlődési sajátosságait.

A frakcióknak osztályokként való kezelése vezet el a szektássághoz, és a szektás politika következménye mind az ipar- és a mezőgazdaság viszonyának az ismert alakulása, mind az ipar irányításának a sokat bírált túlcentralizált és bürokratizált rendszere, mind a mennyiségi szemlélet a gazdaságpolitikában: – mert a frakciós megnyilvánulások a különböző szerkezeti feszültségek többé vagy kevésbé pontos kifejezései.

2/ Gramscinál megtalálható Sztálin politikai rendszerelméletének a hiányzó eleme:² „a párt vezető szerepét” kiegészíti „a tömegek és a társadalmi szerveknek a politika alakításában való részvételének” a tételével. Gramscinál is hiányzik még a „civilizált” és „szocializált” frakcióharcok szerepének a felismerése. Azonban a „részvétel” elismerése képezi az ehhez vezető közvetlen átmenetet, hiszen az eltérő politikai jellegű irányból való közelítés lehetősége nélkül a „részvétel” üres jelszó marad.

Felismeri – szemben Sztálinnal – és a világgazdasági szempontból is idejekorán az „emberi tényező” jelentőségét a gazdasági tevékenység érdekeltégi faktorai között: a hosszútávú mobilitás „ugyanúgy” gazdasági hajtóerő, mint a közvetlen anyagi érdekeltség, mind a munkások, mind a gazdasági vezetők ösztönzésénél.

Gramsci a munkásmozgalom eszközeit beépíthetőnek tartja a gazdaság szervezésébe. És ezzel egyidejűleg azt az álláspontot képviseli, hogy a központi államigazgatásnak a gazdasági egység működésébe való annyiban lehet elkerülni, amennyiben a gazdasági egység önállóan tudja a politikai szempontokat is képviselni.

3/ Új elemmel egészül ki a szocializmus politikai és gazdasági rendszere az antifasiszta koalícióból népi demokratikus rendszerben. Itt ugyanis a munkásmozgalom és a munkásmozgalommal szembenálló polgári mozgalom köt szövetséget a kapitalizmus egy másik részével szemben. Kérdés, hogy hogyan alakul a viszony a közös ellenfél legyőzése után az addigi szövetségesek között az adott és ismert nemzetközi erőviszonyok mellett. Ez a helyzet még élesebb megvilágításba hozza a munkásmozgalom saját politikai rendszerének a működésének.

A népi demokratikus rendszerben egyszerre egyszerre kell megoldani az osztályon belüli és az osztályok közötti ellentétek kezelését. Az osztályok közötti viszonyt csakis a hatalmi kérdés eldöntésével lehet megoldani. Ez kisebb részt a különböző társadalmi rendszert kívánó mozgalmak közötti megegyezést is jelenthet, ami gyakorlatilag a szocializmust nem akaró nézet megjelenését is meghatározott mértékig lehetővé teheti, de egyértelművé téve azt, hogy ilyen nézettel sohasem lehet vezető szerephez jutni addig, amíg egyáltalában osztályok és ilyen nézetek léteznek. A hatalmi kérdést nagyobb részt azonban a polgári mozgalmaknak a munkásmozgalomba való integrálásával, a munkásosztály részévé részévé tételével lehet megoldani. Ez a követelmény negyven éve is, de még ma is sokakban félelmet és meg nem értést váltott és vált ki: hogyan lehet és miért van értelme annak, hogy a „polgárokat” „munkássá” tegyék – a klasszikus marxista tételt is ismervé, hogy a forradalom mindenkit munkássá tesz? A megoldás a munkásosztály és a munkásmozgalom értelmezésében rejlik. A félelmet az okozta, hogy a szocializmus politikai rendszere sokáig sokáig semmit sem tudott kezdeni az üzemi értelmiség kezelésével. A Gramsci-féle elmélet megoldást ad a kérdésre. Az üzemi értelmiség lehet „szocialista” és lehet a „munkásosztály” része, amennyiben a munkásmozgalom eszközeit és céljait össze tudja kapcsolni az üzem- és piacszervezési tevékenység „hagyományos” módszereivel. Ez elméletileg lehetséges, mert a modern technika mind az üzemen belül, mind az üzemek között a munkásmozgalom stratégiai céljaival egybeeső együttműködési formákat követel meg. A népi demokratikus rendszer stabilizálása tehát még egy sajátos többletkövetelményt fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy a szocializmus politikai rendszere, a párt helyesen tudja a gazdaság kérdését kezelni.

Jellegzetesen közelíti meg a problémát Bibó István.³ Az „ellenfelek” partnerségéről beszél, és ezen azt érti, hogy a különböző koalíciós pártok tartósan tolerálni fogják az egymást kizáró politikai céljaikat, nevezetesen azt, hogy a hatalmat ki akarják sajátítani, – ami lehetetlenség. Fel sem merül benne és a kommunista pártban sem, hogy a kommunista párt vezető szerepének a megteremtése és megvédése után civilizált és szocializált frakciók formájában megvalósítható „az ellenfelek partnersége”. /Megszüntetve megőrződik a többpártrendszer./ A kommunista párt abban az időben, és még később is, nem veszi komolyan, illetve elveti a partnerség elvét,⁴ mert a párt és az osztály viszonyának a sztálini modelljét követve nem tudta elképzelni, hogy a

párt vezető szerepe hogyan egyeztethető össze azzal, hogy a pártnak a saját osztálya a „partnere”.

A koalíciós időszakból örökölt törésvonalak részben segítenek a mai frakcióharc néhány elemének a megértésében. Jellegzetes és furcsa dolog, hogy azok, akik a piaci viszonyok elterjesztését legnyomatékosabban szorgalmazzák, megengedhetetlennek tartják a demokratikus keretek közé hozott frakcióharcok nyilvánosságra hozatalát. Ez sajátos átmeneti gondolkodásmódnak tekinthető a kommunista párt korábbi álláspontja, amely szerint sem a párton belüli és a társadalmi vita nyilvánossága hozatala, sem a piaci formák elismerése nem szükséges, és azon felismerés között, amely szerint a demokratikus keretek közé szorított frakcióharcot nyilvánosságra kell hozni és egyidejűleg a piaci formák szerepét is el kell ismerni azzal a következménnyel, hogy a piaci formákban is létezik alternatíva. Félig tréfásan, jelszószerűen úgy is fogalmazhatunk: piacot, de a frakcióharcok nyilvánosságának alárendelten.

A népi demokratikus rendszer törésvonalainak a feloldása végső soron kikényszeríti azt, hogy a szocializmus politikai rendszere a „párt vezető szerepe” – tételével összhangban megadja a korszerű választ arra, amit a modern parlamentáris demokrácia fejlett tőkés országokbeli működési módja a szocialista országok számára is feladatul tűz ki.

Jellemző a mai politikai rendszerről folyó vitákra, hogy miközben megengedhetetlennek tartják a frakcióharcok tényének a nyílt kimondását, és csak általánosságban beszélnek érdek- és nézetkülönbségekről, amelyeket a különböző társadalmi szervezeteknek kellene kifejezniük, óvatosan, de ugyancsak a társadalomban létező eltérő érdekekre hivatkozva afelé tendálnak, hogy a frakcióharcokat – a társadalmi szervezetekbe rejtve – lényegében a koalíciós pártrendszernek megfelelő politikai rendszerben oldják fel.⁵ Mind a két irány aláássa a párt vezető szerepét: a nyíltságról való lemondás lényegében a dogmatizmus és a revizionizmus szövetsége a kétfrontos harc önálló platformjával szemben; a frakcióharcnak a koalíciós viszonyok felé való közelítése pedig közvetlenül ellentmond a párt vezető szerepének, miután a frakciók civilizálása és szocializálása csak a párt általános vezető szerepének a keretei között mehet végbe, ami azt jelenti, hogy lehetetlenné válik az egyik frakciónak a másik /vagy a többi/ rovására történő érvényesülése, s ami ugyanaz, hogy a párt vezető szerepe a szervezeti garancia arra, hogy az ellentmondások antagonisztikus volta folyamatosan feloldódjon.

4/ Az MSZMP dokumentumaiban végighúzódik a párt vezető szerepének az a meghatározása, hogy a párt eszmei-politikai módon irányít, a fő folyamatokat határozza meg, és az állami, gazdasági és társadalmi szervek és szervezetek önállóan valósítják meg a párt politikáját.⁶ Ennek a meghatározásnak feltétlenül megvan az 56 előtti utasításra épülő munkastílussal szemben az a felszabadító jellege, amely normává teszi, hogy a pártnak a hatalom birtokában sem szabad lemondania a mozgalmi-politikai-meggyőzési módszerekről. Ugyanakkor kétségtelenül nem oldja fel ez az elmélet azt az ellentmondást, hogy a párt a hatalom birtokában nem mondhat le a kormányzati felelősségről, függetlenül attól, hogy konkrétabb formákban hogyan határozza meg a politikai és a gazdasági stratégiáját. A kormányzati felelősség nem zárja ki a

mozgalmi eszközök alkalmazását, de nem teheti kizárólagossá azokat. Ebből az összefüggésből tehát az következik, hogy ha a párt vezető szerepéről nem akarnak lemondani, akkor nem jöhet létre egy egyoldalú funkcionális kettősség a „párt” és az állam között. A párt és az állam szervezeti elkülönítése, ami egyébként hosszútávon szintén viszonylagossá válik, nem jelenthet valamiféle munkamegosztást a „politika” és a „végrehajtás” között, hiszen ebből az következne, hogy a párt nem vállal felelősséget a végrehajtásért, az „állam”, a kormány pedig a politikáért. Azt a szükségletet ugyanakkor, amely a kormányzás és az egész társadalmi rendszer szétválasztására vonatkozik, és ami minden modern politikai rendszerben jelen is van, sokkal inkább a demokratizált frakciók jelenlétének a nyilvános elismerésével lehet biztosítani, ahogy pl. a fejlett tőkés országokban egy-egy párt bukásával sem omlik össze maga a politikai rendszer.

További elméleti problémát jelent a gazdasági és társadalmi szervezetek önállóságára vonatkozó tétel. Külön megfogalmazásban is megjelenik az a gondolat, hogy a párt a tagjain keresztül vezeti a gazdasági, társadalmi és állami szervezeteket. Vagyis eszerint a párttag lehet része a gazdasági területnek, a pártszervezet viszont nem, hiszen a pártszervezettől a gazdasági szervezet önálló, és ez olyan ellentmondás, ami újra és újra feszültségforrássá válik, amíg nem oldják fel. Természetesen rendet kell teremteni, a vállalatok, a társadalmi szervezetek irányításánál szervezeti szempontból is, de ha elfogadjuk azt az alapállást, hogy a párt nem vonulhat ki a gazdaságból, akkor ennek a konzekvenciáit is le kell vonni. A párt vezető szerepe nem merül ki abban, ha a legfőbb hatalmi pozíciókat, és abban sem, ha a kormányzati felelősséget vállalja. A pártnak el kell foglalnia a gazdasági egységek vezető pozícióit is /legalábbis azokét a gazdasági egységeket, amelyeket meghatározónak tekint/, éppen ezt jelenti az államosítás aktusa, és így a kormányzati felelősség vállalásához hasonlóan a vállalatirányítási felelősséget is vállalnia kell.

Ebből egyáltalán nem következik a vállalatoknak a központi államigazgatástól való túlzott függésének a követelése. Éppen ellenkezőleg, hiszen éppen az államosítás iménti értelmezéséből következik az, hogy a párt szerepe nem korlátozódhat a központi államigazgatás képviselőjére. Az állami tulajdon mint a párt gazdasági egységekben érvényre jutó vezető szerepének kifejeződése, ezért demokratikus tartalmú. Az az érvelés, hogy a piaci viszonyok elterjesztése a központi államigazgatás helyzetét erősíti, lényegében tagadja a párt vezető szerepét a gazdaságban, mert nem arra irányítja a figyelmet, hogy a piac „szereplői” érvényre juttatják-e a párt politikáját, ami hosszútávon éppen a központi államigazgatás „elhalására” irányul. A gazdaságban kialakuló ellentmondások az előbbieken alapján párton belüli ellentmondásokként is megjelennek, ami csak alátámasztja a demokratikus frakciók szerepét.

Az a vita, amely a gazdaságirányítás kérdését csak a vállalat és központ kettősségében tárgyalja, nemcsak a frakcióharcok tényét leplezi el, hanem ennek következtében kizárja a gazdaságirányítás reformján, a piaci viszonyok elterjesztésének az irányvonalán belüli valóságos alternatívák kialakulásának a lehetőségét. Könnyű úgy feltenni a kérdést: a hagyományos tervutasítás vagy a gazdaságirányítás reformja? Ha ebben egység alakul ki a gazdaságirányítás reformja mellett, ez még nem jelent sokat az egység valóságos állapotának a meghatározása szempontjából:

a piaci viszonyoknak is vannak alternatívái, ezért a frakcióharcok letagadása a gazdaságirányítási rendszer reformjának az akadálya. Az alternatívák kérdését a modellvitákban általában elintézik a különböző érdekképviselői szervezetek /kereskedelmi kamara, szakszervezetek, tudományos fórumok stb./ érdeklődésük szerepének az elismerésével, amelyek valamelyest befolyásolhatják az „autonóm” gazdasági egységeket. Ez azonban akaratlanul is újra csak a párt gazdasági vezető szerepének a tagadásához vezet. Ugyanis az alternatívák e módon való értelmezése csak olyan megfogalmazásokat tesz lehetővé, hogy „nő a munkások szerepe az irányításban”, „fokozódik a demokrácia jelentősége”, „nő a párt szerepe a gazdaságirányításban” stb. Holott nem az szükséges, hogy „nőjön” vagy „fokozódjon” a párt szerepe, hanem az, hogy vezető szerepre tegyen szert. A párt gazdasági szerepének az elismerése a gazdasági vezető szerepe helyett egy kicsit a kommunistáknak a két világháború közötti szociáldemokráciáról alkotott képének felel meg, – ez a centrumpolitika meghatározása –, ami szerint a párt lemond a fennálló viszonyok megváltoztatásáról, miközben az adott viszonyok között próbál meg érvényesülni, az osztályok közötti megegyezés módszerével. Ez a kép a szociáldemokráciáról már akkor sem volt teljesen igaz.

A gazdaságirányításról folyó modellvitában divatossá vált az öngazgatás modellje. A szocializmus végső célja az öngazgatás megvalósítása. Éppen ezért az osztály nélküli társadalom megvalósítását feltételezi. Ugyanakkor közhelyszerű és ennek az írásnak is az egyik fő mondanivalója az volt, hogy a társadalomban még osztályjellegű különbségek vannak. És ilyen helyzetben az öngazgatás modelljének általánossá tétele formális marad. A szocializmus nem mondhat le az öngazgatás általánossá tételéről, de egyelőre mindenekelőtt olyan területeken lehet eredménnyel bevezetni, ahol osztályszempontból homogén társadalmi kategóriák találhatók /pl. vállalatok egyes egységein belül, vagy a különböző szintjein, vagy bizonyos munkabrigádoknál, vagy homogén vállalatok között stb./ Ez semmiképpen nem jelenti a jelenleg is nélkülözhetetlen dolgozói részvételtől való lemondást. De miért kell a dolgozóknak az irányításban való részvételét feltétlenül öngazgatásnak nevezni? Ez elméletileg hibás. Az „öngazgatás” általános modellje ellentmond a „párt vezető szerepe” elvének, hiszen az öngazgatás fölöslegessé teszi a pártot, mivel a párt éppen az öngazgatás részlegességének az elismerését testesíti meg. A demokratikus centralizmus és az öngazgatás azonos társadalmi jelenséget jelöl, csak amíg az előbbi szervezeti formára, addig az alábbi a működés tartalmára helyezi a hangsúlyt. Azt, hogy a gazdaságirányításról folytatott vitában mennyire kell komolyan venni az „öngazgatást”, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy egyidejűleg /vagy csekély időeltolódással/ tagadják a demokratikus centralizmus szerepét a gazdaságban és állítják az öngazgatás szükségességét. Az öngazgatáshoz a frakcióharcok elismerésén keresztül vezet az út.

A gazdaságirányításról folytatott vita kiváló eszköze a demokrácia „irányításának”. Ugyanakkor éppen ebben a vitában is jól lemérhető az a torzulás, amelyet az MSZMP politikájának eddig nem sikerült kiküszöbölnie.

Az MSZMP úgy fogalmazta meg a szövetségi politikájának az új, az osztályszövetségen túli elemét, hogy a párt érvényesíti a párttagok és a párton kívüliek szövetségét. De kik a párton kí-

vüliek? Ezt általában semleges szervezeti formákkal szokták megragadni /egyházak, művészeti, tudományos szövetségek párton kívüli tagijai stb./. Tudatosan elhallgatták a koalíciós időszak politikai formáinak különböző semlegesnek álcázott szervezetekben való módosított továbbélését. Holott elméletileg semmi sem indokolja az elhallgatást: ha magát a párt szerepét vissza lehet vezetni az osztálytársadalom osztályon belüli folytonosságára, miért ne lehetne a frakcióharcot az osztálytársadalom működési formájának az osztályon belüli módosulásaként felfogni.

Arról, hogy ez az elhallgatás közvetlenül mennyi kárt okoz a gazdaságnak, a tudománynak és a művészetnek, arról nem is érdemes beszélni.

Politikai szerkezeti szempontból az a torzulás jött létre, hogy az összes „semleges” szervezetbe szorított koalíciós hagyomány csak az egyik frakció ellenőrzése alá került, miközben e frakció feléjük az egész párt nevében lépett fel. Ez nemcsak abból a szempontból veszélyeztette a párt vezető szerepét, hogy nem segítette elő az örökölt antagonisztikus ellentétek nem-antagonisztikussá válásának a folyamatát a demokratikus magatartás és munkastílus begyakorlása tekintetében, hanem abból a szempontból is, hogy az örökölt politikai arányok társadalmi és gazdasági szempontból „természetes” átalakulásának a folyamatát is eltorzította, ami a demokratizálódás és a társadalmasodás alapja. „A párttagok és párton kívüliek szövetségének” a tétele elterelte a figyelmet a „párton belüli egység” követelményének a komolyan vételéről. Természetesen a koalíciós „nehezeiken” túl sem lehet a „párttagok és párton kívüliek szövetségéről” lemondani: fennmarad a párt egésze és a saját osztály viszonya fejlődési formájának a kérdése. Ebből a szempontból jogosan emelik ki a népfront funkcióját: a „párt vezető szerepének” az elvét ki kell egészíteni a „népfrontnak a politika alakításában való részvételének” a tételével.

JEGYZETEK

1/ Sztálin: A leninizismus kérdéseihöz.

/A leninizismus kérdesei. Moszkva, 1945. 134. o./

2/ V. Gramsci: Filozófiai írások.

3/ Bibó István: A magyar demokrácia válsága.

4/ Révai József: A magyar népi demokrácia jellege és fejlődése

5/ V. ö.: A pártdemokráciáról szóló 1985-ös ideológiai tanácskozás anyagai. /TTK. 1986/1./

6/ Pl. az 1957-es Országos Pártértekezlet és az 1966-os gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről szóló állásfoglalás dokumentumai.

Mezei György:

A szubjektív faktorok jelentőségéről a tükrözés-elméletben^x

A Materializmus és empíriokriticizmus a marxizmus nagy klasszikus alkotásainak sorába tartozik. Közismertek a mű alaptézisei, létrejöttének körülményei. Bár 1908-ban még publikálásra vártak Marx és Engels hangsúlyosabban filozófiai írásai /a Német ideológia vagy a Gazdasági-filozófiai kéziratok/, Lenint – aki sok szempontból Plehanov filozófiai vonalát folytatta – az a meggyőződés vezette, hogy a marxizmus az alapelveket tekintve határozott ismeretelméleti koncepcióra épül. E princípiumokat – „a filozófia alapkérdésének” határozott fölvetését és a materializmust, a tudatunktól függetlenül létező valóság dialektikus és approximatív megismerésétől, az igazság fejlődéséről szóló tanítást – védelmezte polemikus szenvedéllyel az orosz machisták /például Bazarov és Bogdanov, Juskevics és Valentyinov/, illetve az ezeket inspiráló fizikusok-filozófusok /például Fach és Avenarius, Poincaré és Pearson/ álláspontjával szemben. Lenin utalt arra, hogy a szubjektív idealista színezetű filozofálás nemzetközi térhódítása és divatja /amellett, hogy a „professzori tudomány”, minthogy távol tartja magát az élet materiális oldalaitól, mindig is affinitást és inklinációt mutat az idealizmus különböző árnyalatai iránt/ szorosan összefügg a 19. század végére látszólagos befejezettséget és tökéletességet elért fizikai világnézet megrendülésével és összeomlásával. /1/ E filozófiai hitvallás oroszországi felkapottságának okát pedig abban ismerte fel, hogy a vereséget szenvedett 1905-07-es forradalom nyomán uralkodóvá vált defetizmus érzése kedvezett a gyakorlati, társadalmi-politikai küzdelmektől elforduló idealisztikus áramlatoknak, az „istenkeresőknek”. Lenint mindeközben korántsem valamiféle absztrakt elméleti érdeklődés vezette. /2/ Minthogy minden szellemi energiájával a cárizmus megdöntésének és az igazságos társadalmi rend megvalósításának ügyét szolgálta, a látszólag igen elvont filozófiai, gnoszeológiai és metodológiai problémák vizsgálata éppen azért vált rendkívül fontossá számára, mert ezek szorosan összefüggtek a politikai szempontból kardinális világnézeti alapkérdésekkel. A polgári tudomány és filozófia képviselőinek és a marxizmus égisze alatt fellépő orosz machistáknak a szubjektív idealizmussal folytatott kacérkodását azért tartotta különösen veszélyesnek, mert a vallás, s ezzel az egyház és a cári rendszer legitimitása melletti érveket szolgáltattott. /3/

A Materializmus és empíriokriticizmus tehát klasszikus alkotás, megítélése azonban a marxizmus különböző képviselőinek körében korántsem egységes: hogy csak két szélsőséges véleményt említsünk, míg például A. O. Sztjerpin szerint ez a mű „a 20. század legjelentősebb filozófiai alkotása”, /4/ addig A. Schmidt úgy véli, hogy Lenin itt „leképezés-realizmust kodifikált”, s munkája „inkább párttörténeti szempontból, semmint filozófiailag releváns”. /5/

Mi egyik megállapítással sem értünk egyet. A Materializmus és empiriokriticizmusban felrajzolt világnézeti-ismeretelméleti koncepció meglátásunk szerint minden materialista természet- és társadalomelmélet szemléleti magvához tartozik, s így a marxi gondolati örökséget folytató világnézet társadalom- és történelemelméletének, természetfilozófiájának és emberképének /„antropológiájának”/ is szerves metodológiai bázisa. A lenini koncepció ugyanakkor a polémia körülményei folytán, s a tárgyalt kérdések nagyfokú általánossága miatt, egyrészt elvont szinten fogalmazódik meg, másrészt – minthogy a vitaküzdelem során nem kiegyensúlyozott és árnyalt elmélet, hanem az ellenfél gondolati legyőzése volt célja – az objektum-szubjektum-dialektika materiális tényezőit domborítja ki, s ennél fogva konkretizálást és artikulálást kíván.

Lenin „a filozófia alapkérdésének” materialista megoldását hangsúlyozva a 20. század szekularizációs tendenciáit anticipálja. Bár sajnálatos módon még századunkban is léteznek olyan kedvezőtlen társadalmi makrokörnyezetben munkálkodó, egzisztenciális problémákkal küzdő, a civilizáció és a kultúra vívmányaitól – relatív és abszolút értelemben – megfosztott osztályok és rétegek, melyek mindennapjaiban a vallás nélkülözhetetlen kompenzációs szerepet játszik, kétségtelen, hogy a kedvező anyagi és szellemi körülmények közepette élő osztályok és rétegek világmagyarázatában, erkölcsi öntudatának kialakításában a tradicionális vallás szerepe egyre jelentéktelenebbé válik, s e szekularizációs tendencia alapvető jellegén véleményünk szerint az sem változtat, hogy tartós történelmi válsághelyzetekben például a szektavallásossá, különböző formái teret nyerhetnek. Ezen alapvető szekularizációs tendenciának megfelelően a tudományok fejlődésében egyértelművé vált, hogy előbb-utóbb minden teoretikus problémára található immanens magyarázat /hipotézis, melynek létalapját a tudatunktól függetlenül létező fizikai valóság, a természet alkotja. Míg például a newtoni mechanika számos olyan kérdést hagyott nyitva – a gravitáció mibenlétét vagy a mozgásmennyiség állandó csökkenésének problémáját –, amelyet az adott elméleti keretek között nem lehetett deus ex machina nélkül megoldani, addig napjaink természettudományában immár általánossá, az egyetlen mérvadó módszertani ideállá lett a tudatunktól függetlenül létező természet önmagából való értelmezése. Ezt az általánossá vált világnézeti álláspontot fejezi ki az asztronómus Allan Sandage megállapítása, mellyel csillagászatban zajló vitákat kommentált: „Nem számít, hogy van-e polémia kvazárügyben. Nem számít, hogy ki mit mond. A legfelsőbb bíró a természet. A dologban éppen az a fenséges és izgalmas, hogy független az embertől, és hogy mindez ott kint van. A galaxisok mennek a maguk útján, mit sem törődve a tudósok tanácskozásaival. Van végső igazság.” /6/

Felidéződik ezzel kapcsolatban A. Einstein „panteizmusa”, közismert ugyanis, hogy számára isten valójában az egyszerűség és a determinisztikus logikai zártság heurisztikus elvét alkotta, mely kifejeződik olyan aforizmaiban is, mint a „Raffiniert ist der Herrgott, aber boshaft ist er nicht”, vagy azon „posztulátumában”, melyet a kvantummechanika valószínűségi szemléletmódjával folytatott állhatatos küzdelme során mondott egy alkalommal: „Gott würfelt nicht”. /7/

A természet egyre pontosabb feltérképezése, elméleteinek állandó tökéletesítése a tudat ontológiai helyzetének alapján lehetséges. Amint C. F. von Weizsäcker egy alkalommal W. Heisenbergnek megjegyezte: „csak úgy érthetjük meg a természetet, ha gondolkodunk rajta, de erre csak azért vagyunk képesek, mert agyunk felépítése összhangban van a természeti törvényekkel.” /8/ Mindez még akkor is kétségtelen tény, ha vannak, akik – pozitivistá hitvallásuk vagy egyéb, tudományon kívüli megfontolás nyomán – elválasztják a világnézeti kérdéseket a konkrét szaktudományos kutatástól és egyfajta veritas duplex értelmében fenntartják vallásos hitüket, vagy éppenséggel – mint például P. Teilhard de Chardin vagy a neotomizmus képviselői a tudomány és a vallás teológiai összekapcsolására törekednek.

A ratio essendi /létalap/ értelmében a természet tudatunk előtt, attól függetlenül létezik tehát, a fizikai objektivitás konstitúciójában azonban agyi tevékenységen alapuló tudatunk aktív szerepet játszik. Egyrészt ugyanis az ansich /magábanvaló/ természetet mindig egyfajta fürunsként /számunkravalóként/ tapasztaljuk, hiszen – amint például V. A. Ambarcumján és V. V. Kazjutyinszkij a világmindenséggel kapcsolatban megállapítja – az univerzum „a kozmológia objektumaként nem 'minden létező' a szó abszolút általános és végső értelmében, hanem az emberiség gyakorlati és tudományos-megismerő tevékenysége fejlődésének elért bizonyos szintje szempontjából” jelenik meg. /5/ A csillagászat nyilvánvalóan más és más eredményeket érhet el, más és más világmodelleket dolgozhat ki annak megfelelően, hogy megfigyeléseit szabad szemmel és természetfilozófiai elmélkedésekkel, Galilei távcsövével és XVII. századi mechanikával, 200 hüvelykes óriás teleszkóppal és a színképelemzés elméletével vagy épp rádiócsillagászati megfigyelő állomásokkal és a relativitáselmélet, illetve a kvantummechanika teóriájával nyeri és magyarázza. A természet tisztán „ontológiai”, azaz a megismerő szubjektumot teljességgel elimináló leírásának eszméje immár a múlté: a „természeti objektumok és jelenségek leírásának klasszikus ideálját, mely szerint azokat úgy ragadjuk meg, ahogyan magukban léteznek, a modern fizikában /a relativitás-elméletben és a kvantummechanikában/ felváltotta az az elképzelés, hogy a tanulmányozott objektum mozgásállapota és a mérést végző apparátus állapota /vagy változása/ elválaszthatatlan egymástól. A szubjektum és objektum közötti határmerevségének ez a feloldódása /tehát egyáltalában nem a határ felszámolása/, s ezzel összefüggésben az, hogy az objektum fizikai leírása mindig vonatkoztatott a választott koordináta rendszerre vagy megfigyelési eszközre, egyáltalában nem sérti a természet jelenségeinek objektív leírását.” /10/ Bár tehát a szubjektumnak a fizikai objektivitás megragadásában játszott konstitutív szerepe igazán korunk természettudományában tudatosult, e körülmény mindenkor jellemző volt a gondolkodásra. Hogy csak egy pregnáns példát említsünk, G. Freudenthal érdekes tudománytörténeti megállapítása szerint a newtoni mechanika olyan világnézeti preconcepcióra épül – a valóság egyforma részecskékből áll, melyek mindegyike lényeges tulajdonságaival önmagában véve, tehát az üres térben is rendelkezik –, ami valójában a polgári korszak világlátásának legalapvetőbb princípiuma /gondoljunk a szerződéselméletekben szereplő in-

dividuum fogalmára/, s a feudalisztikus /organikus világképpen analógiákat mutató metodológiára építő leibnizi fizika, mely teljes kvantitatív kidolgozása esetén bizonyos szempontból még potensebb elméletet eredményezhetett volna a newtoninál, azért maradt alul Newton mechanikájával szemben, mert filozófiai Vorbegriffje kevésbé felelt meg a kor szemléletmódjának. /11/

Véleményünk szerint nem kell különösebb elokvenciával érvelnünk amellet, hogy nem csak a fizikai és csillagászati diszciplínákkal kapcsolatban, hanem minden természettudománnyal összefüggésben igazak ezek a gnoszeológiai megállapítások. Filozófiai terminusokkal tehát úgy fogalmazhatnánk, hogy míg a ratio essendi értelmében az anyag tudattal szembeni – akár genetikusan, akár funkcionális – elsőségéhez kétség nem fér, addig a ratio cognoscendi /megismerési alap/ szempontjából a tudat /a mindenkori ismeretelméleti konstellációnak megfelelően kisebb-nagyobb mértékben/ aktív tényező. /A ratio determinandi /meghatározó alap/ ontológiai kérdéskörét itt nem érintjük./

S ha a természettudományokkal kapcsolatban igazak ezek a princípiumok, akkor még inkább helyesek a társadalomtudományokkal – melyek értékmentessége, mint többek között a marxizmus klasszikusai kimutatták, nem több pusztán illúzió – vagy a mindennapok világképének szerkezetével kapcsolatban. Közismert például, hogy a köznapi tudat mindenkori idő- és térérzékelését vagy kauzalitás-felfogását milyen nagy mértékben meghatározzák szociális-kulturális tényezők. A mitikus világkép például a post hoc ergo propter hoc elve alapján mindent ok-okozati összefüggésbe hoz egymással, minden történéshez – beleértve a természeti eseményeket – valamiféle „mögöttes” szubjektív szándékot tételez, s a világot térben és időben emotív-affektív szempontok alapján tagolja. /12/ Vagy másik példát véve, míg az utóbbi évszázadok tudományosan iskolázott mindennapi szemléletének idő- és térformái magától értetődő kereteiként a newtoni abszolút felfogásmód szolgált, addig az új nemzedékek – mint erre J. L. Fejnberg a szemléletesség fejlődésével kapcsolatban utal /13/ – iskolázott szemlélete immár természetes alapigazságokként fogadja el a relativitáselmélet korábban paradoxnak látszó megállapításait.

Hasonlóan a természettudományokhoz vagy a mindennapi tudathoz, a társadalomtudományokkal összefüggésben sem alkalmazható persze valamiféle mechanikus visszatükrözési elmélet. A társadalomtudományi gondolkodás az egyes ember tudatától függetlenül létező szociális valóságot tanulmányozza, e tevékenység mindenkori keretét szolgáló társadalmi-történelmi, kulturális faktorok között azonban – s elég itt a marxizmus ezen alapvető princípiumára mindössze emlékeztetnünk – ha lehet még határozottabb jelentősége van a kutató értékválasztásainak, annak, hogy milyen helyet foglal el, milyen tendenciákat képvisel a társadalmi érdekviszonyok bonyolult hálózatában. A választott metodológiai eljárás módnak, az elméletépítés elveinek a meghatározása mellett már az „empíria”, a tudományos szempontból releváns valóság-szegmentum kiválasztása, a tények tényekként való elismerése, csoportosítása, súlyozása stb. is messze-

menően világnézetileg meghatározott. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kölcsönhatás bármelyik tényezőjét is mindenkor előnyben kellene részesítenünk: az um so schlechter für die Tatsachen álláspontjának elkerülése érdekében a valóság – amely a szaktudományokban a világnézeti diszciplínához képest közvetlenebbül tükröződik vissza – és az elkerülhetetlen elméleti előfeltevések közötti dialektikus viszonyra van szükség, ahol bizonyos összefüggésekben az egyik, bizonyos összefüggésekben a másik oldal képviselheti a helyes tendenciát. Meg kell ugyanis természetesen különböztetnünk egymástól a gondolkodás ontológiai előfeltételeit, azokat az objektív faktorokat, amelyek társadalmi-történelmi értelemben a gondolkodás keretétül szolgálnak, azoktól az elméleti előfeltevésektől, melyek látensebb vagy explicitebb, helyesebb vagy helytelenebb módon visszfényei a mondott faktoroknak. S számunkra kétségtelennek tűnik: minél gazdagabban, pontosabban és konzisztensebben tükrözik vissza az elméleti előfeltevések a valóságos előfeltételeket, az elmélet annál inkább képes magyarázó ereje folytán a társadalmi gyakorlatot szervesen alakító anyagi tényezővé válni.

A marxizmusnak a világ különböző térségeiben működő képviselői ebben kétségtelenül egyetértenek, mint ahogy abban is, hogy a társadalom tanulmányozásában alkalmazott marxi elvek nélkül nem tehetünk szert objektív – mely tehát nem ideológia- és értékmentes – tudásra a szociális valóságról. S ez akkor is így van, ha a marxi gondolati örökségnek igen különböző funkciói vannak annak megfelelően, hogy valamely teoretikus a szocialista, a kapitalista világban, vagy a fejlődő országokban működik-e. /14/

Az egyik legfontosabb vitapont a marxizmus különböző képviselői között az, hogy mennyire mélyrehatóak azok a „regionális különbségek” melyek a világ különböző térségeiben működő marxista teoretikusok nézetei között mutatkoznak. ezzel kapcsolatban két – véleményünk szerint – szélsősédes álláspont fogalmazódott meg: a „pluralizmus”, illetve a „monizmus” hitvallása. Míg az első álláspont a különbözőséget hangsúlyozza túl, s ez azzal a veszéllyel jár, hogy egymással jószerével szót nem értő, közös teoretikus centrummal nem rendelkező irányzatokra szabdalja szét a marxista hitvallást, addig a második álláspont túlságosan széleskörűen definiálja a marxista világnézet conditio sine qua nonját, s ezért olykor olyan gondolkodók marxista legitimitását is kétségbe vonja, akik pedig vitathatatlanul a marxi gondolati örökség jelentős továbbvivői, a marxizmus elméleti fejlesztése érdekében – s ez a változó világban, a szocialista termelés intenzív gazdálkodásra való átállításának közepette parancsoló szükségszerűség – olyan koncepcióra van szükség, mely az elmélet változása mellett képes megőrizni annak integritását. Véleményünk szerint ez csak a „pluralizmus” és a „monizmus” között utat találó tertium datur lehet, mely újrafogalmazza a marxi világnézet magvát, központi princípiumainak együttesét, ezen kívül azonban nagyfokú teret enged a teoretikus kísérletezésnek, a polémiáknak. Ilymódon a filozófiai centrum akár alternatív „középszintű elméletek” révén nyerhetne – a különböző magyarázati céloknak, teoretikus feladatmegoldásoknak megfelelően – közvetítést a valósághoz. /15/

Lenin a Materializmus és empíriokriticizmusban a természettudományok fejlődése által felvetett világnézeti-gnoszeológiai problémákat tárgyalta, s adta határozott védelmét „a filozófia alapkérdésére” adott materialista válasznak. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy figyelmét elkerülte volna a tudat aktivitása a visszatükrözés folyamataiban. Elég a Filozófiai füzetek azon megállapítására utalni, hogy az „ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.” /16/ E lakonikus észrevétellel nem tud mit kezdeni az a mechanikus tükrözés-elmélet, amely a lenini koncepciót – figyelmen kívül hagyva a tudati aktivitás irányába mutató kezdeményeit – a Materializmus és empíriokriticizmus alapján egyoldalúan értelmezte. Ezzel összefüggésben véleményünk szerint nem lehet eléggé hangsúlyozni Engels azon intő szavait, melyekkel a klasszikus művek egyoldalú értelmezésének veszélyeire utal: „Részben Marx meg én vagyunk felelősek azért, hogy a fiatalabbak néha nagyobb fontosságot tulajdonítanak a gazdasági oldalnak, mint megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyomunk, s így nem mindig volt időnk, helyünk és alkalmunk arra, hogy a kölcsönhatásban résztvevő többi mozzanatot kellően méltassuk. De mihelyt egy történelmi szakasz ábrázolásán, vagyis a gyakorlati alkalmazásra került sor, megváltozott a dolog, és ott nem lehetett tévedni. De sajnos, igen gyakran hiszik azt, hogy egy új elméletet teljesen megértettek és minden további tanulmányozás nélkül alkalmazni tudnak, mihelyt annak fő tételeit – és ezeket sem mindig helyesen – elsajátították. S ezt a szemrehányást kell tennem néhány újabb „marxistának” akik bizonyos jó néhány fura dolgot írkáltak.” /17/

^x Az előadás Várnában hangzott el a „Cselovek v szovremennom mire” címmel 1986. július 9-14. között rendezett konferencián.

Jegyzetek

- 1 Lenin Poincaré megállapítását idézi, miszerint a fizika elveinek „általános összeomlása” megy végbe. Materializmus és empiriokritizmus, Kossuth 1876. 236. old. /A továbbiakban: ME/
- 2 Lenin filozófiai koncepciójáról lásd Hermann István: A szocialista kultúra problémái, Kossuth 1970. 253. skk. o. Vö.: Sziklai László: „A Materializmus és empiriokritizmus történelmi tanulságai”, lásd: történelmi lecke haladóknak, Magvető 1977.
- 3 Vö. pl. ME 112., 212. o.
- 4 A. O. Sztjerpín: Kak izucsátyy rabotu V. I. Lenina „Matyerializm i empiriokriticism”, Moszkva, Vűszsaja Skóla 1978. 3. o.
- 5 Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie /Szerk: Alfred Schmidt/ Frankfurt/Main, Suhrkamp 1969. 8. o.
- 6 Timothy Ferris: A vörös határ – A világegyetem szélének kutatása, Gondolat 1985. 151. old.
- 7 Banesh Hoffmann: Albert Einstein, Creator and Rebel /Társ szerző: Helen Dukas/, New York, The Viking Press 1972. Az orosz kiadást idézem /Moszkva, Progressz 1983./ vö. 121., 152., 185. old.
- 8 Ferris: id. m., 187. old.
- 9 Gyialektyika v naukah a prirogye i cseloveke, I-IV. kötet, Moszkva Nauka 1983. II. köt., 10. old.
- 10 Id. m. I. kötet 309. old.
- 11 Gideon Freudenthal: Atom und Individuum im Zeitalter Newtons, Frankfurt/Main, Suhrkamp 1982.
- 12 Vö. pl, Ernst Cassirer: Philosophie der symbolischen formen I-III. kötet Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgemeinschaft 1953. II. köt. 48. skk. old.
- 13 Vö. Gyialektyika etc. III. kötet 67. skk. old.
- 14 Tadeusz Pluzanski: A történelmi materializmus mint Nagy Elmélet, Világosság 1986/4.
- 15 A középszintű elméletek fogalmához lásd Robert K. Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, Gondolat 1980. 103. skk. old.
- 16 Filozófiai füzetek /LÖM XXIX. köt./ Kossuth 1979. 175. old.
- 17 Levelek a történelmi materializmusról Kossuth 1976. 245. old.

Rozsnyai Ervin:

Hegel*

Munkaelmélet

1. Munka, eszköz, cél

Hegel szerint az embert a gondolkodás mellett a munka különbözteti meg az állattól. „Az állat közvetlenül megtalálja azt, amire szükségei kielégítéséhez szüksége van, az ember ezzel szemben úgy viszonyul szükségei kielégítésének eszközeihez, mint olyasmihöz, amit maga hozott létre és alkotott.”¹ Az állat szükségei, valamint kielégítésük eszközei és módjai korlátozottak és rögzítve vannak; az ember „megsokszorozza szükségeit és eszközeit”, sokféle célra specifikálja a természettől közvetlenül szolgáltatott anyagot, elkészíti és rendszeresen újratermeli a különös szükségleteknek megfelelő, cserélhető munkaeszközöket.² Verejték és munka szerzi meg az embernek a lehetőséget ahhoz, hogy szükségeit kielégítse.³

Az állatnak olyan „szerveetlen természete” van, amely „egyedül az ő számára való”, és az ösztönök segítségével választandó ki a környezeti dolgok sokaságából. Az oroszlanban egy öz megpillantása kelt vágyat, a sasban a nyúlé, más állatokban a magvaké; és a vágy annyira specifikus, hogy csak bizonyos fajtájú magvak váltják ki, a többi állat szempontjából pedig egyáltalán nem létezik. „A liliomoknak, fűzfáknak, fűgéknek saját rovaraik vannak, amelyeknek egész szervezetlen teste ezekre a növényekre korlátozódik.” Az állatot nem is érdekli más, mint az ő szervezetlen teste: „nem a más általában kell megismernie, hanem mindegyiknek az ő mását”, szűkre szabott tevékenységének körülhatárolt célpontját, amely „sajátos természetének mozzanata”.⁴ Az állat mint a természethez tartozó élet még közvetlen létezés, így valami meghatározott, véges, különös”; az ember viszont „általános, gondolkodó állat”, „az élet legtökéletesebb szervezete”, amely tudati képességeivel és munkájával” minden tárgyat szervezetlen természetévé tesz”.⁵

Mivel az ember szinte semmit sem fogyaszthat úgy, ahogyan találja, a természet az ő számára „csak kiindulópont, amelyet át kell alakítania”.⁶ Az átalakítás a lehető legkülönbözőbb módokon történhet. „A szántóföldet azzal formálom, hogy megművelem. A szervezetlenre vonatkozóan a formálás nem mindig közvetlen. Ha például szélmalmost építek, nem formáltam a levegőt, de formát készítek a levegő felhasználására. ... Az is a formálás módjának tekinthető, ha kímélem a vadat, mert magatartásom a tárgy fenntartására irányul.”⁷

Az emberi tevékenység – a közvetítő „közép” saját alanya és tárgya között – először a természet átalakításához szükséges szerszámot, a munka eszközét keríti hatalmába. A munkaeszköz, mint „pusztán mechanikai objektum”, a céllal és megvalósulásával szemben közömbösnek, külsődlegesnek mutatkozik, és a cél egyediségével szemben „a létezés általánosságát” képviseli /a cél megszűnik, ha megvalósult, az eszköz rendszerint fennmarad/. De a célnak mégsem tud úgy ellenállni, ahogyan más objektumoknak; ellenkezőleg, „a cél számára teljességgel áthatolható, s e közlés iránt fogékony, mert magánvalósága szerint azonos vele” /természeténél fogva alkalmas rá, hogy a célnak megfelelővé alakítsák/. Egyszóval, az eszköz a céllal szemben „hatalom nélküli és szolgál neki”; a cél az ő „szubjektivitása vagy leleke”, ő pedig a szubjektív cél dologi burka, „külső oldala”.⁸

* Részlet a szerző készülő könyvéből.

„A cél az eszközre való vontokozásában már magára reflektálódott” /az eszköz az ő saját „külső oldala”/, „de objektív visszatérését önmagába még nem tételezte” /még nem valósult meg, nem öltött tárgyi alakot/. Ahhoz, hogy megvalósuljon, az eszköz segítségével kell a tárgyra hatnia; mert „ha a tevékenység ismét csak abban állna, hogy meghatározza a közvetlen objektivitást, a termék újra csak eszköz volna, és így tovább a végtelenségig; csak a cél szerű eszköz volna az eredmény, de nem magának a célnak az objektivitása.”⁹

Gondoljuk át Hegelnek ezt az érdekes megjegyzését. A tárgyra kifejtett közvetlen – eszköz által nem közvetített – hatás csak kétféle lehet: vagy a tárgy elfogyasztása, vagy eszközzé alakítása. Az eszközzé alakított tárgynak azonban csak úgy van értelme, ha fel is használják, ha általa alakítják a tárgyat, valósítják meg „a cél objektivitását”. Következésképpen, az állat fogyasztói viselkedését meghaladó, tudatos célszerű cselekvés lényege az élettevékenység szerves elemévé vált eszközhasználat.

Az eszköz segítségével érvényesülő cél nem idegen többé tárgyától, a vele ellentétes „szélső fogalomtól”. A közvetítő „középfogalom” maga is külső objektum, éppúgy, mint a megformálandó tárgy. „Az eszköz hatékony és hatalmas az utóbbival szemben”, olyan objektum lévén, amely „a cél oldalán áll s ennek tevékenységét magában bírja”: mechanikai vagy kémiai folyamatai az „objektív külsőségben” játszódnak le, „de a cél uralma alatt”. „...a célszerű tevékenység magatartása az objektummal szemben ennyiben nem külsőleges, hanem az objektivitásnak önmagában való megváltozása és a célba való átmenete.”¹⁰

Azt, hogy a cél „egy másik objektumot iktat maga és az objektum közé, az ész cselének tekinthetjük”. Ha az ész nem ezt tenné, akkor „ő maga lépne be mechanizmusba vagy kemizmusba”, és felmorzsolódna. Így azonban a közbeiktatott objektumot dolgoztatja maga helyett, s miközben a céljának álvétett mechanikai és kémiai folyamatokban az eszköz és a megcélzott tárgy egymáson őrlődik s kimerül egymásban, ő maga „rajtuk kívül marad, és fenntartja magát bennük”, közvetlen beavatkozás nélkül valósítva meg azt, amit elgondolt.¹¹ Az ész tehát a természet saját tevékenységét alkalmazza a természet ellen: „az órarugó ragalmasságát, a vizet, a szelet, hogy a maguk érzéki létezésében valami egészen mást tegyenek, mint amit tenni akartak, hogy vak működésük célszerűvé, önmaga ellentétévé válják.”¹² A házépítés például „mindenekelőtt belső cél és szándék. Ezzel szembenállnak mint eszközök a különös elemek, anyagként a vas, a fa, a kő. Az elemeket használják fel ennek az anyagnak a megmunkálására: a tüzet a vas megolvasztására, a levegőt a tűz szítására, a vizet a kerekek mozgatására, a fa vágására stb. Az eredmény az, hogy a levegőt, mely segített, távol tartja a ház, éppígy az eső okozta vizárt, és ha tűzálló, a tűzvész. A kövek és a gerendák a nehézségi erőnek engedelmessé válnak, lefelé a mélységbe törekszenek, s magas falak emelkednek általuk. Így használják fel az elemeket természetüknek megfelelően, s együttműködésük olyan eredményekhez vezet, amely korlátozza őket”,¹³ hatalmuk „széles oldalát megtámadja a csel hegye”.¹⁴

Noha az eszköz a cél szolgálatára van rendelve, értékét illetően a célnál nem alábbvaló, sőt: a cél véges tartalmú, a tárgyi környezet diktálja, ezért hiányzik belőle „az abszolút vagy teljességgel magán- és magáértvaló ésszerűség”; az eszközben viszont megnyilatkozik ez az ésszerűség oly módon, hogy a cél „ebben a külsőleges másban és éppen e külsőlegesség által fenntartja magát” /Az eszköz „lelkév” válik, és tárgyiasultan megőrződik benne akkor is, ha egyedi célként megszűnt létezni, mert megvalósult/. „Ennyiben az eszköz magasabb rendű a külső célszerűség véges céljainál”: az eke tiszteletreméltóbb, mint az általa szerzett élvezetek, az általa megvalósított célok. „A szerszám fennmarad, a közvetlen élvezetek elmúlnak és feledésbe mennek.

Szerszármaiban van az ember hatalma a külső természet felett, bár céljaiban sokszorososan alá van neki vetve.¹⁵ /A cél és az eszköz viszonyát erkölcsi szempontból Hegel ugyanúgy értékeli, mint az úr és a szolga közötti viszonyt – amelyről kissé később lesz szó./

A mechanikai folyamatot meghatározó és benne fennmaradó cél nemcsak külsőlegesen ehhez a folyamathoz képest, hanem belső is: „igazsága” a mechanizmusnak /általán a természet – a „mechanizmus” – vak erőből értelmesség/ és az objektumon azért van hatalma, mert lényegileg azonos vele. Az elgondolt cél átültetése a valóságba – vagy ahogy Hegel mondja, „az elkülönülten fogalomként egzisztáló fogalom lefordítása az objektivitásra” – nem egyéb, mint „a fogalom egyesülése önmaga által önmagával”; a külsőlegesség pedig, amelyre a cél lefordítja magát, a fogalom mozzanataként, azaz a cél saját mozzanataként tételeződik.¹⁶ Ebben az ábrázolásban a tárgyiság „a fogalom mozzanata”, ebből adódik azonossága a célfogalommal: amikor a szubjektív cél objektív, megvalósult cél, fogalomból tárggyá lesz, egyszerűen önmagával egyesül, mivel az általa meghatározott tárgy szintén fogalom, illetve ennek külsővé vált alakja. Csakugyan így van? A materializmus tagadóan válaszol, nem fogadja el, hogy a tárgy a fogalom mozzanata volna. A célok, ha reálisak kétségtelenül megegyeznek, vagy ha úgy tetszik, azonosak objektumokkal, de nem az objektumok fogalmi jellege, hanem a fogalmak tárgyi tartalma következtében: a fogalmi alakban létező cél számba veszi tárgyának valóságos tulajdonságait, és nekik megfelelően irányítja a cselekvést.

Az eszközökkel ellátott célszerű tevékenység mechanikusan /anyagi törvények szerint/ viselkedik az objektummal szemben, „s ennek közömbös meghatározottsága helyett egy másik, számára éppoly külsőleges meghatározottságot tételez” /az objektumnak új formát és vele új tartalmat ad/. Ez abban különbözik a pusztán mechanikai /természeti/ meghatározottságoktól, hogy „nem fogható fel az objektum sajátos természetéből”: nem természeti tartalom, de az objektumon még az. /A vasércnek például nem természeti tulajdonsága, hogy vasúti sínek és mozdonyok nyersanyagát szolgáltatja, de erre a célra természeti tulajdonságai teszik alkalmassá./ Így a célszerű tevékenység termékein „a cél tartalma és az objektum tartalma külsőlegesen egymásnak”. Az objektum eredeti tartalma azonban most már semmi, lényegtelen /lényegét tekintve a megmunkált vasmennyiség nem egy vegyi elem felhalmozott tömege, hanem mozdony és vasúti sín/; a külsőleges tárgy maga a célfogalom, a célfogalom pedig „önmaga mása”, a tárgy, amelyben testet ölt. A tárgyasulásra törekvő fogalom eleve feltételez egy „külsőleges objektumot”; és önmeghatározása az általa addig meg nem határozott objektum meghatározásával, a tárgyi megvalósulással egyenlő.¹⁷

A teleológiai tevékenységben a mozzanatok közvetlenül azonosak saját ellentétükkel: a vég – a cél – maga a kezdet, „a következmény az alap, az okozat az ok ... általában minden viszonymeghatározás, amely a reflexió vagy a közvetlen lét körébe tartozik, elvesztette különbségeit”.¹⁸ Nem szorul magyarázatra, hogy a munkatevékenység szerkezetének ez a paradox jellege mennyire fontos általánosítási anyag a dialektika kidolgozásához – persze, csak olyan gondolkodó kezében, aki tudatosan bevonja a munkát a filozófiai vizsgálódás tárgyainak sorába.

Vannak azonban a teleológiának ennél meglepőbb paradoxonjai is. Az objektum és a szubjektív cél közé eszközt kell beiktatni; ám az eszköz szintén a cél által meghatározott objektum, tehát „objektivitása és teleológiai meghatározása közé új eszközt kell beiktatni, és így tovább a végtelenségig. Ezzel tételezve van a közvetítés vételen progresszusa.” – Ugyanilyen progresszushoz vezet „az eszköznek a még meghatározatlan objektumra való vonatkozása. Mint teljesen önállóak, csak egy harmadikban egyesülhetnek, és így tovább a végtelenségig.”

Az eszközökkel végzett cselekvés terméke maga sem több, mint eszköz, olyan objektum, amelyet egy számára idegen cél határoz meg. Egy ház vagy egy óra célnak tűnik a létrehozásához használt szerszámokkal szemben, alkotóelemei azonban – a kövek és gerendák, a kerekek és tengelyek – „csak használatuk és elhasználódásuk által teljesítik meghatározásukat”, és mint viszonylagos célok, lényegileg eszközök. „Ezért egészen közömbös, hogy a külső cél által meghatározott objektumot megvalósított célnak, vagy csupán eszköznek tekintjük-e”, hiszen az elért cél mindenképpen olyan objektum, amely ismét eszköze vagy anyaga más céloknak, és így tovább a végtelenségig.¹⁹

A célok örökös hátrahúzódsát a „rossz végtelenbe” Hegel annak tulajdonítja, hogy a „külső célszerűség” még nem az igazi alakja a teleológiának és a szabadságnak: a véges célok. múltékonyak, nincsenek összhangban „a fogalom végtelenségével”, alá vannak vetve a működési terepüket alkotó tárgyi világ külső szükségszerűségének. Az igazi szabadság Hegel szerint „a szellem tudományában”, a logikában teljeseedik ki, ahol a „tisza eszme” befejezi „önfelszabadítását” azzal, hogy a tárgyiaságot saját tárgyiasult másának ismeri meg, és szellem alakban, tudásként veszi vissza önmagába.²⁰ A természet meghódítása tehát még csak előkészíti a szabadságot, illetve csupán egy bizonyos korlátozott értelemben valósítja meg.

A hegeli elgondolás ésszerű elemeit Marx bontja ki és látja el konkrét tartalommal. Az embernek minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban küzdenie kell a természettel – írja. – „Ezen a területen a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmisult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vonják a természettel folytatott anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a lehető legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma”: az igazi szabadság a szükségszerűség birodalmán túl kezdődik, jóllehet csak ennek alapján virágozhat ki.²¹

Látható, hogy Marx is megkülönbözteti a szabadságnak a természet elleni harcban kibontakozó korlátozott, viszonylagos formáját az „igazi szabadságtól”, akárcsak Hegel. Felfogása azonban két pontban jelentősen eltér Hegelétől. Először is a termelést az „igazi szabadság” anyagi előfeltételének tekinti, nem pusztán logikainak, mint Hegel. Másodsor – és ez a lényeg – a termelésben megnyilvánuló szabadság az ő szemében nem egyszerűen a vak természettel folytatott anyagcsere tudatos ellenőrzése a társadalmisult termelő részéről, ami az osztályantagonizmusok megszüntetését feltételezi. Egyedül ezzel a feltétellel válhat a termelés szabad tevékenységgé, noha szabadsága csupán viszonylagos, a szükségszerűség birodalmán belül érvényesül.

E korlátozás ellenére Marx idézett sorait hiba volna úgy értelmezni, mintha szerzőjük az „igazi szabadság” területét Hegel módjára a tudományos megismerésre szűkítené, és a természet gyakorlati elsajátítását kizárná belőle. Szó sincs róla. Emlékezzünk rá, hogyan fogta pártját Ricardónak a kispolgári bírálókkal szemben: „A termelést a termelés kedvéért akarja, és joggal. Ha azt akarná valaki állítani, mint Ricardo szentimentális ellenfelei tették, hogy a termelés nem mint olyan a cél, akkor elfelejti, hogy a termelés a termelés kedvéért nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél.” Az emberi nem képességeinek ez a kifejlődése „eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe”, de „végül áttöri ezt az antagonizmust, és egybeesik az egyén kifejlődésével”.²²

Két idézetet olvashattunk: az elsőben a termelés – a természettel folytatott anyagcsere – „a szükségszerűség birodalmaként” határolódott el az „igazi szabadságtól”, a másodikban viszont bebocsátást nyer „a szabadság birodalmába”. Logikai ellentmondás volna a két marxi gondolat között? Inkább úgy áll a dolog, hogy maga a termelés kétarcú: egyfelől külső szükségszerűség – a természet parancsa, „az emberi lét örök természeti feltétele” –, másfelől az a tevékenységi kör, amely megalapozza minden emberi képesség kifejlődését, és az osztályantagonizmusok eltűnése után e képességek öncélú gyakorlásának egyik módjává lesz; vagyis egyszerre alkotja a szükségszerűség birodalmát és a szabadság sokfajta tevékenységét átfogó birodalmának részét, egyenjogú tartományát. Az „igazi szabadság” Hegel számára a tárgyiség elméleti felszámolását jelenti, Marx számára ellenben mindazoknak a tevékenységeknek az összességét, amelyekben az embereknek a külső természet, valamint saját természetük és viszonyaik feletti uralma öncélú erő kifejtéséül nyilvánul meg – olyan erő kifejtéséül, amely nem a fizikai lét fenntartás eszközeül szolgál, hanem a fizikai létet használja fel saját eszközeül.¹³

A „termelés a termelésért” marxi értelmezését az osztályantagonizmusok megszűnésének távlatai teszik lehetővé. Hegel távlatában a viszonyok forradalmi megváltoztatását a tárgyiség „visszavétele” pótolja, ehhez idomul a „termelés a termelésért” megítélése is. Amikor Hegel rámutat a célok és eszközök végtelen progresszusára, csak az ideológia nyelvén rögzíti a bővített újratermelés tőkés formáját: a termelés a profit eszköze, a profit a nagyobb profité, a nagyobb profithoz általában nagyobb termelés szükséges, és így tovább; öncél nincs, felszívódik a „rossz végtelenben”. Hegel a szubjektum és az objektum azonosságával próbál rendet teremteni. A cél, ha véges, ismét eszközzé lesz; végessége pedig abban mutatkozik meg, hogy az eszközeül alkalmazott anyag csak külsőleg van neki alárendelve. „Ámde valójában az objektum magánvalósága szerint a fogalom, s ha ez mint cél megvalósul benne”, akkor tulajdonképpen az objektum saját belseje nyilvánul meg. Az objektivitás mintegy csak lepel, amely alatt a fogalom rejtőzik”. Bár „a végesben nem érthetjük vagy nem láthatjuk meg a cél igazi elérését”, mégis hiba volna kijelenteni, hogy a végtelen cél nincs megvalósítva. „A jó, az abszolút jó megvalósul a világban”, sőt, már meg is valósult, „nem kell ránk várnia”. A látszat az ellenkezőjét mutatja ugyan, de éppen ez a tévedés az, ami cselekvésre készítet, és érdekeinket megalapozza. „Csak ebből a tévedésből fakad az igazság, s ebben rejlik a kibékülés a tévedéssel és a végességgel. A máslet vagy tévedés, mint megszünten-megmaradó, maga is szükségszerű mozzanata az igazságnak, s ez csak annyiban van, amennyiben saját eredményévé teszi magát.”¹⁴

A fennálló viszonyok dicsérete éppoly döntő fontosságú eleme a hegeli filozófiának, mint az ellentmondások felismerése. Az apológia révén – „az abszolút jó megvalósult” – Hegel elkerülheti mind a szubjektív idealizmus zsákutcáit, mind a materializmust, de cserébe látszattá, tévedéssé kell nyilvánítania a dolgok abszolút jóságával össze nem egyeztethető ellentmondásokat, a „rossz” makacs jelenlétét a világban. Ebbe a logikailag széteső keretbe illeszkedik Hegelnek az a tanítása, hogy cselekvéseink és érdekeink alapja a „tévedés”, a rossznak a látszata /az ellentmondás az észlelt és a kívánatos, a „van” és a „kell” között/, s hogy az igazság nem egyszer s mindenkorra kész eredmény, hanem tévedések során át megvalósuló folyamat. A cselekvés és a megismerés dialektikáját azonban látszattá foszlatja az apologetika. Erőfeszítéseinek egyszerűen nem lehet eredményük, mivel az eredmény már tőlünk függetlenül megvan: a „jó” és az „igaz” egy felsőbb lénynek a műve, a mi tevékenységünk pedig látszólagos és semmis, mert céljaiban az ellentmondások látszatához igazodik.

A tárgyiság leplében a fogalom rejtőzik – állítja Hegel, a világ egyetemes fogalmi jellegére alapozva monizmusát. Fordítsuk meg a hegeli tételt: a fogalom leplében a tárgyiság rejtőzik, a monizmus a tudat anyagi meghatározottságán alapul. Úgy tűnik, a megfordítással az idealizmus egy csapásra materializmussá alakítható át; s ha a hegeli tételben szereplő „fogalom” alatt a tárgy lényegét, törvényszerűségét értem, könnyen támadhat olyan érzésem, hogy az idealizmusnak és a materializmusnak közös a mondanivalója, legfeljebb kifejezésbeli különbség van közöttük. A tárgyban benne rejlik saját törvényszerűsége – mondja az idealista tétel; a fogalmi törvényszerűségnek tárgyi tartalma van – mondja a materialista tétel; és alighanem mind a kettő igaz. Csakhogy a megfordítás nem szavaknak a lényegét nem érintő helycseréje, hanem gyökeres tartalmi változtatás. A „fogalom” materialista értelmezésben az emberi tudat terméke, a hegeli idealizmusban maga az isteni szubsztancia; amott az emberi tevékenység határozza meg a tudatban visszatükröződő objektív szükségszerűség alapján a tárgyi világot, emitt az isteni szubsztancia határozza meg a neki tulajdonított működési elvek szerint az emberi tudatot és tevékenységet.

Isten és az emberi tevékenység viszonyát Hegel éppúgy az ész cselével jellemzi, mint az emberi tevékenység és az eszköz viszonyát. „... az isteni gondviselés abszolút fortélyként viselkedik a világgal és folyamatával szemben. Isten nem akadályozza az embereket abban, hogy különös szenvedélyeiknek és érdekeiknek éljenek, s ami így létrejön, az ő szándékainak végrehajtása; ez pedig másvalami, mint amire azok törekedtek, akiket felhasznál benne.”²⁵ Az ész cselének ebben a metafizikai változtatásban isten eszközök módjára bánik az emberekkel: hatni engedi őket egymásra a maguk természete szerint, és közvetlen beavatkozás nélkül saját céljait viszi keresztül. Fortélya egyrészt a történelemnek azt a mindenkori sajátosságát fejezi ki, hogy emberi mű letére az emberi akaratoktól független, objektív törvényeket követ, másrészt az emberiség előtörténetének – az őstársadalom és az osztálytársadalmak korszakának – azt az objektív törvényét, hogy a dolgok valóságos menete rácsúfol a kitűzött célokra, az eredmény ellentétes lesz a szándékokkal.

A fortély leírásakor Hegel nem hivatkozik forrásokra, pedig az ész cselének lényegét már előtte is többen megfogalmazták: Hobbes és legfőképpen Vico, azután a közjót a magánbűnből származtató Mandeville, a „láthatatlan kézhez” folyamodó Smith, és nem utolsósorban Kant, a „társiatlan társiasság” fogalmának megalkotója, aki az emberi természet gyatraságaiban fedezte fel a civilizáció lendítőerejét. Vicótól eltekintve, a szándék és az eredmény ellentéte valamennyiüktől egyértelműen optimista tartalmat kap: a „rossz” öntudatlan eszköze a „jónak”, azaz tulajdonképpen maga is jó, akár gondviselésnek, akár természetnek, láthatatlan kéznek vagy az ész cselének nevezzük azt az elvet, amely a történelmet az emberek háta mögött egy magasabb bölcsesség jegyében eligazítja. Az optimizmus a civilizációs haladás tagadhatatlan tényein nyugszik, de egyoldalúságához és apologetikus indítékaihoz nem férhet kétség. A szándék és az eredmény ellentéte – az ész csele – valójában a történelem elidegenültségét jelzi, azt, hogy a társadalmi törvények objektivitása az előtörténet idején a viszonyok önállósulásában és az emberek feletti sorsszerű uralmában ölt testet; s ha az ideológia ezt az ellentétet nem a viszonyok rovására írja, hanem köszönetet mond érte egy jóindulatú felsőbb hatalomnak, akkor a lehetséges világok legjobbikának ábrázolja a fennállót, továbbá elméletileg megörökíti a történelem kifürkészhetetlenségét, és azonosítja a társadalmi törvények objektivitását a viszonyok elidegenültségével.

2. Munkamegosztás és elidegenülés

Az emberi szükségletek egyetemessége és az eszközök specifikálódása „a munka felosztásához vezet, az egyes ember munkálkodása a munka felosztása következtében egyszerűbb lesz, s ezzel nő az ügyessége elvont munkájában /Hegel a felparcellázott munkát, a részmunkát nevezi így – R. E./, azonkívül megnagyobbodik termékeinek tömege. Az ügyességnek és az eszközöknek ez az absztrakciója egyúttal kiegészíti és feltétlenül szükségessé teszi az emberek egymástól való függését és kölcsönös viszonyát.” A kölcsönös függésben másoktól szerzem meg szükségleteim kielégítésének eszközeit, és egyúttal „kénytelen vagyok eszközöket létrehozni mások kielégítésére”. Mivel „a másik ember után kell igazodnom, belép az általánosság formája”: „ennyiben társadalmivá lesz minden különös.”²⁶

A társadalmi közeg – „az általánosság formája” – az eltűnővel szemben a maradandónak, az élet azonos szinten ismétlődő újratermelésével szemben a kultúra történelmi fejlődésének terepe. Az egyes ember elműlik, tevékenysége megszűnik, de a szerszám fennmarad és átöröklődik, egyetlen élő egységbe fűzve az egymást váltó nemzedékeket. A munka módja szintén túléli az egyént: „szembenáll az egyes ember egyediségével”, mint olyan általános szabály, amely megtanulható, „és csak a tanulásnak e folyamata révén válik az egyes ember ügyességévé, saját mássá-válásán keresztül tér vissza önmagához”. Ebben a körfordásban egyik-másik egyén „ügyesebb lesz, mint a többiek, alkalmasabb szerszámokat talál fel; de ami az egyes ember különös ügyességében valóban általános”, az nyilvánossá, egyéni eredményből társadalmivá változik, majd tanulás útján társadalmiból ismét egyénivé alakul.²⁷

A képességek tökéletesedése nem véletlen: a tárgyi tevékenység szükségszerűen gyarapítja mind az elméleti, mind a gyakorlati műveltséget. A gyakorlati műveltség „abban rejlik, hogy a foglalkozás az ember szokásává és szükségletévé lett”, s a munkás „úgy hozza létre a dolgot, ahogyan ennek lennie kell”, minden merevség és görcsösség nélkül; az elméleti műveltség pedig „nemcsak képzetek és ismeretek sokfélesége, hanem mozgékony és gyorsaság is a gondolkodásban és az egyik képzettől a másikhoz való átmenetben, bonyolult és általános vonások megragadása stb. – az értelem műveltsége, s ezzel a nyelv műveltsége is”.²⁸ A műveltség fejlődését tehát Hegel a társadalmi termelő munkából származtatja, amely tárgyával együtt átalakítja szubjektumát is, és magába foglalja „a felszabadulás mozzanatát”.²⁹

Az általános műveltség állapota azonban „sok akadályt gördít az eszmény valósága elé”. Ebben az állapotban ugyanis az egyén elveszti önállóságát, „a másoktól való függőségek végtelen sorába kerül”, s használati tárgyai rendszerint „csupán idegen erőfeszítések és szükségletek hossza láncán keresztül” jutnak el hozzá, abból a készletből, amelyet mások termeltek, „többnyire mechanikus és ezért formális módon”. Régen, a homéroszi „heroikus állapotban” még másképp folyt az élet: a hősök egyszerű élelmiszereket fogyasztottak, maguk vágták le és sütötték meg az állatot, jórészt maguk készítették szerszámaikat; használati eszközeik nem elidegenült tárgyak voltak, hanem saját legközvetlenebb alkotásaik. Ezért mindenütt előbukkant „az új felfedezések első öröme, a birtoklás friss újdonsága, az élvezet meghódítása”; a tárgyi környezet otthonosnak mutatkozott, az ember megpillanthatta benne „karja erejét, keze ügyességét, szellemének és vitézségének eredményét”.³⁰ „...a ház és az udvar, a sátor, a szék, az ágy, a kard és a lándzsa, a hajó, amellyel átszeli a tengert, a kocsi, amely harcba viszi” – mindez nem vált még holt eszközzé, hanem „az emberi egyénnel való szoros kapcsolatánál fogva átélkesült”, egyéni jelleget kapott, magában őrizte készítőjének és tulajdonosának „érzületét és volóját”. De hol vannak már a daliás idők? Manapság „a szükségleteink kielégítésére szolgáló bármely eszköz termelése és elkészítése a gyári és ipari munka műveleteinek olyan sokféleségévé forgácsolódik szét, hogy e széles körű megosz-

lásának minden különös oldala alárendelt valamivé fokozódik le”,³¹ és „e tevékenységek egyike sem individuális módon, hanem egyre inkább gépiesen, általános normák szerint megy végbe”. A hőskor, az úgynevezett aranykor örökre a múlté. És kár lenne siránkozni után. Igaz, hogy a természet azokban az időkben fáradságos munka nélkül elégítette ki az ember szükségleteit, ez a korlátolt életmód azonban „feltételezi a szellem fejlődésének fogyatékosságát”; márpedig az ember „nem élhet ilyen idilli szegénységben, hanem dolgoznia kell”.

A munkamegosztás a fejlődés magasabb fokát képviseli az általa megszüntetett idilli állapotoknál. Alkotóelemeit, az egyéni tevékenységek sokaságát az ész cselének a „láthatatlan kéz” hasonlatosságára működő metafizikai változata hangolja össze. „A polgári társadalomban mindenki önmaga célja, és minden egyéb semmi az ő számára. De lehetetlen valamennyi célját elérnie anélkül, hogy ne vonatkozzék másokra”, ne vegyen részt „a mindenoldalú függés rendszerében, amelyben az egyes ember megélhetése, jóléte és jogi helyzete összeszövődik mindenkinek a megélhetésével, jólétével és jogával, s csak ebben az összefüggésben valóságos és biztonságos”. Az általános összefüggés ezért az egyes ember szemében „eszközként jelenik meg”, és mindenki úgy tekinti a többieket, mint saját különös céljainak eszközeit.³³ A modern kort tehát az jellemzi, hogy „a szubjektivitás elve” egyfelől „a személyes különosság önálló szélsőségévé tökéletesedik”, másfelől a munkamegosztás révén visszatér a „szubsztanciális egységbe”; hogy az egyének egyfelől „magánszemélyek, akiknek célja a saját érdekük, másfelől ezt a célt csak úgy valósíthatják meg, ha „maguk határozzák meg tudásukat, akarásukat és cselekvésüket általános módon”.³⁴ Így „minden egyes azt hiszi ugyan, hogy önzően cselekszik, ... de ha csak külsőleg nézzük is, kitűnik, hogy a maga élvezetében mindenki mindenkinek élvezetet nyújt, munkájában is mindenkiért dolgozik, éppúgy, mint magáért, és mindenki őérte.” Az önzés végeredményben semmit sem tehet, „ami ne válnék mindenkinek a javára”,³⁵ neki köszönhető; hogy létrejön és gyarapodik „az általános, maradandó vagyon, amely azt a lehetőséget tartalmazza, hogy műveltsége és ügyessége által mindenki részesüljön benne, biztosítva saját megélhetését – mint ahogy ez a munkával szerzett kereset hozzájárul az általános vagyon fenntartásához és növeléséhez.”³⁶

A résztvevők kölcsönös előnyeinek hangsúlyozása ellenére, Hegel egyáltalán nem huny szemet a modern munkamegosztás negatív oldalai fölött. Ezek közül nem is a tárgyak elidegenülése a legfontosabb, hanem a munkáé a munkástól, valamint az embereké saját viszonyaiktól és egymástól. Abban a végtelen folyamatban – írja Hegel –, amelyben a szükségletek szétbontásával az eszközök is megoszlanak és megsokszorozódnak, a munka egyszerűsödik ugyan, de az ember „gépiesebbé, fásultabbá, szellemtelenebbé válik”, csonka munkája „annál tökéletesebb, minél egyoldalúbb; eltűnik a szubjektum erejét alkotó sokoldalúság, az emberek tömegét arra kárhozzatják, hogy ügyességüket korlátozó, szellemüket eltompító, egészségtelen és bizonytalan munkát végezzenek a manufaktúrákban, a bányákban és egyebütt.”³⁷ A munka elgépiesedése odáig fokozódik, hogy az ember végül félreáll, és átadja helyét a gépnek. Most már azt a formális tevékenységet is, amelyet a kézi szerszám még megkívánt tőle, átveszi a gép.³⁸ De a természettel szemben elkövetett csalása megbosszulja magát: minél inkább leigazza a természetet, annál erősebben függ tőle, annál jobban lealacsonyodik ő maga. Azzal, hogy gépeket dolgoztat, „nem szünteti meg saját munkálkodásának szükségszerűségét, csupán eltávolítja a természettől, és nem úgy viszonyul az utóbbihoz, mint élő az élőhöz”; a munkát pedig „csak az egésznek a szempontjából csökkenti”, de az egyes ember számára inkább megnöveli, hiszen minél gépiesebb a tevékenység, „annál kevesebb az értéke, s ezért az embernek annál többet kell dolgoznia”. Ebben az ördögi körben az egyes ember ügyessége „végtelenül korlátozott lesz, és a gyári munkás tudata a legvégső tompultságba süllyed”.³⁹

A munkamegosztás alól az egyének nem bújhatnak ki; ez tartja fenn vagy semmisíti meg őket, „szellemileg és fizikailag egyaránt”. Ők maguk pusztá dolgokká lesznek: a rendszerben csak „tudattalan egzisztenciaként” vehetnek részt, kiszolgáltatva magukat „a társadalom elemi, vak mozgásának”, teljesen áttekinthetlenné válik számukra az összefüggés „az egyes munkafajta és a szükségletek végtelen tömege között”, s gyakran megtörténik, hogy „valamilyen távoli művelet hirtelen lefékezi, fölöslegessé és hasznavehetlenné teszi egész embercsoportok munkáját”. A kísérteties rendszert, amely önmagában mozgó halotti életet élve, „vakon és elesni érével hányódik erre-arra”, állandóan le kell igazni és meg kell fékezni, „mint egy vadállatot”.⁴⁰

A kiismerhetetlen összmozgásban megjelenik a nagy gazdagság és a nagy szegénység ellentéte. A gazdaság újabb gazdagságot vonz magához – „akinek van, annak adatik” –, s a szerzés szövevényes rendszerré terebélyesedik, amely túlnövi a kis üzleteket.⁴¹ A vagyonok felhalmozódásával egyidejűleg „nő a különös munka elszigetelődése és korlátozottsága, s ezzel a munkához kötött osztályok függősége és nyomora”.⁴² A könyörtelen munkamegosztás családokat és életeket tapos szét, emberek tömegét ítéli „durvaságra, munkában és szegénységben való elfásulásra”; „a gyárak és manufaktúrák egy osztály nyomorára alapozzák fennállásukat”.⁴³ A szegényeket helyzetük „többé vagy kevésbé megfosztja a társadalom minden előnytől, az ügyességek és általában a műveltség megszerzésének lehetőségétől, a jogszolgáltatástól, egészségük gondozásától, gyakran még a vallás vigasztától is”; ha pedig a közösség új munkaalkalmak teremtésével próbálna segíteni rajtuk, „akkor gyarapodna a termékek tömege, holott a baj éppen ezeknek a fölöslegében és a fogyasztók hiányában van”. Kiderül, „hogy a túl nagy gazdagság mellett a polgári társadalom nem elég gazdag, azaz sajátos vagyona nem elég ahhoz, hogy a túl nagy szegénységnek és a csöcselék keletkezésének véget vessen”. Állandó feszültségek forrása ez, mert a szegénység szükségszerűen a „belső lázadás” érzületét táplálja „a gazdagok ellen, társadalom ellen, a kormány ellen”.⁴⁴

Amennyire polgári korlátai engedik, Hegel felméri a kapitalizmusban végzett munka negatív oldalait. Marx mégis úgy vélekedik róla, hogy a modern nemzetgazdaságtan álláspontjára helyezkedve, „a munkának csak a pozitív oldalát látja, a negatívát nem”. A negatív oldal abban rejlik – mondja Marx –, hogy a munka terméke ellenséges hatalomként lép szembe a munkással, aki munkájában boldogtalan és tönkremegy, valótlanul lesz ahelyett, hogy megvalósulna, a tárgy igájába kerül ahelyett, hogy úrrá lenne a tárgyon, és olyan visszajára fordított társadalomban kénytelen élni, ahol az állati válik emberivé, az emberi állatává. Hegel és a nemzetgazdaságtan szerint a munka az ember lényege és igazolása – de az igazság az, hogy a munkás számára a munka kényszerűség, „önmaga elvesztése”.⁴⁵

Marx nem tudhatott Hegelnek a munka negatív oldalait nagy nyomatékkal hangsúlyozó jénai vázlatairól – ezeket csak 1931-32-ben hozta nyilvánosságra Hoffmeister –, ismerte viszont a Jogfilozófiát, amely szintén kendőzetlenül tárgyalja modern munkamegosztás kiáltó ellentmondásait. Éppoly kendőzetlenül, mint az angol nemzetgazdászok, akiknek álláspontját Hegel is elfogadja. Miért teszi akkor Marx az említett bíráló megjegyzést, noha tisztában van vele, hogy sem Hegel, sem az angol nemzetgazdászok nem takargatták a munka negatív oldalait? A kérdést, amelyre e fejezet 4. pontjának végén még visszatérünk, egyelőre azzal válaszolhatjuk meg, hogy akármilyen nyíltan beszél is a klasszikus nemzetgazdaságtan és nyomában Hegel a tőkés munka és munkamegosztás szörnyűségeiről, hangvételük azonnal apologetikussá lesz, mihelyt a problémák megoldását próbálják körvonalazni. A „láthatatlan kéz” vagy „az Ész csele”, az értéktörvény ösztönös mechanizmusa vagy az isteni gondviselés végső fokon mindent rendbehoz. Lássuk csak: mit is javasol Hegel a bajok elhárítására? Elsősorban állami szabályozást, amelyre „az iparúzés és a kereskedelem” annál inkább rászorul, „minél nagyobb vaksággal merül el az önző célban”.⁴⁶ A beavatkozásnak azonban „a lehető legcsekélyebbnek kell lennie, hiszen ez az önkény területe”. „El kell tűnni az egyes emberek erkölcstelenségét, pusztulását, léhaságát, bűnösségét; az állam a csel”. A beavatkozás ezek szerint abból állna, hogy nem szabad beavatkozni? Korántsem: az államnak „gondosodnia kell róla, hogy minden szféra fennmaradjon,

vagyis középre kell állnia, kiutakat, az értékesítés új csatornáit kell felkutatnia más országokban stb., meg kell nehezítenie azt a tevékenységet, amely a többi tevékenység rovására túlságosan elterjedt”. Mindemellett „az iparüzés szabadsága szükségszerű”, és „nem szabad megmenteni semmit, ami menthetetlen”; inkább „más módon kell foglalkoztatni a szenvedő osztályokat ... Szegényadóra és intézményekre lesz szükség.”⁴⁷ Ínségadó, jótékonykodás, alapítványok – mindez bőségesen tanulmányozható Anglia példáján. Csak az a bökkenő, hogy ha a tehetős osztályok megterhelésével vagy közjavak felhasználásával, azaz „a munka közvetítő szerepe nélkül” biztosítanák az ínségesek megélhetését, akkor ez „ellenkezne a polgári társadalom elvével, valamint az egyének önállóság- és becsületérzésével”. Új munkaalkalmak teremtése viszont a korábbiakban jelzett okok miatt nem lenne célszerű. Nem marad más hátra, mint idegen országokban keresni új fogyasztókat, és gyarmatosítással lecsapolni a fölösleges népeiséget.⁴⁸

Hegel tanácstalannak látszik. Megoldásra szüksége van – különben Kanthoz hasonlóan kénytelen volna rögzíteni az alany és a tárgy meghasonlottságát –, de mindenképpen a fennálló viszonyok talaján, legfeljebb bizonyos állami szabályozással. Hogy az utóbbinak a mértékét illetően eltér-e a klasszikus liberalizmustól vagy sem, és ha igen, mennyire, az adott összefüggésben teljesen mellékes, annál is inkább, mert Hegel maga jelenti ki, hogy az állami szabályozás csupán a „veszélyes görcsök” enyhítését célozza, megrövidítve azt az időtartamot, amely alatt a zavarok külső beavatkozás nélkül is rendeződnek.⁴⁹ Az osztálykonfliktusok lényegileg automatikusan, az ész csel szellemében jár el, az ellentétek megbékélését segítve annak a fejlődési típusnak a keretében, amely – Smith-szel szólva – „a rosszból meríti a jót”. Ezzel magyarázható, hogy a szegény és a gazdag ellentétének nincsenek meghatározó következményei Hegel gazdasági és társadalmi nézeteire,⁵⁰ s a megosztott munka a társadalmi integráció és harmónia eszközeként jelenik meg, pozitív oldalaival megfosztva minden filozófiai jelentőségüktől a negatívakat. Hegel tehát, a filozófiája végső perspektívájával választott megbékélés szemszögéből, valóban nem veszi figyelembe a munka negatív oldalait. Felfogását jól példázza az úr és a szolga viszonyának leírása.

A leírás szerint – amelynek gomolygó absztrakciói mögül itt-ott kivillan egy-egy történelmi valóságtöredék – minden „öntudat” magáértvaló, önálló én, de önmagáról csak akkor lehet bizonyossága, ha a többiek elismerik. Az öntudatok élet-halál harcba bocsátkoznak egymással az elismertetésért, és valamennyien a másiknak a halálára törekszenek, kockáztatva saját életüket. Tétjük a szabadság: mert ezt „egyedül az élet kockáztatása igazolja”, és aki elhúzódik a harc elől, annak szolgálnia kell. /A bellum omnium hegeli tablóján fesztelenül keverednek a feudális és a tőkés anarchia vonásai, a lovagkor és a modern konkurencia ideológiai jegyei./ Az öntudat most már két ellentétes alakra oszlik: az egyik az úr, akinek „lényege a magáértvaló-lét”, a másik a szolga, aki pusztá dologként, az úr kedvéért létezik. A szolgát bilincsbe veri az élet, „amelytől nem tudott elvonkoztatni a harcban”, az úr ezzel szemben „hatalom a lét felett, mert bebizonyítja a harcban, hogy a lét csak valami negatív az ő számára”. A szolga osztályrésze a munka, az úré az élvezet. De közelebről nézve, kettőjük viszonya más, szint amilyenek látszik. Az úr nem tud meglenni a szolga nélkül, „igazsága eszerint a szolgálai tudat”. Az úr lényege tehát „a fordítottja annak, ami lenni akar”. A szolga szintén önmaga ellentétévé lesz, „igazi önállósággá változik”. Ezt részint annak köszönheti, hogy egész lényében átérzi „a haláltól, az abszolút úrtól való félelmét”, részint pedig annak, hogy a természetet megváltoztató munkája révén „magára eszmél”. Az úr semmi mást nem tesz, mint elfogyasztja a tárgyat; kielégülése „eltűnés csupán, mert hiányzik belőle a tárgyi oldal, – vagyis a fennállás. A munka ellenben gátolt vágy, feltartóztatott eltűnés, vagyis formálja a dolgot. A negatív vonatkozás a tárgyra ennek formájává és valami maradandóvá lesz.” A „szolgáló tudat” ennél fogva munkájával „a megmaradás elemébe” lép, „saját értelmet” kap, és megszünteti az „idegen lényegét”, amelytől reszketett.⁵¹

Az a tény, hogy Hegel a munkát – még hozzá a „szolga” természetformáló fizikai munkáját – érdemesnek tartja a gondos filozófiai elemzésre, már önmagában is megbecsülendő. Még inkább az a munka erkölcsi értékének megítélése. Hegel szemében a munka „a megmaradás eleme”, amely nemcsak egyenértékű az élet kockáztatásának katonai-nemesi erényével, hanem erkölcsileg fölébe is emeli a szolgát urának, amikor ez naplopásával és élősdiségével könnyelműen elherdálja harcban szerzett érdemeinek eszmei aranyát. A szolga melletti állásfoglalás azonban szigorúan elméleti síkra szorítkozik, mivel a filozófus úgy véli, hogy a munka – tekintet nélkül a fennálló viszonyokra – pusztán erkölcsi erejénél fogva, automatikusan felszabadítja a munkást. Holott ugyanő jól ismeri a munka erkölcsi hatásának, „nemesítő” vagy züllesztő természetének függését a társadalmi viszonyoktól, és azt is pontosan tudja, hogy harc nélkül nincs felszabadulás, „Azokon, akik szolgák maradnak, nem esik abszolút jogtalanság; mert akiben nincs meg a bátorság, hogy rabszolga legyen. Ha viszont egy nép nemcsak képzeletben, hogy szabad akar lenni, hanem valóban megvan benne a szabadságra irányuló energikus akarat”, akkor semmilyen emberi hatalom nem lesz képes megtartani a szolgaságban. – De alig néhány sorral e nyilatkozat után Hegel már annak a nézetének ad hangot, hogy szabadság akkor lesz, ha egyfelől a szolgálai öntudat „a magán- és magáért való ésszerűt” ragadja meg, másfelől pedig az úr öntudata ... odáig jut, hogy felismeri önmagára vonatkozóan is e megszűnés igazságos voltát”.⁵² A szabadság tehát harc helyett a szolga és az úr tudatában lezajló fejlődésnek és az úr önkéntes elhatározásának eredménye.

Mint hogy a legutolsó szó a megbékélésé, és az ellentéteket háttérbe szorítja az egység, a munkának és a munkamegosztásnak végső fokon csak a pozitív, technikai oldala jöhet számításba. A munkamegosztás „mindenkinek a munkája s mindenki számára való munka és élvezet – mindenkinek az élvezete. Mindenki szolgál és segít a másiknak.”⁵³ „Az egyén a maga szükségleteiért végzett munkájával éppúgy kielégíti a többieknek, mint önmagának a szükségleteit, s a maga szükségleteinek a kielégítését csak a többiek munkája révén éri el. ... az egész mint egész lesz a műve, amelynek feláldozza magát, s éppen ezáltal kapja vissza tőle önmagát. – Nincs itt semmi, ami ne volna kölcsönös, semmi, ahol az egyén ... önmagának negációjában ne érvényesítené pozitív jelentését.”⁵⁴

3. Nyelv, munka, erkölcs

A munka közgazdasági sajátosságai főleg annyiban vonják magukra Hegel figyelmét, amennyiben filozófiai jelentőségűek – pontosabban szólva, amennyiben segítik megválaszolni azokat a kérdéseket, amelyeket a kibontakozó polgári társadalom ellentmondásainak tükröződéseképpen a felvilágosodás filozófiája vetett fel. Ezek a kérdések, mint tudjuk, a meghasonlottság problémái: az egyedi elszakad az általánostól, a szabadság a szükségtől, a „kell” a „van”-tól, s a dualizmusok az alany és a tárgy feloldhatatlannak mutatkozó ellentétében összegeződnek. Hegel, lehetőségeket keresve a szétszakadt ellentétez egyesítésére, három közvetítőt talál számukra: a nyelvet, a munkát, valamint az alkotmányos rendi államban kiteljesülő erkölcsiséget.

A nyelv közvetítő szerepét a Jénai szellemfilozófia tárgyalja a legrészletesebben. Eszerint az ember a közvetlen szemlélet szintjén az állathoz hasonlóan egybeolvad a természettel: „a megőrzés éjszakájának” semmijében tudattalanul rejtegeti a képek és képzetek sokaságát, „amelyek éppen nem ötlenek eszébe vagy nincsenek jelen”. De hatalmában áll kiemelni az elsüllyedt képeket ebből az éjszakából: emlékezhet rájuk, felidézheti és megnevezheti őket; a nyelv megnevező ereje pedig „a belsőt mint létezőt tetelezi”, „a tárgy tehát mint létező a név által született meg az énből. Ez az első teremtőerő, melyet a szellem kifejt. Ádám minden dolognak nevet adott. Ez az egész természet feletti felségjog és első birtokbavétele az egésznek, vagy a természet megteremtése a szellemből. ... Az ember úgy szól a dologhoz, mint az övéhez, egyfajta szellemi természetben él, a saját világában, és ez a tárgy léte. A szellem önmagá-

val áll viszonyban; így szól a Szamárhoz: Te valami belső vagy, s ez a belső az én, léted pedig egy hang, amelyet önkényesen kitaláltam. Szamar – ez egy hang, amely valami egészen más, mint maga az érzéki lét. Ha látjuk a szamarat, és érezzük vagy halljuk is, akkor ezek az érzések mi magunk vagyunk, közvetlenül egyek vagyunk vele, kitölt bennünket. De ha mint név visszahúzódik, akkor valami szellemi, valami egészen más.”⁵⁵

A névadásnak teremtőerőt tulajdonítva, Hegel a mágia ősrégi eljárását emeli a filozófiai igazság rangjára. A természetet a szellem teremti, méghozzá az én szellemem; és a dolgokat, amelyeket magam teremtek azzal, hogy nevet adok nekik, a névadás révén már el is sajátítottam, birtokomba vettem. A gondolatmenet vitathatatlanul idealista. De az sem kétséges, hogy nincs híjával az ésszerű tartalomnak. Nyelv nélkül valóban elképzelhetetlen, hogy az élőlénynek és környezetének közvetlen, szét nem választott egységét az én – az alany – és a tárgy tudatos megkülönböztetése váltsa fel, semmi sem létezhetett tárgyként, amíg nem kapott nevet, illetve alanyként, amíg meg nem nevezte a dolgokat. Már Herder rámutatott a nyelvnek arra s sajátosságára, hogy ábrázoló szimbólumai távolságot teremtenek a tudat és a tárgyak között, általuk tapasztaljuk a dolgokat tárgyakként, önmagunkat alanyként. A névadással való távolságteremtés tehát, ha úgy tetszik, csakugyan tárgyteremtő, vagy – ami ugyanaz – az alany önteremtése. „A képek birodalma az álmodó szellem, amelynek realitás és létezés nélküli tartalommal van dolga – írja Hegel. – Ennek a szellemnek az ébredése a nevek birodalma. Itt elválasztás történik: a szellem mint tudat létezik.”⁵⁶

De az elválasztás egyúttal összekapcsolás is. A természeti dolgokat jelölő név egyfelől valamilyen tőlünk különböző tárgynak a jele – a „megőrzés éjszakájában” rejtőző, meg nem nevezett képek még nem tárgyai a tudatnak –, másfelől a mi művünk, és ebben a minőségében az éne utal mint saját hordozójára és szubsztanciájára. A név segítségével az én tárggyá, dologgá teszi a tudattalan tartalomként benne bujkáló képet, és ez a dolog az övé, ő maga az.⁵⁷ A név ily módon az alanyt és a tárgyat egyesítő közép, olyan azonosság, amely már nem a közvetlenség egynemű közege, hanem az ellentétek egysége.

Annak bizonyul más értelemben is. Arról van szó, hogy „a név megszilárdult jel, maradandó vonatkozás, ezért általános” /tárgyainak a fogalomban kifejeződő lényegét, általános tartalmát jelöli – egy „ez”-t ki sem tudunk mondani, csak rámutathatunk/; a dolgokat megnevező én tehát általánosként tételezi magát,⁵⁸ és minden beszélő tudat közvetlenül valamilyen más tudattá válik” /azaz olyan jeleket használ, amelyek általános és maradandó tárgyi vonatkozásuk miatt szubjektív vonatkozásban is általánosak: rendszeresen ismétlődnek, és egy egész közösség tudatában gyökeret vernek, jelentésük a közösség többi tagja számára is érthető/. A nyelv ennél fogva „csak egy nép műveként jelenti a szellem ideális létezését”, s a beszélő én összekapcsolja általa saját egyedi szellemét az általánossal, a nép szellemével.⁵⁹ Az egyedi és az általános között az én a kopula, az azonosság; de nem az A=A üres azonossága, hanem egy olyan ellentétpáré, amelynek mindkét tagja „abban azonos a másikkal, amiben ellentétes vele, és abban ellentétes, amiben azonos vele”.⁶⁰ /Az alany abban azonos a tárggyal, hogy mind a kettő a névadás eredménye; de éppen a névadás eredményeként, vagyis azonosságuk révén, ellentétesek egymással. Továbbá: az én egyedi szellemem azonos a nép általános szellemével abban, hogy nyelvem a népnek a műve; de az egyedi és az általános azonosságának éppen az a feltétele, hogy a közvetlen természeti egység alanyra és tárgyra való megkettőzésével a nyelvhasználat egyszerre mind a beszélő alanyt, a személyes ént is megkülönböztesse a nyelv általános alanyától, a „népszellemtől”. Az ellentétek feltétele az azonosság, az azonosságé az ellentéteesség./

Az ellentétek szembenállásának és azonosságának dialektikájában a nyelv szerepe rendkívül hasonló a munkáéhoz. A megnevezés éppúgy szétválasztja és egyben össze is köti az alanyt és a tárgyat, mint a szerszámhasználat; a név, mivel a dolgok általános, lényegi vonásait jelöli; éppoly maradandó és ismétlődő, mint a szerszám, illetve a vele való bánásmód; a nyelvi jeleket és használatuk

szabályait éppúgy a társadalmi tudat, a „népszellem” őrzi, mint a szerszámok készítésének és használatának szabályait. A beszélő egyén egy közösségnek a nyelvén szólal meg; a munkát végző egyén egy közösség tapasztalatait alkalmazza, és a megosztott összmunka részeseként tevékenykedik. Másrészt, a közösség nyelve az egyének beszédében él, amiképpen az összmunka is az egyének részmunkáiból szerveződik egységes egésszé. Az egyéni és az általános-társadalmi kölcsönösen feltételezi egymást, Hegel így ír erről: „Az ész mint folyamatos általános szubsztancia ... éppúgy szétpattan sok teljesen önálló lényre, ahogy a fény a csillagokra mint számtalan magában világító pontra. ... ez az általános szubsztancia a lelkük és lényegük; ahogy ez az általános ismét az ő cselekvésük mint egyeseké, vagyis az általuk létrehozott mű.”⁶¹

A cselekvés révén, amelynek fogalma egyaránt felöleli a beszédet, a munkát és a tudatos tevékenység minden más fajtáját, a belső külsővé, az egyéntől elválasztott valósággá lesz. Ez a külső egyaránt lehet a megfelelés és a meg nem felelés viszonyában saját forrásával és tartalmával, a belsővel. A meg nem felelésnek vagy az az oka, hogy az egyén megtévesztő szándékkal másképp beszél és cselekszik, mint amilyen valójában, vagy pedig az, hogy ügyetlenségből nem olyan külsőt ad magának, amelyet tulajdonképpen akart. Az is előfordulhat, hogy szavait vagy cselekedeteit félremagyarázzák és kiforgatják – ez a veszély mindenkit fenyeget, aki „a tárgyi elemre bízza magát”, és „műve lesz”.⁶² Ám az egyén mégis „csak az, amit cselekedett”, és bármint vélekedjék is önmagáról, igazi léte a tette. A tett már „nemcsak jel, hanem maga a dolog”: meg lehet róla mondani, hogy micsoda, hogy „valóságos lét-e, mely tartja magát, vagy pusztán vélt mű, amely elmúlik, mivel magában semmi”.⁶³

A tett következményei nem egyebek, mint saját természetének megjelenítői. Ennek ellenére sohasem zárható ki a lehetősége az előre nem látott, talán éppen a szándékkal ellentétes következménynek, „amely kívülről nyúl bele a cselekedetbe, esetlegesen járul hozzá, semmi köze magának a cselekedetnek a természetéhez”. Az ilyen következmény annak tulajdonítandó, hogy a cselekedet „ki van szolgáltatva a külső hatalmaknak”: környezetét véges dolgok alkotják, „amelyek mint önálló közömbösek egymással szemben”, találkozásuk merő véletlen. Cselekedni ebből a szemszögből annyi, mint átengedni magunkat a véletlennek, igazolni azt a régi közmondást, hogy az eldobott kő az ördögé.⁶⁴ De ha a következményeket összességükben nem láthatjuk is előre, ismernünk kell cselekedeteink általános természetét és a körülmények közül a szükségszerűeket. Kiszámíthatatlan véletlenekért nem felelhetünk, tetteink általános természetéért annál inkább.⁶⁵ Joggal állapítható meg tehát, hogy az egyén mivolta azonos cselekedeteinek sorával. Ha ez a sor értéktelen produkciókból áll, akkor „az akarás éppoly értéktelen”; de ha a tettek sora „szubsztanciális természetű”, akkor „az egyén belső akarata is az”.⁶⁵

A produkció értékét, a cselekedet „szubsztanciális természetét” illetően különbség van a beszélő száj és a munkálkodó kéz között. A munka megváltoztatja, a beszéd megnevezi a dolgokat; és a megnevezés csupán „a szellem anyagtalannal foglalkozása önmagával”, „teljesen érzék nélküli foglalatosság”, „nem produkció, teremtés, hanem a külsőlegessé tétel pusztá formája”.⁶⁶ Az effajta cselekvés „hasonlít egy olyan kör mozgásához, amely szabadon mozog az ürességben, gátlás nélkül hol kitágul, hol összeszűkül, s teljesen elégedetten csak önmagában és önmagával játszik”; „nem változtat meg semmit, és nem irányul semmi ellen, tiszta formája az átfordításnak a nem-láttatásról a láttatásra.”⁶⁷

A különbség miatt a munka elemzése láthatólag jobban szolgálja Hegel filozófiai törekvéseit, mint a beszéd vizsgálata; az utóbbi, bár a Fenomenológia előmunkálataiként számon tartott jénai vázlatokban még jelentős helyet foglalt el, magában a Fenomenológiában már alig játszik szerepet. De tekintsünk most el a két tevékenységfajta különbségétől, és vegyük ismét szemügyre közös funkciójukat a hegeli filozófia voltaképpen célja szempontjából. A beszéd és a munka, vagy akár a mindennapi viselkedés Hegel szerint közvetlenül az általános erkölcsi szubsztanciát nyilvánítja meg, ennek az egyénekre szétpattanó

fényét veri vissza: az emberek jobbra azt mondják és teszik amit „mindenki illendőnek és erkölcsösnek tart”, s még ha teljességgel egyedi szükségleteik kielégítésén ügyködnek is, tevékenységük feltételezi az „általános fenntartó közeget”, az egész nép létezését és munkálkodását. Nincs olyam elszigetelt ténykedés, amely ne kapcsolódna az összetevékenységbe; a megosztott munka kölcsönösségében különösen szembetűnő az egyéninek és az általánosnak ez a lényegi összetartozása.⁶⁸

Az ellentétes oldalak szerves összetartozását, az erkölcsi szubsztancia belső egységét erőszakosan bontják meg a felvilágosodás etikái, amikor mereven szembeállítják egymással a „van”-t és a „kell”-t, vagy a Fenomenológia rejtjelezése szerint a világ folyását, „amelyben mindenki magához ragadja azt, amit tud”, és az erényt, amely fel akarja áldozni „a tudat egyediségét”. A világ folyásában az egyéniség önmagát teszi meg lényeggé, a jót és az igazat „magának veti alá”; az erény ellenben az egyéniséget „felfordítottnak és felfordítónak tudja”, jóllehet maga sem egyéb, mint az egyediségek egymás ellen folytatott és egymást felmorzsoló harcának fonákja, a világfolyás nyugtalan rendjének másik oldala.⁶⁹

Az „erény” leírása talán Spinoza etikájára vonatkoztatható, bár valószínűbbnek látszik De Ruggiero véleménye, aki szerint egy kicsit Don Quijotéra emlékeztet, egy kicsit meg Robespierre-re.⁷⁰ Ahhoz viszont nem férhet kétség, hogy „a világ folyása” a konkurencia ideológiai fedőneve: az elvont egyének visszajára fordult viszonyaié, amelyekben törvényszerűen a törvény nélküli egyediség uralkodik, és a felszínnek a törvényt elrejtő, zavaros, kiszámíthatatlan mozgása úgy tűnik fel, mintha lényegi és valóságos volna. Az egyének önmagukon kívül semmi mást nem találnak lényegesnek – ezért morzsolják fel egymást; az „erény” elégedetlen velük, és megszokott viselkedésük fordítottját követeli, azt, hogy dobjanak ki magukból mindent, ami pusztán személyes, egyedül az általánost tartásuk szem előtt. Két szögesen ellentétes magatartás áll tehát előttünk: a citoyené és a burzsoáé Hegel azonban tisztában van vele, hogy mind a kettő ugyanannak a tartalomnak a jelenségformája, és az „erény lovagja” /a citoyen/ nem veheti le magáról az egyéniséget /a burzsoá jellemet/, mint egy köpenyt, „mert ez a lényege”.⁷¹

Miért lényege az erénynek saját ellentéte, az egyének önérdekű cselekvéseiből összetevődő világfolyás? Mert az erény a jót akarja megvalósítani., de „a jó elválaszthatatlanul bele van szöve a világfolyás minden jelenségébe”, mint magának a valóságnak az elve. A tudat ennél fogva azt tapasztalja, „hogy a világi, folyása nem olyan rossz, mint amilyennek látszott”, hiszen lényegét illetően azonos az általánossal; az általános pedig nem egyéb, mint „az egyéniség mozgása”. Az egyéniség elválaszthatatlan az általánostól, s a jót nem az ő feláldozásával kell létrehozni. „A világfolyás egyénisége azt vélheti ugyan, hogy csak magáért, vagyis önzően cselekszik”, ez azonban „csak azt jelenti, hogy nem tudja, mit tesz; s ha arról biztosít, hogy minden ember önzően cselekszik, akkor csak azt állítja, hogy senki sem tudja, mi a cselekvés.”⁷²

A mesterkélts absztrakciókon áttetszenek a „társiatlan társiaságnak”, a munkamegosztás tőkés formájának Smith és Kant liberális-apologetikus szellemében ábrázolt jegyei. Az önző céllal végzett magánmunkák általános társadalmi munkává fonódnak össze: ez az a „jó”, amely a „világfolyás” tartalmát, „magánvaló lényegét” alkotja. A „jó” tehát – az „általános” – nem az egyéniség feláldozása árán jön létre, ahogy az „erény” hirdeti, hanem éppen az egyének tevékenysége révén, cselekvéseik eredőjeként. Ezek a cselekvések az „erény” szemében lényegtelenek és valótlanok, a munkamegosztás résztvevőinek szemében lényegiek és valóságosak; csakhogy mindkét megítélés téves, mert a cselekvéseket önmagukban, közvetlen jelenségformájukban teszi mérlegre, elvonatkoztatva a társadalmi összetevékenységtől, amelynek részei. Igaz, hogy az egyének közvetlenül csupán saját önző, lényegtelen céljaikért tevékenyked-

nek, nem a társadalom érdekeiért; de a munkamegosztásba kapcsolódva, tudtukon kívül hozzájárulnak az általános „jóhoz”, és cselekvésüket ebből a szempontból kell megítélni. Ha így nézzük a dolgot, a „világfolyás” látszólagos zűrzavara mögött észrevesszük a törvényt, a véletlen egyedi mozgások mögött az általánost, az „erényre” vonatkozóan pedig meggyőződünk arról, hogy igazi lényege – a „jó” – az ellentétes oldalon, a „világfolyásban” van. Az „erény” tehát, amely az egyéniség feláldozását követeli, üres szavakat szegez szembe a megmásíthatatlan valósággal, és óhatatlanul vereséget szenved. Legyőzője, a világfolyás, „nem valami valóságosat győz le, hanem ... fellengző beszédek az emberiség javáról és elnyomásáról, a jóért való önfeláldozásról”; tartalmatlan szövegeket, „amelyek fölemelik a szívet és „üresen hagyják az észet, épületesen hatnak, de nem építenek semmit”.⁷³

4. A szellemi állapotvilág

Miután Hegel állást foglalt a világfolyás – a konkurencia formájában működő munkamegosztás – történelmi szükségszerűsége mellett, elutasítva az egyéniség megtagadására felszólító „erényes” citoyen-utópiákat, hozzálát annak a világnak a közelebbi leírásához, ahol az ellentétek egyesülnek, az általános és az egyéniség áthatol egymáson.⁷⁴ E világot szellemi állapotvilágnak nevezi. A szellemi állapotvilágról szóló alfejezet – a Fenomenológia egyik leghomályosabb szövege – a polgári társadalmat ábrázolja, és részben gazdasági terminusokkal értelmezhető. Részben – mert helyenként sehogy sem illik rá a gazdasági értelmezés, ahol pedig ráillik, ott sem fedi egyértelműen a vélhető jelentést. Hegel ugyanis oly mértékben összemosza a gazdasági jelenségeket a kanti, a fichtei vagy a romantikus ideológiával, hogy nehézkesen hömpölygő mondataiban szüntelenül egybejátszanak az etikai, az ismeretelméleti és a gazdasági elemek, nem is lehet mindig szétbontani őket. Ha vállalva a tévedés állandó kockázatát, mégis megpróbálkozunk a bontással, a munkaelmélet szempontjából – úgy tűnik – a tárgviasulásnak, az előállított tárgyak áruformájának valamint előállítóik árutulajdonosi viszonyának témáját különböztethetjük meg.

Az egyéniség először abszolút realitásnak tudja magát – mondja Hegel, bizonyára a fichtei énré célozva –, majd ráeszmél, hogy elvont és üres, meg kell határozódnia. Amíg be nem mutatja realitását cselekedeteivel, addig „mint egyszerű magánvaló lét”, mint pusztán lehetőség tételeződik; csak a cselekvéssel válik létté, meghatározott valósággá, és éppen azért kell cselekednie, hogy megvalósuljon. A cselekvő egyén a természet „átlátszó általános elemében ... fejti ki különbségeit”, ahogy a meghatározatlan állati élet „lehelit a lehelletét” a vízbe, a levegőbe vagy a földbe, „beléjük mártva minden mozzanatát”, miközben „fenntartja önmagát a maga egységében”.⁷⁵

A szellemi állapotvilág tagjai valamilyen különös gépesség, tehetség, jellem hordozói, „eredeti természetéről” azonban ők maguk is csak a cselekvés során tudhatják meg, hogy micsoda. Hibás kör keletkezik: saját lényegét mindenki „csak a tettől ismeri meg”, cselekvése célján viszont saját lényegének ismeretében kell kitűznie. Ezért a cél meghatározását kezdetben az érdeklődésre kell bízni, amelyben eredeti természetünk is kifejeződik. De bármire késztesen is az érdeklődés, „bármilyen is az, amit az egyén tesz és ami mesés vele, azt maga tette, s ez ő maga; csak az a tudata lehet, hogy önmagát fordítja le a lehetőség éjszakájából a jelen nappalára, az elvont magánvalóságából a valóságos lét jelentésére, és meglehet az a bizonyossága, hogy ami ebben megjelenik számára, nem más, mint ami abban szendergett.” „A mű az a realitás, amelyet a tudat ad magának” – ismétli meg a gondolatot Hegel –, általa lesz az egyén „magáértvalósága szerint” is ugyanolyan, milyen „magánvalósága szerint”⁷⁶ /lehetőségei a műben valósulnak meg/.

Az „éjszakás” metafora ismerős a nyelvről szóló szövegekből: ahogy a megnevezés emeli ki a „tisztá szubjektivitás” éjszakájából az elsüllyedt képzeteket, úgy hozza napvilágra a tárgyi cselekvés a „magánvalóság” éjsza-

kájából a lappangó képességeket. A cselekvés eredményében a műben, az egyén semmit sem talál, ami „ne az ő természete és cselekvése volna”.⁷⁷ Megváltozik ezzel az „öntudat” és a valóság viszonya. Az „öntudat”, felismerve, hogy „önmaga bizonyosságában rejlik minden realitás”, a valóságot immár nem részen találja saját negatívumaként, hanem önnön belsejéből fejleszti ki. A polgári társadalom tárgyiasulási folyamatait Hegel ily módon a fichtei én tárgyteremtő dinamizmusának mintájára írja le, bár anélkül, hogy hivatkozna rá. A tudati cél most már azonosnak mutatkozik az objektív létel, a szubjektív bizonyosság a tárgyi igazsággal,⁷⁸ a szellemi állatvilág tagjainak gyakorlati tevékenysége, illetve a tevékenységet elméleti rendszerbe foglaló fichtei filozófia az alany és a tárgy meghasonlottságának felszámolása felé mutat.

A különböző műveket a tudat összehasonlíthatja abból a szempontból, hogy az egyik „az akarat erősebb energiáját”, a természet nagyobb gazdagságát fejezi ki, mint a másik; de rossznak egyiket sem mondhatja, mert ahol minden valóság az „öntudat” szubjektivitásából születik, ott objektív és abszolút jóról vagy rosszról nem beszélhetünk. A mű mindig az egyéniséget „eredeti természetét” jeleníti meg, és jelenségeként pontosan megfelel a benne kifejeződő lényeknek, azaz mindig jó; „tulajdonképpen nem is lehet megmondani, mi a rossz.” „Nincs tehát általában sem emelkedettség, sem panasz, sem megbánás; mert minden efféle abból a gondolatból ered, amely más tartalmat és más magánvalót képvisel, mint amilyen az egyén eredeti természete s ennek véghezvitele a valóságban.” /Kant volt az, aki emelkedetten szólt a „kellőről”, felpanaszolta, hogy a világ nem olyan, amilyennek lennie kellene és túlvilági magánvalót képzelt az ésszerűség biztosítékául – holott a valóságos egyúttal ésszerű is./ Az egyén a valóságban semmi mást nem találhat, „mint ennek vele való egységét, vagyis önmaga bizonyosságát”, s egy „csak örömet élhet meg magában”.⁷⁹

A leírás eddig azzal foglalkozott, hogy az egyén hogyan viszonyul művéhez mint saját „eredeti természetének” megnyilvánulásához. A mű azonban nemcsak alkotójához viszonyul, és az alkotó sem csupán a műhöz. A mű közvetítésével az egyén az „általános tudat” számára tevékenykedik, „az általánosság elemébe, a lét meghatározás nélküli terébe” helyezkedik /bekapcsolódik a munkamegosztásba, belép abba a társadalmi közegbe, amelyet nem egy meghatározott tevékenység jellemez, hanem a tevékenység általában/. A mű konkrét meghatározottságához képest ő maga is „általános tudat”, a cselekvés absztraktuma vagy „abszolút negativitása”, „meghatározás nélküli tér, amelyet műve nem tölt ki”. /Az egyén sokfajta cselekvésre, sokféle mű megalkotására alkalmas; minthogy azonban egyik sem tölti ki teljesen, egyiket sem lehet azonosítani vele magával, aki minden konkrét ténykedéshez képest „egyszerű magánvaló lét”, a cselekvés közelebről meg nem határozott általános képessége, és ebben a minőségében egynemű „az általánosság elemével”, a meghatározottságok nélküli, elvont társadalmi tevékenységgel.⁸⁰

A tudat és a mű között most már ellentét van a korábbi azonosság helyett: a tudat meghatározatlan, a mű meghatározott. Ha egységük mégis fennmarad, ez annak tulajdonítandó, „hogy a mű megszűnt mint léttel bíró mű. De lennie kell, s azt kell megnéznünk, hogyan kapja meg létében általánosságát az egyéniség, s hogyan tud majd kielégülni.” Először a művet vesszük szemügyre. Mivel „magába fogadta az egyéniség egész természetét”, léte „maga is cselekvés, amelyben valamennyi különbség áthatja és feloldja egymást; a mű tehát kivetődött a fennállásba, ahol az eredeti természet meghatározottsága valóban kidomborodik más meghatározott természetekkel szemben, ... s mint eltűnő mozzanat, elvész ebben az általános mozgásban”, meghatározottsága a feloldódásban kapja meg igazságát.⁸¹

A szokottnál is gyötrelmesebb mondatok feltehetően a „műnek”, a munkamegosztásba kapcsolódó tevékenység termékének árujellegére céloznak. Az „általánosság elemében” /az áruviszonyban/ a mű nem egyszerűen „léttel bíró” /konkrét, meghatározott/ tárgy, hanem a minden meghatározottság nélküli tevékeny-

ségnek, az általános munkának a megtestesülése; megőrzi ugyan „eredeti természeti meghatározottságát” /használati értékét/, amely „más meghatározott természetektől” megkülönbözteti, a különbség azonban eltűnik, feloldódik az „általános mozgásban”, az áruk egyetemes cseréjében. Ám éppen a feloldódás révén „kapja meg igazságát” az „eltűnő mozzanat”, a használati érték: ha az árut megvásárolják és elfogyasztják, „eredeti természetével” fogja az „egyéniséget” kielégíteni.

A szöveg folytatása igazolni látszik az értelmezést. A műben – olvassuk – egy meghatározott egyén valósult meg ugyan /valakinek a személyes képességei tárgyiasultak/, de maga a mű „más egyéniségek számára való, és az ő számukra idegen valóság, amelynek helyébe nekik a magukét kell helyezniük”. A mű emiatt „az egyéniség realitását inkább eltűnőnek ábrázolja, mintsem befejezettnek”, s a cselekvés és a lét ellentétéként jelenik meg. Az ellentét abban áll, hogy a cselekvés feltétele és tartalma „a meghatározott eredeti természet” /a konkrét személyes képesség/, „a tiszta cselekvés azonban önmagával azonos forma, amellyel nem azonos az eredeti természet meghatározottsága /a tartalmától elvonatkoztatott, általános munka, amely bármely más általános, árutertermelő munkával összemérhető, nem azonos semmilyen konkrét személyes képesség gyakorlásával/. Közömbös, hogy a két ellentét közül „melyiket nevezik fogalomnak” /gondolati lényegnek/ „és melyiket realitásnak” /az elgondolt lényeg vagy tartalom megjelenő, tárgyi alakjának/, „hogy az eredeti természet a gondolt vagy magánvaló a cselekvéssel szemben, s csak ebben van a realitása”, vagy éppen fordítva, a konkrét meghatározottságok nélküli, általános cselekvés a voltaképpeni tartalom és lényeg, az „eredeti természetet” megnyilvánító mű pedig „a konkrét munka terméke, a használati érték/ amannak a tárgyiasulása, valóságosan létező alakja. „Művében a tudat a fogalomnak és a realitásnak ezt az összeférhetetlenségét tapasztalja.”⁸²

A kusza, nehézkes előadásmód ellenére kitapintható a szövegben a használati és a csereérték, illetve a konkrét és az elvont munka különbsége. Hegel a legkorszerűbb gazdaságtani felfogást követi, Smithét és Ricardót, akik túlléptek a munkát mindig konkrét alakjában elemző fiziokraták nézetein, és – Benjamin Franklin korábbi kezdeményezéseitől eltekintve – elsőként vizsgálták értékelméletükben az elvont munkát. Bár a Fenomenológia nem használ szabatos közgazdasági fogalmakat, a polgári társadalom jellemzésében megközelíti, sőt, filozófiai vonatkozásokban felül is múlja a klasszikus angol politikai gazdaságtan színvonalát. Fő erőssége az áruviszonyok mindent visszajára fordító dialektikájának ábrázolása. A szabad emberek személyes munkája valaha még közvetlenül a szükségletek kielégítését szolgálta, és örömet okozott, mert az egyén „önmaga bizonyosságára” lelt benne /így volt ez a homéroszi időkben/, de ahol árutertermelő munkáról van szó, ott a termék nem a személyiség kikristályosult alakja, hanem a személytelen általános munkáé, amely belesodródik a csere konkrét képességeket és tulajdonságokat feloldó, egyneműsítő mozgásába. A személyiség csak tetteiben, tárgyiasulásaiban bontakozhat ki és nyilvánulhat meg, az áruviszonyok azonban kiforgatják a tárgyiasulást eredeti mivoltából, és a személyiség megsemmisítőjévé változtatják. Így jön létre „a cselekvés és a lét ellentéte”, „a fogalom és a realitás összeférhetlensége”: a tartalom ellentétes lesz megjelenési formájával, akár az általános munkát és a csereértéket tekintjük tartalomnak, a konkrét munkát és a használati értéket pedig jelenségformának, akár megfordítva.

„A fogalom és a realitás tehát különválnak egymástól mint cél és mindaz, ami eredeti lényegiség” – írja a továbbiakban Hegel. /Ha „fogalmon” a megmunkált dolog csereértékét, „realitáson” vagy „eredeti lényegiségen” dolog hasznosságát értjük, akkor a cél nem a szükségletkielégítés, hanem az eladás; ha az értelmezést megcseréljük, akkor a cél a szükségletkielégítés. Mindenesetre a „fogalom” és a „realitás”, a „cél” és az „eredeti lényegiség” úgy viszonyul egymáshoz, mint az áru szükségletkielégítő képessége és eladhatósága, használati értéke és csereértéke./ „Véletlen az, hogy a célnak igazi lényege van, vagy hogy a magánvaló céllá lesz.” /Véletlen, hogy

az áru „magánvalósága”, a csere és a szükségletkielégítés benne rejlő kettős lehetősége megvalósul-e; hogy az eladásra szánt árut valóban eladják-e, és hasznosságával ki fogja-e elégíteni a megfelelő szükségletet./ „Éppúgy szétválik ismét a fogalom és a realitás mint átmenet a valóságba és mint cél; vagyis véletlen, hogy a célt kifejező eszközt választjuk.” /A „fogalom” ezúttal a cselekvést, az áru előállítását jelenti: véletlen, hogy olyasmit állítunk-e elő, ami betölti célját a piacon és a fogyasztásban./ Egyszóval, véletlen a tevékenység és a valóság összhangja, mert „egy rosszul meghatározott cél és rosszul választott eszközök mellett éppúgy a szerencse dönt, mint ellenük.”⁸³

Mivel az egyéni tevékenység sikere a vakszerencsén múlik, a szándék nem vág egybe szükségszerűen az eredménnyel, a cél a választott eszközökkel, és az eltérés magába foglalja „a tudat tevékenységének esetlegességét”. /Lehet, hogy szükség lesz az adott tevékenységre, lehet, hogy nem – az egyéni cselekvés esetleges, véletlenszerű./ De az esetlegességben a szükségszerűség is jelen van, mert a tevékenység „a valóság lényege”. /Minden egyes konkrét cselekvés önmagában véletlen, maga a cselekvés ténye mégsem az: lehetetlen nem cselekedni, kimaradni az egyetemes munkamegosztásból és cseréből. – Az a megjegyzés egyébként, hogy a tevékenység „a valóság lényege”, ismét a szellemi állatvilág és a fichtei rendszer párhuzatára utal./ „A műben ott van ugyan az esetlegesség, amely a véghezvittség sajátja az akarással és a véghezvitellel szemben /a tevékenység szükségszerű, az eredmény véletlen – „az eldobott kő az ördögé”/; „ha azonban teljességében nézzük e tapasztalat tartalmát” /ha figyelmünket a csere össz folyamatára fordítjuk/, akkor előtűnik a tevékenység és a lét, az akarás és a véghezvitel egysége, az „igazi mű” vagy „lényeges dolog”. Ezt a „lényeges dolgot” /a német eredetiben: die Sache selbst, „maga a dolog”/ maradandónak tapasztaljuk, függetlenül attól a dologtól, amely esetlegessége az egyéni tevékenységnek mint olyannak, a körülményeknek, eszközöknek és a valóságnak”.⁸⁴

A Fenomenológia magyar fordítása azért alkalmazza a „lényeges dolog” kifejezést „maga a dolog” helyett, hogy megkülönböztesse a „Sache selbst”-et a „Ding”-től, „az érzéki bizonyosság és észlelés során talált dolog”-tól. A lényeges dolog „tiszta tevékenység általában, ezzel éppígy ennek az egyénnek a tevékenysége”, de „éppígy átmenet ebből a meghatározottságból az ellenkezőbe”, és kifejezi azt a „szellemi lényegiséget”, amelyben az egyéni tevékenység körülményei és eszközei, véletlenszerű mozzanatai „megszüntek mint magukban érvényesek, tehát csak általánosként érvényesek”. A lényeges dologban az öntudat „szubsztanciájának tudatára jutott”, habár „a szellemi lény; itt még nem érlelődött igazi, reális szubsztanciává”.⁸⁵

Ha meg akarjuk fejteni az „igazi mű” vagy „lényeges dolog” jelentését, jusson eszünkbe mindenekelőtt Hegelnek az a kijelentése, hogy az egyén igazi léte a tette, mert ez „már nem jel, hanem maga a dolog”, die Sache selbst, és meg lehet róla mondani, hogy valóságos léte, vagy csak „vélt mű”, múlékony produkció. A lényeges dolog a tett, a tevékenység. Méghozzá a „tiszta tevékenység”, amely valóságos létet, „igazi művet” hoz létre. Ebben különbözik a semmiféle művet nem produkáló beszédétől. De ha különbözik is tőle, talán mégis úgy férkőzhetünk közelebb az értelméhez, ha visszagondolunk a nyelv és a munkamegosztás hasonlóságáról elhangzottakra. Az egyén a közösség nyelvén szólal meg, a közösség nyelve pedig az egyének beszédében él; ahogy a társadalmi ösztönzés is az egyéni tevékenységekben valósul meg, az egyéni tevékenység pedig az ösztönzés részeként tölti be rendeltetését. Az „általános” és az „egyéni” mind a nyelvben, mind a megosztott társadalmi munkában „áthatol egymáson”. Ez a kölcsönös áthatás magyarázza, hogy miért lehet a polgári társadalom az a lépcsőfok, ahonnan a Jogfilozófia az államra, a Fenomenológia a „szellem” világára tér át. A szellem „erkölcsi valóság”, „erkölcsi szubsztancia” – mondja Hegel,⁸⁶ és az államot ugyanígy fogja fel. Mármost, mi az erkölcsi szubsztancia? „...mindenki tevékenységének mozdulatlan és felbonthatatlan alapja és kiindulópontja, célja és végpontja”; „általános mű, amely valamennyinek és minden egyesnek a tevékenysége által, mint egységük és azonosságuk jön létre”,⁸⁷ népszellem, amely önálló egyénekre pattan szét és ugyanezeknek az egyéneknek a műveként, az ő tevékenységük révén áll fenn. A

„lényeges dolog” ennek az „általános műnek” egy előkészítő foka: még nem „igazi, reális szubsztancia”, de már feltűnik rajta a szubsztancia legfontosabb jegye, az egyedi és az általános, a szubjektív és a tárgyi oldal egysége. Ő maga is „mű”, tárgyasult tevékenység /a cselekvés és a lét ellentéte „a tudat korábbi alakjaiban a cselekvés kezdeté volt, itt pedig eredmény”⁸⁸ – éppúgy, mint a fichtei rendszerben/; tárgyisége ellenére azonban nem érzi természetű /nem a szemléletnek, hanem a gondolkodásnak mutatkozik meg/, másrészt érzékfeletti természete ellenére dologként viszonyul az egyes emberhez, aki „készen találja”. Ez a dolog vagy mű fontosabb minden más dolognál, igazibb minden egyéb műnél, mert általa létezik bármely egyéni élet „alapja és kiindulópontja”: a közösség, a társadalom.

Mi tehát a „lényeges dolog”? Valami maradandó és általános az egyedi tevékenység konkrét tartalmával, körülményeivel és eszközeivel szemben; közelebből meg nem határozott „tisza tevékenység”, noha nem határolódik el az egyének meghatározott, konkrét tevékenységeitől; „dolog”, de nem érzi tárgy, hanem „szellemi lényegiség”. Ha feltesszük, hogy a „tisza tevékenység” a társadalmi szintű általános vagy elvont munka, amelynek terméke az érték, akkor a „lényeges dolog” felsorolt ismérvei értelmet kapnak, és a rejtjelezett hegeli szöveg többé-kevésbé megfejthetőnek tűnik. Megerősítésül tekintsük át Hegel néhány rejtjelezés nélküli nyilatkozatát ugyanebben a tárgyban.

A munkamegosztás valamennyi résztvevője általános vagy elvont munkát végez – írja a Jénai szellemfilozófia –; ennek a résztvevőknek az eredménye „meghaladja saját szükségletét”, és „a sokféle elvont megmunkált dolog között” valamilyen mozgásnak kell lennie, „amely ismét szükségletekké teszi őket”. Általánosságuk /egymással való összemérhetőségük/ „a bennük lévő egyenlőség vagy érték”, a konkrétsághoz való visszatérésük pedig a cseré.⁸⁹ Értéknek azt nevezik – olvassuk most már a Jogfilozófia lapjain –, ami a csere folyamán tulajdonosaikat változtató külső tárgyakban általános és azonos marad.⁹⁰ „Egy dolog értéke nagyon különböző lehet a szükségletre vonatkozóan; ha azonban nem a specifikus jelleget, hanem az érték elvont jellegét akarjuk kifejezni, ez a pénz. A pénz minden dolgot képvisel”, de „nem magát a szükségletet mutatja be, hanem csak jele annak”.⁹¹

A pénz és a munkamegosztás kapcsolatát Hegel többször is tárgyalja. Jénai vázlataiban egyebek közt arról beszél, hogy a megosztott munka egyre inkább egyszerűsödik, elgépiesedik, „abszolút halott valamivé válik”, és az általa kielégített szükségletek is elvontakká lesznek, eldologiasulnak. A szükségletek mint dolgok általános fogalma, „akárcsak ők maguk, szükségképpen valamilyen dolog, amely azonban, mint általános, valamennyit megjeleníti. A pénz, ez az anyagi, létező fogalom, az egység és a lehetőség formája a szükséglet minden dolgában.”⁹² Maga a tárgy oszlik ketté, „egyfelől a különösre, az árucikkre, másfelől az elvontra, a pénzre”; ez a nagy találmány az összes szükségletet magába foglalja. A különös tárgy pusztán képzeletbelivé lesz, és „csak jelentésében áll fenn”, mint „valami belső”. De a pénz olyan belső, amely „közvetlenül létezik”, nem a képzeletben: látható, hallható, tapintható, valóságához nem férhet kétség. „...az ember annyira valóságos, amennyi pénze van. ... a dolog lényege maga a dolog; az érték a csengő pénzdarab.” Én azonos vagyok a pénzzel, amiképpen a pénz „maga az én, és ez az én magának a szellemnek a létezése. A belső alakja nem a halott dolog: a pénz, hanem szintén az én.”⁹³ /Szembeötlük a párhuzam a nyelvvel: a dolgokat jelölő névhez hasonlóan, a szükségleteket jelölő pénz is valami „képzeletbeli”, „belső” és „szellemi”./

Az idézett részletek igazolni látszanak azt a feltevést, hogy a „lényeges dolog” első-sorban az elvont munka, az általában vett társadalmi összetevékenység, amely az egyéneket a munkamegosztás rendszerében „egymásért-valóvá” teszi és közösséggé szervezi; továbbá, ennek az eleven tevékenységnek a kikristályosodott alakja: az érték; végül, az érték érzékidologi burka, a pénz. Az érték és a pénz volna, tehát az „igazi mű”, amely a csere nyugtalan mozgásában, a dolgok szüntelen felbukkanása és eltűnése mögött maradandónak bizonyul; számtalan konkrét egyéni munkálkodás foglalata és eredménye, amelynek

egyneműségében feloldódnak a konkrét meghatározottságok. A lényeges dolog – írja Hegel – „az egyszerű lényeg formáját mutatja” /nem tartalmaz minőségi különbségeket/, s ez a forma „mint általános, magába foglalja és megilleti minden különböző mozzanatát”; mindegyikükben megtalálható és állítmányuk lehet, noha „közömbös is velük mint meghatározott mozzanatokkal szemben, és szabad magában”; nemként van meg bennük mint fajaiban, „és éppígy független tőlük”.⁹⁴ /A pénz minden árunak kifejezi az értékét, de önmagában is érték./

Meg kell mindjárt jegyeznünk, hogy a pénzt, amely az önállón a tevékenykedő magánegyéneket termékeik cseréjének közvetítőjeként a kölcsönös függőség rendszerébe kapcsolja, Hegel szükségszerű tényezőnek tekintette az „erkölcsi szubsztancia” fejlődésében, a „szubjektivitást” az „általánossal” egybeötöző valódi közösség kialakulásában. Nem lesz haszontalan, ha nézeteit összevetjük a pénz közösségi funkciójára vonatkozó marxi állásponttal.

„A pénz ... közvetlenül a reális közösség – írja Marx –, mivel a fennállás általános szubsztanciája mindenki számára, és egyúttal mindenkinek a közösségi terméke.” /Akárcsak a hegeli „lényeges dolog” vagy „igazi mű”./ E tulajdonságai azonban /Marx itt már eltér Hegeltől/ feltételezik „a csereérték teljes kifejlődését”, valamint „a társadalom ennek megfelelő szervezetét”, mindenekelőtt azt, hogy általánossá legyen a bérmunka. Ahol a szükséges feltételek hiányoznak, és a termelési viszonyokban nem az ártermelés, hanem „a használati érték, a közvetlen használatra irányuló termelés uralkodik”, ott „a pénz nem maga a közösség”, ellenkezőleg, felbomlasztja a hagyományos közösségi formákat. A gazdagodási vágy, vagyis a pénznek az a sajátossága, „hogy állandóan túlhajt saját korlátján”, a római császárkorban hibbant tékozlást vont maga után, „amely az élvezetet is a képzelt határtalanságba próbálta emelni”, például gyöngysaláta fogyasztásával. A koncentráló gazdagság nem változtatott a termelés módján, az általa kiszorított, termelőeszközeitől megfosztott tömeget tétlenségre és élődíségre kárhoztatta. Egészen más szerepet tölt be a pénz az újkorban, amikor bérmunkát alkalmazhat: „korántsem a bomlasztja fel a társadalmi formát, hanem éppen előfeltétele a fejlődésnek”.⁹⁵ A tőke korlátlan terjeszkedési szükséglete meggyökerezteti az „általános serénységet”, túllendíti a munkát „természeti szűkösségének határain”, és rákényszeríti az emberiséget egy olyan magasabb társadalmi forma anyagi feltételeinek megteremtésére, „amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése” lesz.⁹⁶ Az emberek valódi közössége a szabadság birodalmában fog megvalósulni; a pénzben testet öltő, eldologiasult közösség csupán „elvonatkoztatás, külsőleges, véletlen dolog az egyes ember számára, és egyszersmind pusztá eszköze elszigetelt egyénként való kielégülésének”.⁹⁷

A marxi gondolatok és Hegel elképzelései között vannak bizonyos párhuzamok. Az egyikre már rámutattunk: a pénz mint „reális közösség” és a „lényeges dolog” hasonlítanak egymásra. További egyezéseket találunk, ha számba vesszük, hogy Hegel is vizsgálta a gazdagodási vágy bomlasztó hatását az ókori közösségekre, és az sem kerülte el a figyelmét, hogy a polgári társadalom, bár történelmileg szükséges az egyéniség kifejlődéséhez és az „általánosba” való bekapcsolódásához, még nem minősülhet „igazi szubsztanciának”, az egyén és a közösség tökéletes egységének, mert a közösség – az „általános” – ezen a fokon éppenséggel nem az egyének tudatos célja, hanem pusztán különös céljaik eszköze. Emlékeztetünk végül Hegel nemrég idézett megjegyzéseire, amelyek a tárgy „különösré” és „általánosra” való kettéoszlásáról, valamint a pénz képzeletbeli, szellemi jellegéről szólnak, és ideiktatjuk a párhuzamos marxi formákat: „az árut kettősen tételezik, egyszer közvetlen természeti formájában, azután közvetett formájában, mint pénzt”; „az áruk ára, vagyis pénzformája, mint értékformájuk általában, kézzelfoghatóan reális testi formájuktól különböző, tehát csak eszmei vagy képzelet forma”.⁹⁸

Bár az egyezéseket tovább sorolhatnánk, célszerűbbnek látszik rátérnünk most már azokra az ellentétekre, amelyek az érték, a pénz és általában a polgári társadalom – vagy ha úgy tetszik, a „szellemi állatvilág” – vonatkozásában Marx és Hegel nézeteit elválasztják egymástól. Az első és legfontosabb ellentét a polgári társadalom távlatainak megítélésében jelentkezik.

Marx kimutatja, hogy a termelőerők fejlődésének magukból a tőkés viszonyokból következő objektív szükségszerűsége a tőkésviszonyok kommunista meghaladásának, az áru, az érték és a pénz megszűnésének objektív szükségszerűségéhez vezet. „...abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől”, mint a munkaidő alatt mozgásba hozott erők és eszközök hatékonyságától, amely nem a termelésükhöz szükséges munkaidővel, hanem a tudomány és a technológia fejlettségével arányos. „A valóságos gazdagság éppen abban mutatkozik meg, hogy roppant aránytalanság keletkezik az alkalmazott munkaidő és terméke között.” A termelőerők kibontakozásának azon a szintjén tehát, ahol a munka tárgyát közvetlen emberi munka helyett iparivá változtatott természeti folyamatok alakítják, a gazdagság nem mérhető többé a munkaidővel – a használati érték a csereértékkel –, növekedése pedig éppoly kevésbé igényli a tömeg többletmunkáját, mint az emberi faj általános erőinek növekedése a kevesek munkátlanságát. Ennek a fejlődési tendenciának a fényében megvilágosodik a tőke ellentmondásos jellege: egyfelől „igyekezik a munkaidőt a minimumra csökkenteni”, miközben másfelől „a munkaidőt tételezi a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként”; egyfelől „életre hívja a tudomány és a természet, a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát, hogy a gazdagság megteremtését /viszonylag/ függetlenítse a felhasznált munkaidőtől”, másfelől viszont „a létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni”, és a megteremtett értéket mint értéket kívánja fenntartani. Ez a kiküszöbölhetetlen ellentmondás hozza létre az anyagi feltételeket a tőkés alapzat felrobbantásához.⁹⁹

Meggyőződhetünk róla, hogy Hegel sem érzéketlen a tőkés társadalom ellentmondásaival szemben. Az ő számra azonban a kapitalizmus a történelem végső gazdasági formája, amelynek ellentmondásai éppen ezért vagy magán a tőkés formán belül, vagy a gazdaságon kívül oldódnak meg. A belső megoldást Hegel, mint láttuk, lényegileg a klasszikus liberalizmus receptjei szerint képzelte el; de világszemléletének citoyen-követelményei miatt itt nem állhatott meg, el kellett gondolnia a polgári társadalom ösztönösségén túl egy magasabb fejlődési szintet, ahol az egyéni tudatosan egyesül az általánossal, a szubjektív a tárgyival. A Jogfilozófiájában ezt a szintet az erkölcsi szubsztancia betetőzéseként felfogott állam képviseli, a Fenomenológiájában pedig a szellem, amely az erkölcsiség, a műveltség; és a moralitás fokozatain, majd a valláson keresztül az abszolút tudásig, a hegeli filozófiáig emelkedik.

A polgári társadalom ellentmondásainak feloldása ebben a keretben az erkölcsre és a filozófiára hárul. A gazdasági jelenségek is az erkölcsi szubsztancia visszfényeiként jelennek meg, – fordítva, mint Marx előadásában, aki az erkölcsi és általában az ideológiai jelenségeket tárgyalja a gazdaságiak visszfényeiként. /A moralizáló idealizmus nézőpontjából persze nemhogy megválaszolni, de még csak felvetni sem lehet azt a kérdést, hogy miképpen idézheti elő a gazdagodási vágy az egyik esetben az iparkodást, a másikban a tékozlást, egyszer a termelőerők fejlődését, máskor a szétzüllésüket./

A gazdasági életkör erkölcsi alárendeltsége a szellemi állatvilágról szóló alfejezet szendvics-szerű szerkezetében is megmutatkozik: erkölcsi kezdet és befejezés, közöttük a gazdasági tartalom, mint egy darab sült hús két kenyérszelet között. Vagy talán helyesebb azt mondani, hogy az erkölcsi áttűnik a gazdaságiba, azután lassan ismét túlsúlyra jut, felerősítve a szöveg, kétértelműségét és vele egy esetleges kettős értelmezés szükségességét. Erre utal az alfejezet folytatása, a becsületes tudatra és a csalásra vonatkozó rejtelmes eszmefuttatás, amelyet egyelőre megpróbálunk az eddig alkalmazott gazdasági értelmezéssel magyarázni.

A magyarázathoz ezúttal is felhasználjuk a jénai vázlatokat, ahol azt olvassuk, hogy a becsület a polgári rend érzülete, a polgárság magva pedig a kereskedőrend. „A kereskedő munkája a tiszta csere”; nem a termelés vagy a megformálás, hanem a fogyasztástól és a szükségletektől egyaránt megszabadult szellemi közvetítő mozgás. E mozgás lényegének dologi lecsapódása, a pénz, a kereskedő érzületét alkotja: „a váltót ki kell fizetni, pusztul-

jon, aminek pusztulnia kell, család, jólét, élet stb., tökéletes környételesség.”¹⁰⁰ A polgári becsület bőrében a pénz környételessége lakozik.

Ha most megvizsgáljuk, hogyan fest a „becsületes tudat” a Fenomenológia lapjain, azt találjuk, hogy a leírás itt is ráillik a kereskedőre, és valószínűsíti a „lényeges dolog” azonosítását az értékkel vagy a pénzzel. Íme: „azt a tudatot nevezzük becsületesnek, amely eljutott a lényeges dologban kifejeződő idealizmushoz, és ebben a formális általánosságban van az igaza”; eljutott „a tiszta tevékenységhez, amely semmit sem tesz”, semmiféle művet nem hoz létre.¹⁰¹ /Megfigyelhető a párhuzam a kereskedő ténykedése és a beszéd között: mind a kettő semmit sem produkáló „tiszta tevékenység” / „...ennek a tudatnak mindig csak a lényeges dolog a fontos, ezért különböző mozzanataival vagy fajaival foglalatoskodik, s ha egyikükben vagy az egyik jelentésében el nem éri azt, akkor a másik mozzanatban jut birtokába ... egyik jelentést a másik után teszi meg ennek az állítmánynak az alanyává, s elfelejti egyiket a másik után.” /Az áruk az érték „különböző mozzanatait vagy fajait”, a mindegyiküket megillető, közös állítmány alanyai; ha kereskedő az egyikkel nem találja meg a számítását, megtalálja a másikkal.¹⁰² „Bármint történik is, teljesítette és elérte a lényeges dolgot” /megkaparintotta a pénzt/, amely a mozzanatok /a különböző árucikkeket/ „általános neme” és „valamennyinek az állítmánya” /általános áru és értékmérő/.¹⁰³

A lényeges dolog mozzanatai eltűnnek – írja néhány bekezdéssel később Hegel –, „mindegyik helyet csinál a másiknak” /az áruk kicserélődnek egymással/. Meghatározottságuk az, hogy megszűntek. /A tevékenységek és a dolgok sokfélesége eltűnik a csere folyamatban, csupán elvont azonosságuk marad meg: az általános munka, illetve az érték./ A lényeges dolog „a tudat önmagára irányuló reflexiójaként”, „magánvalóként” van jelen /mint elvont, egynemű általános munka, amely még nem realizálódott a cserében, és eszmeileg, az áru áraként jelenik meg/; „a mozzanatok egymás által kiszorítása azonban úgy fejlődik ki, hogy nem magánvalóságuk szerint, hanem csak más tudat számára vannak tételezve a tudatban” /a csere azért megy végbe, mert az áruk a vevő számára konkrét használati értéket jelentenek/. „A tartalom kifelé fordítja és mások számára mutatja mozzanatainak egyikét”; de a tudatban „éppúgy megvan az ellenkezője is”. Nincs is olyan mozzanat, amelyet a tudat csak kifelé fordítana vagy csak a belsőben tartana, „hanem változtatja őket; mert az egyiket is, a másikat is lényeges mozzanattá kell tennie a maga és a többiek számára.” /Az egyenértékek cseréjében nincs semmi, ami csak használati érték vagy csak csereérték volna; mind a két mozzanat lényeges, a tulajdonosnak is, a vevőnek is. Ha az árunak nincs használati értéke, a vevő nem vásárolja meg; ha az eladó nem kap csereértéket, az árut nem engedi át; a két feltétel együtt szükséges az áruviszonyhoz./ „Az egész az a mozgás, amelyben az egyéniség és az általános áthatja egymást; mivel azonban az egész e tudat szájára csak az egyszerű lényeg és ezáltal a lényeges dolog absztrakciója, ezért mozzanatai elválasztott mozzanatokként kívül kerülnek rajta és egymáson; s mint egészt, csak a kívülre helyezés és az önmaga számára való megtartás váltakozása által merítik ki és jelenítik meg.” /A társadalmi összetevékenység, részeként az egyéni tevékenységek kiegészítik egymást; de az összetevékenység az egyén szempontjából puszta absztrakció, mert nem közvetlenül a szükségletek kielégítésére irányul, és részei, az egyéni tevékenységek, egymástól elkülönült cselekvések martadnak – magánmunkák, amelyek csak általános munkaként, „egyszerű lényegük” révén kapcsolódnak össze a cserében, és termékeik, mint eladásra szánt áruk, váltakozva fordítják hol hasznos tulajdonságaikat, hol pénzben megfizetendő értéküket a „tudat”, a szükségleteit vásárlással kielégítő egyén felé.¹⁰⁴ Így alakul ki „az egyéniségek olyan játéka, amelyben önmagukat is, egymást is megcsalják és megcsalva találják”, s a becsületes tudatról kiderül, „hogy nem is olyan becsületes, mint amilyennek látszik”.

A kölcsönös csalást Hegel a következőképpen írja le.

Az egyéniség cselekszik, valamit dologgá tesz, ezzel „mások számára

lesz, és a valóság látszik neki fontosnak. A többiek tehát az ő tevékenységét a dolog mint olyan iránti érdeklődésnek veszik, célnak pedig „magának a dolognak a véghezvitelét tekintik”, s felajánlják hozzá a segítségüket. De a másik tudat „már nincs ott, ahol hiszik”: csak a maga javára, nem a többiek érdekében foglalkozott a dologgal, saját ténykedése volt számára lényeges. Amikor a többiek megtudják ezt, „megcsalva érzik magukat”; holott „valójában az ő segítőkészségük sem volt más”, mint ugyanilyen önös szándék, „azaz pontosan úgy akarták megcsalni a többieket, mint ahogy panaszuk szerint azok csalták meg őket”. Nyilvánvalónak tűnik, hogy mindenki a maga ténykedését, „a maga erőinek játékát tekinti a lényeges dolognak”, és a többiekkel nem törődik. De ez sem igaz. A tudatnak nem „az ő egyes dolga a fontos”, hanem „a dolog mint általános, amely mindenki számára van.” Beavatkozik mások cselekvésébe és művébe, ítélkezik róla, „rányomja helyeslésének és dicséretének pecsétjét”, és „érdeklődést mutatva a mű iránt, önmagát élvezi benne”: saját nagylelkűségét és mérsékletet élvez. Akik azonban „e beavatkozás miatt megcsaltnak tartják vagy mondják magukat, maguk is hasonlóképpen akartak csalni. Tevékenységüket olyasminek tüntetik fel, ami csak önmaguk számára van, amiben csak magukat és saját lényegüket tartották szem előtt. Ám azzal, hogy tesznek valamit, s kilépnek ily módon a napvilágra, tettükkel közvetlenül ellentmondanak annak az állításuknak, hogy ki akarják zárni a napvilágot, az általános tudatot és mindenkinek a részvételét; ellenkezőleg, a megvalósítással kihelyezik a sajátjukat az általános elembe, s ezzel az mindenkinek a dolgvá lesz, és azzá is kell lennie.”¹⁰⁶

A hegeli leírás nagyjából ráillik a munkamegosztás elkülönült magánmunkákból szerveződő formájára. A magánmunkát végző egyén úgy tesz, mintha a többiek szükségletét akarná kielégíteni, a többiek pedig azt a látszatot keltik, mintha segítséget nyújtának neki: a favágó tüzelővel, a molnár liszttel látja el a péket, aki kenyeret süt mindkettőjüknek. „Mindenkni szolgál és segít a másiknak”, „nincs itt semmi, ami ne volna kölcsönös.” De az igazság az, hogy senki sem a másiknak a kedvéért cselekszik, s ha az ellenkezőjét bizonygatja, becsapja a többieket. Minden ember a maga előnyét keresi. Csakhogy ehhez be kell kapcsolódnia az egyetemes munkamegosztásba, olyan tevékenységet kell végeznie, amelyből a többieknek is hasznuk van. Tehát a végeredmény a magánérdekekből kikerekedő általános érdek, az önzés közvetítésével érvényesülő „általános ügy”.

A szöveg homálya természetesen másféle értelmezést is lehetővé tesz. Kojéve például azon a véleményen volt, hogy a szellemi állapotvilág a művész-értelmiség birodalma, amely a természeti állapotvilághoz hasonlóan különböző fajokra oszlik: költőkre, festőkre, zenészekre stb. Amikor ezek megalkotják műveiket, úgy tesznek, mintha érdektelenül „maga a dolog” kötné le a figyelmüket, holott csupán saját partikularitásukra vannak tekintettel. Csalásuk abban áll, hogy látszólag feláldozzák önző érdekeiket az abszolút Igazért, Szépért és Jóért, noha valójában egyetlen céljuk a siker, a rang, a hírnév. Mindegyikük megcsalja a többieket azzal, hogy nem igazi értéket kínál nekik, a többiek pedig csalással fizetnek a csalásért: akár csodálják, akár csepiülnek a művet és a szerzőt, egyiket sem veszik komolyan. De becsapják önmagukat is, mert hisznek abban, hogy ők a szellemi elit, és foglalatosságaiuknál nincs fontosabb. /E foglalatosságok közül a legjellegzetesebb – mondja Kojéve – az irodalomkritika á la Schlegel, a művek egymással való összehasonlítása azon az alapon, hogy bárki tehet, amit akar, „csak összhangban legyen önmagával”./ Mindent számba véve, az értelmiségi állapotok irodalmi köztársasága nem egyéb, mint a meglopott tolvajok világa.¹⁰⁷

A kölcsönös csalásnak a romantikus iróniára emlékeztető leírása, vagy az a korábbiakban ismertetett részlet, amely a „műveknek” mint az egyéni természetek megnyilvánulásainak összehasonlításáról számol be, arra enged következtetni, hogy a Kojéve-féle értelmezés korántsem jogosulatlan. Ugyanilyen következtetést vonhatunk le a Fenomenológianak e fejezet előző pontjában idézett megjegyzéséből: eszerint a cselekvés bizonyos fajtája „elégedetten játszik önmagával”, nem irányul semmi ellen, és az ürességben mozogva, nem is változtat meg semmit, csupán a nem-láttatást fordítja át láttatásra. Az ilyesfajta cselekvés valóban hasonlatos a romantikusok üres beszédekben kimerülő

látszatevékenységéhez; és Hegel éppen a szellemi állatvilágot bevezető előzetes összefoglalóban említi, ott, ahol szokásához híven röviden felvázolja a következő alfejezetek tartalmát.

Vajon ez az előzetes utalás a „szellemi állatvilág” melyik részletére vonatkozatható? Alkalmassint arra, ahol a becsületes tudat fecsegő semmittevéséről olvashatunk. Ha ez a tudat a semmilyen művet nem produkáló tiszta tevékenységet teszi meg lényeges dologgá – közli a Fenomenológia –, akkor „úgy fejezheti ki és azzal vigasztalhatja magát, hogy mégis tettek-vettek valamit”. A mű megsemmisülése is az ő tevékenysége: „erre izgatta a többieket, s valóságának eltűnésében még kielégülést is talál, ahogy a csintalan fiúk a kapott pofonban önmagukat élvezik, mint a pofon okát.” /Hegel talán Friedrich Schlegelre gondol, aki a kimondhatatlant – a semmit, a meg sem született művet – az esztétikai értékrend csúcsára helyezte./ „Vagy ha meg sem kísérelte a lényeges dolog véghezvitelét, és semmit sem tett, akkor nem volt kedve hozzá; a lényeges dolog éppen elhatározásának és a realitásnak az egysége; azt állítja, hogy a valóság nem egyéb, mint az ő kedvtelése. – Végül, ha valami, ami érdekes számára, egyáltalán az ő hozzájárulása nélkül lett, akkor neki ez a valóság a lényeges dolog abban az érdekességében, amelyet talál benne, noha azt nem ő hozta létre; ha pedig személyében valami szerencse érte, akkor úgy tekinti, mint saját tettét és érdemét,” sőt, önmagának tulajdonítja a világeseményeket is, amelyekhez semmi köze, és a tétlen érdeket állásfoglalásnak tartja mellettük vagy ellenük.¹⁰⁸

Kétségtelen, hogy ebben a szövegrészben a „lényeges dolog” kibújik a gazdasági értelmezés alól: nem azonosítható sem a pénzzel és az értékkel, sem „tiszta tevékenységként” az értéket előállító elvont munkával. Következésképpen a „tiszta tevékenységet” végző „becsületes tudatra” sem illik rá a kereskedő személyleírása. Az a személy, aki úgy nyilatkozik, hogy a valóság az ő kedvtelése, sokkal inkább a romantikus ideológus arcvonásait viseli. Ha ennek a megfontolásnak az alapján újból átgondoljuk a „becsületes tudat” ténykedéseinek néhány oldallal korábbi elemzését, ahol az ábrázolt mozgásban az áruforgalmat véltük felismerni, be kell látnunk, hogy a szöveg a romantikus ironia jegyében is magyarázható. Lehetséges, hogy a „becsületes tudat”, amely a lényeges dolog „különböző mozzanataival vagy fajaival foglalkozik”, és „elfelejti egyiket a másik után”, nem az egyik áru értékesítéséről a másikra áttérő kereskedő, hanem a magatartását tetszőlegesen váltogató „morális zseni”; lehetséges, hogy a „mozzanatok, amelyek „egymást szorítják ki”, nem az áruk, hanem az ironikus felelőtlenességgel cserélgetett magatartások, arcok, szerepek; és könnyen leképzeltető, hogy a kölcsönös csalás színtere nem a gazdasági, hanem a szellemi konkurencia világa, a romantikus irodalmi és erkölcsi állatvilág, amelynek tagjai az abszolút szubjektivitás nevében „ki akarják zárni a napvilágot”, miközben feltűnést hajhászó műveikkel és viselkedésükkel „kilépnek a napvilágra”, az „általános elembe”.

Próbáljunk valahogy eligazodni a feltevések között, hasznosítva a Fenomenológiájának azt a szerkezeti sajátosságát, hogy csavarvonalban emelkedik a végcél, az abszolút szellem felé, és vissza-visszatér ugyanarra a témára egy történelmileg magasabb, vagy a rendszer logikája szempontjából magasabbnak vélt fejlődési fokon. Így tér vissza az érzéki bizonyosság és észlelés témája /I-II. fejezet/ a „megfigyelő észnek”, a tapasztalati természettudományoknak a szintjén /V. fejezet/; vagy „az önmagáról való bizonyosság igazsága” – a sztoicizmus, a szkeptícizmus és a boldogtalan tudat szubjektivizmusa /IV. fejezet/ – az „önmagában bizonyos szellem” szintjén, amely Kant erkölcsi formalizmusát, a fichtei lelkiismeretet és a romantikus „morális zsenialitást” fogja át /VI. fejezet/. Ugyanitt találkozunk ismét a „szellemi állatvilág” témáival és kifejezéseivel is, a tárgyiasulástól kezdve a „becsületes tudat” és a „lényeges dolog” fogalmán át a kölcsönös csalásig. A szerkezeti párhuzamnak csak egy oka lehet: az, hogy Hegel összefüggést lát a „szellemi állatvilág” és az „önmagában bizonyos szellem” között.

Mivel a kanti, a fichtei és a romantikus etikára vonatkozóan számot adtunk már Hegel nézeteiről, elegendő lesz, ha részint emlékeztetünk rájuk, részint kiegészítjük őket néhány olyan észrevétellel, amely segíthet a jelzett összefüggés feltárásában. Kezdjük a szinlelésről elhangzottakkal. A szinlelést Hegel, mint tudjuk, a „morális tudat” fedőnéven szereplő Kantnak veti a szemére, aki erkölcs-

tanában, miután tételezett egy „mozzanatot”, máris „félreállítja, és az ellentétét teszi meg lényeggé”, tehát egyiket sem veszi komolyan. Azt állítja például, hogy a kötelesség törvénye az érzéki világban nem valósulhat meg; mégis erkölcsi cselekvést követel, amelynek pusztá ténye cáfolja a törvény megvalósíthatatlanságát. Azt állítja, hogy a kötelesség független az ösztönöktől és hajlamoktól; de a cselekvésben ezek szükségképpen jelen vannak, ha pedig nem cselekszünk, a kötelesség üres szó marad. Követelményként állítja fel a moralitás és a valóság harmóniáját, holott ennek megvalósulása esetén semmiféle morális cselekvés nem lenne többé lehetséges. Egyszóval, ellentétes „is”-eket sorakoztat fel, és „anélkül, hogy összehozná e gondolatait, az egyiket mindig felváltja a másikkal”. Képmutatása kihívja maga ellen a „tisza lelkiismeret”, Fichte erkölcsstanát. A „lelkiismeret” szakít a Kant-féle „morális öntudat” meddő, „nem-cselekvő, nem-megvalósító” magatartásával, és lefordítja a maga egyéni tartalmát „a tárgyi elemre”: így válik először alanná a lényeges dolog, amellyel a becsületes tudat még csak mint állítmánnal és elvont lényeges dologgal foglalatoskodott. A lelkiismeretet éppen az különbözteti meg, a becsületes tudattól, hogy a lényeges dolgot nem üresen kapja meg, hanem „abban a teljesülésben, amelyet ő ad neki”.¹⁰⁹

Világos, hogy a „lényeges dolog” itt, a Fenomenológiának az „önmagában bizonyos szellemről” szóló fejezetében semmiképpen sem az, aminek a „szellemi állatvilág” elemzésekor mindaddig feltételeztük – nem elvont munka, nem érték, nem pénz. E negatívumokon túl, végre megbizonyosodhatunk arról, hogy mi a lényeges dolog, mit kell rajta értenünk. A lényeges dolog a kötelesség, mégpedig kép alakban: üresen és „teljesülten”, állítmányként és alanyként. Az üres és elvont lényeges dolog a kategorikus imperatívusz, a Kant-féle formális erkölcsi törvény, amely tartalom híján csak állítmányként járulhat egy-egy konkrét cselekvéshez mint alanyhoz, a törvényvizsgáló ész döntése szerint: ez meg ez a cselekedet nem mond ellent önmagának, eleget tesz a formai általánosság követelményének. A fichtei lelkiismeret viszont saját tartalmát jelöli ki a kötelesség tartalmául, és ezt le is fordítja a „tárgyi elemre” – azaz ő maga a cselekvő, az alanná lett kötelesség vagy lényeges dolog. Most már a „becsületes tudat” kiléte sem hétpecsétes titok többé. Előbb a kereskedőt, majd a „morális zsenit” gyanítottuk benne, és lám, kiderül, hogy az inkognitó Kantot takarta, aki az erkölcsstanában megbúvó színlelés és képmutatás miatt „nem is olyan becsületes, mint amilyennek látszik”. Így már érthető, hogy miért jellemzi Hegel olykor ugyanazokkal a szavakkal a „szellemi állatvilágban” honos „becsületes tudatot”, mint a szellem magasabb szintjén elhelyezkedő „morális tudatot”: „E tudat becsületessége ... valójában abban áll, hogy nem hozza össze a lényeges dologra vonatkozó gondolatait. A lényeges dolog neki egyrészt az ő dolga, másrészt semmiféle mű, vagyis a tiszta tevékenység és az üres cél vagy tétlen valóság...”¹¹⁰

De vajon a fichtei „lelkiismeret” becsületesebb-e a „becsületes tudatnál”? Voltaképpen nem: Hegel megállapítja róla, hogy lényege szerint azonos a „szinlelés világában” élő „morális öntudattal”.¹¹¹ Amit ugyanis kötelességnek tart, az „a kötelességről vallott tiszta meggyőződése”, ez pedig éppoly üres, mint a Kant-féle „tisza kötelesség”; tartalmát magának a lelkiismeretnek kell meghatároznia. A lelkiismeret tudja, hogy nem tekintheti át a körülmények végtelen sokaságát, tehát semmis az az állítása, hogy minden körülményt gondosan mérlegelt; tudását mégis elegendőnek tartja, mert az övé. Kötelességnek mondhatja például a tulajdon gyarapításának valamely módját, arra hivatkozva, hogy aki így jár el, hasznára válhat embertársainak, és jót tehet a segítségre szorulókkal. „Mások talán ezt a módot csalásnak tartják”, az egyén azonban kötelességszerűen cselekszik, ha meggyőződésből cselekszik. Az üres kötelességnek ennél fogva az önkény ad tartalmat, és meg is teheti, mert „a kötelesség” nevű absztraktum bármely tartalomra képes”. Az „önmagában bizonyos szellem” ilyképpen soha nincs ott, ahol hiszik: amit kötelesség címén a többiek elé állít, „azt félre is állíthatja ismét, vagy inkább közvetlenül félreállította”, és a többiek is félre tudják állítani azt, amit eléjük állított, mert számukra ez

egy idegen személyes ént fejez ki, amelyet „ítéletükkel és magyarázatukkal meg kell semmisíteniök, hogy a maguk énjét fenntartsák”. A kötelesség végeredményben „csak a szavakban rejlik”, és „az általánostól különböző, meghatározott egyediséget jelenti”, noha úgy jelenik meg, mint „a felszínre lépő, kifelé fordított általánosság” /a konkrét cselekedetre alkalmazott erkölcsi törvény/.

Térjünk most vissza a „lényeges dolgot” tárgyaló hegeli szövegekre, amelyeket az előzőkben az árucseré szemszögéből értelmeztünk, és kíséreljük meg ugyanazeket a szövegeket erkölcsi terminusokkal magyarázni. Előrebocsátjuk, hogy a szellemi állapotvilágról szóló alfejezetben Hegel még nem különbözteti meg a „becsületes tudattól” sem a „lelkiismeretet”, sem a „morális zsenit”, és fejtegetései nincsenek teljes összhangban a Fenomenológia későbbi fejezeteivel, ahol ez a különbség határozottan kirajzolódik.

A lényeges dolgot maradandónak tapasztaljuk, függetlenül „attól a dologtól, amely esetlegessége az egyéni tevékenységnek mint olyanak, a körülményeknek, eszközöknek és a valóságnak”. /A kötelesség fogalma általános és változatlan, nem függ az egyes cselekedetek változó, véletlenszerű feltételeitől és tartalmaitól./ Ez a maradandó a „tisza tevékenység általában” /a meg nem határozott, tartalmaitól elvonatkoztatott tevékenység – de mindenképpen tevékenység, mert kötelesség nélkül nincsen/, és „éppúgy ennek az egyénnek a tevékenysége” /konkrét, meghatározott tevékenység – mert tevékenység általában, tartalom nélkül nincsen/; az egyedi tevékenységek általános mozzanata, neme, állítmánya /a „kötelesség” a konkrét kötelességek nemfogalma, amely az egyes cselekvések állítmányává, erkölcsi tartalmának minősítőjévé lesz/. A becsületes tudat, miután eljutott a lényeges dologban kifejeződő idealizmushoz /a „kötelesség” nemfogalmához/, e dolog különböző mozzanataival vagy fajaival foglalatoskodik, s ha egyikükben vagy az egyik jelentésében el nem éri azt, akkor a másik mozzanatban jut birtokába ... egyik jelentést a másik után teszi meg ennek az állítmánynak az alanyává, s elfelejti egyiket a másik után.” /Konkrét cselekvéseiben a becsületes tudat hol ezt, hol azt mondja kötelességnek./ A lényeges dolog mozzanatai eltűnnek, „mindegyik helyet csinál a másiknak”; „a tartalom kifelé fordítja és mások számára mutatja mozzanatainak egyikét”, de a tudatban „éppúgy megvan az ellenkezője is”. /Az egyik konkrét kötelességet kiszorítja a másik, esetleg éppen az ellenkezője. /A tudat váltogatja a különféle mozzanatokot, nincs olya-m közöttük, amelyet „csak kifelé fordítana, vagy csak a belsőbe a tartana”. Az egyedi és az általános /a kötelesség konkrét tartalma és általános fogalma/ csupán a mozgás egészében hathatja át egymást; „mivel azonban az egész e tudat számára csak az egyszerű lényeg, és ezáltal a lényeges dolog absztrakciója, ezért mozzanatai elválasztott mozzanatokként kívül kerülnek rajta és egymáson, s mint egész csak a kívülre helyezés és az önmaga számára való megtartás váltakozása által merítik ki én jelenítik meg.” /Mivel a becsületes tudat számára a kötelesség üres és elvont forma, a konkrét kötelességek elszakadnak ettől a formától, valamint általános belső kötelék híján egymástól is, és egymást váltogató alakzataik szervesen, monadikus halmazával alkotják és jelenítik meg az egészt, a kötelességet általában./

Terjesszük most ki az erkölcsi értelmezést azokra a szövegrészekre, amelyeket előzőleg a tárgyiasulásnak és a tárgy árújellegének leírásaként fogtunk fel.

A „magában reális egyéniség” eleinte nem egyéb, mint teljesülés és tartalom nélküli, elvont, általános realitás, „a kategória üres gondolata”. /A „kategória”: az üres, formális kanti erkölcsi törvény, a kategorikus imperatívusz./ Ennek az elvontságnak meg kell határozódnia konkrét tartalmat kell kapnia; „a tartalom a kötelesség megszűnt üressége, vagyis teljesülése”¹¹³. A meghatározódás úgy történik, hogy az egyén megvalósítja saját „eredeti természetét”. /A kötelesség konkrét tartalmát az egyén csak önmagából merítheti./ Cselekednie kell, „hogy magáértvalóvá legyen az, ami magánvalósága szerint” /hogy „eredeti természete” lehetőségéből valósággá, a kötelesség elvontból konkrétá legyen/; miután azonban a cselekedés csak az egyéniséget, a személyes ént fordíthatja le „a lehetőség éjszakájából a jelen nappalára”, az általa létrehozott mű a többiek számára „idegen valóság” lesz, „amelynek helyébe nekik a magukét kell helyezniök, hogy cselekvésük révén megszerezzék maguknak az ő

egységük tudatát a valósággal. A mű tehát általában valami mulandó, amit eltöröl más erők és érdekek ellenhatása, és az egyéniség realitását inkább eltűnőnek ábrázolja, mintsem befejezettnek.” /Értelmileg a szöveg pontosan fedi az imént ismertetett – a Fenomenológiában több mint száz oldallal később található – sorokat: amit a lelkiismeret a többiek elé állít, „azt ők maguk félre tudják állítani, olyasmis létében, ami csak másvalakinek a személyes énjét fejezi ki, nem a sajátjukat; nemcsak mentesnek tudják magukat tőle, hanem fel kell azt oldaniuk saját tudatukban, meg kell semmisíteniök ítéletükkel és magyarázatukkal, hogy személyes énjüket fenntartsák.” /A mű emellett az indítékául szolgáló erkölcsi paranccsal is ellentmondásba kerül: nem tölti ki „a tudat meghatározás nélküli terét” /a kötelesség általános fogalmát/, s ezért „a fogalom és a realitás” /a kötelesség üres, meghatározatlan fogalma és a valóságos cselekvés vagy mű a maga meghatározott tartalmával nem illik össze.

A kétféle – gazdasági és erkölcsi – értelmezésből logikailag négy lehetőség adódik: vagy az első igaz, vagy a második, vagy mindkettő, vagy egyik sem. A negyedik lehetőséget nyugodtan kizárhatjuk, hiszen tiszteletteljes felkérésünkre maga Hegel volt olyan készséges, és szövege egyik részletének magyarázatául rendelkezésünkre bocsátott egy másik részletet, amelyből a „szellemi állatvilág” tartalmának erkölcsi jellegére kell következtetnünk. Igaz, hogy a gazdasági megfejtést is Hegel saját szövegeire alapoztuk, de az sem vitás, hogy az erkölcsi értelmezéshez könnyebb megtalálni az illeszkedési pontokat, mert a „morális világnézet” vagy „lelkiismeret” tárgyalása helyenként szó szerint egyezik a „szellemi állatvilág” szövegével. Jogos tehát a kérdés, hogy van-e egyáltalán gazdasági tartalma a „szellemi állatvilágnak”.

Az igenlő válasz támogatására felhozhatnánk, hogy ha Hegel kétszer tárgyal valamit ugyanabban a művében, akkor az nem ugyanaz: nem pusztán ismétlés, vagyis szerkezeti gyengesség, hanem inkább utalás „két különböző terület hasonlóságaira, vagy két hasonló terület különbségeire. Ez azonban, bármilyen fontos is Hegel megértése szempontjából, önmagában a legkevésbé sem bizonyítja a gazdasági tartalom jelenlétét. Nem bizonyíték az sem, hogy a „szellemi állatvilágot” az „erény” és a „világfolyás” összeütközésének leírása előzi meg; bár alkalmasint közelebb visz a megoldáshoz, ha emlékeztetünkbe idézzük, hogy „világfolyáson” Hegel a konkurenciaviszonyokat értette, a „szellemi állatvilágot” pedig olyan közegnek ábrázolta, amelyben a „művet” létrehozó magáncselekvés révén az egyes ember az „általánosság” elemébe lép. Ezen már el kell gondolkodnunk, különös tekintettel arra, hogy Hegel, a felvilágosodás tanítványa és folytatója, jószerevével egész életművét a magánügyén és az „általános ügy” szembenállásának és összebékítésük lehetőségének vizsgálatára szánta. Az ellentétek kettészakadását – mint tudjuk – a görög városállam az hanyatlásával, konfliktusunk kiéleződését a polgári társadalom gazdasági viszonyaival hozta összefüggésbe, és a megoldás kiindulópontját a technikai munkamegoszlásban kereste. Mélyreható közgazdasági tanulmányai, amelyeket a konfliktus gazdasági vonatkozásainak felismerése ösztönzött, szembeötlő nyomokat hagytak a Fenomenológia szövegén és szerkezetén. Elképzelhető-e, hogy éppen a polgári társadalommal oly könnyen asszociálható „szellemi állatvilág” volna híján a tudatos gazdasági megfontolásoknak? Más kérdés, hogy ezek elrejtőznek az erkölcsiek mögött; de az erkölcsi és a gazdasági tartalom összefonódik Hegel gondolkodásában. Egymásba játszásukat – következésképpen, a „szellemi állatvilág” gazdasági értelmezésének jogosultságát is – talán semmi sem bizonyítja elevebbül, mint az elismertség fogalma, amelyet az úr-szolga viszony ismertetése során érintettünk először.

Az úr-szolga viszonyt a Fenomenológia IV. fejezete taglalja; ennek lesz majd a szerkezeti megfelelője „Az önmagában bizonyos szellem”-ről szóló VI. fejezet. Ez a szerkezet párhuzamot teremt egyfelől a sztoa, a szkepszis és a keresztény világnézet, másfelől Kant, Fichte és romantika között, mégpedig az „öntudattal” kapcsolatos közös tartalmi sajátosságok alapján. Az öntudat „az én vagyok én mozdulatlan tautológiája”, amelynek számára a világ csupán lét nélküli jelenség – írja a Fenomenológia az úr-szolga viszony logikai előkészítésekor. – Zártsága ellenére azonban az öntudat „csak egy másik öntudatban találja meg kielégülését”, és „csak általa van valóban”, hogy egy másik öntudat számára van – „az-

az csak azáltal van, hogy elismerik”. Jóllehet „a másik éppoly önálló, magába zárt, s nincs benne semmi, ami ne önmaga által volna”, mégis az a helyzet, hogy mindegyikük középfogalomként közvetíti a másikat, és „amiképpen a másik van az ő számára, úgy van ő a másik számára”;¹¹⁴ vagyis „egymást kölcsönösen elismerve, önmagukat ismerik el”. A szellem – mondja Hegel – „én, amely mi, és mi, amely én”.

A hegeli szöveg két „öntudatról”/egyénről/ beszél – az egyikből lesz az úr, a másikkól a szolga –, de annyi is elég ahhoz, hogy zártságuk és egymásra utaltságuk ellentmondásos egységében a tőkés munkamegosztás jellegzetességeire ismerjünk, különösen ha visszaemlékezünk rá, hogy az „öntudatok” Hegel szerint harcolnak elismertetésükért, és nemcsak elismertségre vágyakoznak, hanem egymás halálára is.¹¹⁶ Az erkölcs magasabb szintjén ez a bűnös kívánság természetesen már nem szerepel: a kanti vagy a fichtei erkölestanban az „öntudatok” egymás halála helyett kölcsönös egyezésre törekcsenek. A Kant-féle „morális öntudat” még beéri a logikai egyezéssel, és a cselekvéstől való tartózkodása miatt „az elismertség mozzanatát” sem foglalja magába. Az elismertség szükséglete Fichtével jelentkezik, mert az általánosság és a tárgyiség elemébe lépő cselekvéshez kötődik, a cselekvést „éppen az teszi tartóssá, hogy elismerik”; „lényege az elismertség”. De nem szükségyszerű, hogy elismerjék. „Amit kötelességnek kell tartani és elismerni, azt egyedül a rá vonatkozó tudás és meggyőződés teszi azzá” – a többiek azonban, akik csak magát a tettet látják maguk előtt, teljes bizonytalanságban vannak afelől, hogy ez valóban a cselekvő egyének a kötelességről vallott meggyőződéséhez igazodik-e, vagy egyszerűen „gyönyörének és vágyának a teljesülése”. Egyetlen biztosítékuk az, hogy a cselekvő tudat „kifejezi meggyőződését”, és tehát kötelességnek, önmagát lelkiismeretnek nevezi. A kötelesség tehát „a nyelvben valóságos”, lényege és igazsága egy kijelentésben rejlik. A kijelentés a „morális zseni” részéről hangzik el, aki „közvetlen tudásának belső hangját isteni hangnak tudja”, és cselekedeteit erre hivatkozva fogadtatja el a többiekkel. Az öntudat ily módon visszatér önmaga legbelsejébe, ahol tudása törekény hitként, abszolút bizonyossága abszolút valótlanságként lepleződik le.¹¹⁷

Ismerős szavak – találkoztunk már velük, amikor részletesebben tolmácsoltuk Hegel kritikai elemzéseit arra vonatkozóan, hogy a kötelességnek a reális cselekvésektől elhatárolt Kant-féle parancsa hogyan fejlődik saját szubjektivista logikája következtében a világot „cselekedett valósággá” változtató, túlfűtött fichtei aktivizmuson keresztül a „morális zseni” ünnepélyes és szószátyár „passzivizmusáig”. Kant etikai formalizmusát felbomlasztja az az ellentmondás, hogy „megmarad a gondolat általánosságában”, holott a kötelesség, amelyet előír, csak konkrét cselekedetekben érvényesülhet.¹¹⁸ Kötelességet teljesíteni nem lehet anélkül, hogy az „öntudat” ki ne lépjen az általánosság és a tárgyiség elemébe. De miért kell kilépnie? Mi készíti rá? Hegel két összefüggő indítékot jelöl meg. Az egyik az önmegvalósítás: az egyén azért cselekszik, hogy megvalósítsa „eredeti természetét”; ténykedése öncél, az erők használata, megnyilvánulásai játéká.¹¹⁹ A másik indíték az elismertség vágya: beszédével még a napvilág kizárását prédikáló „morális zseni” is napvilágot: közönséget és keres magának – vagy ahogy Hegel mondja, magányos istentisztelete, amelyben saját isteniségét szemléli, „egyszersmind egy közösség istentisztelete”.¹²⁰ Úgy látszik, a kötelességteljesítéshez hasonlóan az önmegvalósítás is csak közösségi ténykedésként lehetséges. Mivel magyarázza ezt Hegel?

Közvetlen válasz helyett idézzük, illetve talán inkább felidézzük a jénai vázlatok „Elismertség” című alfejezetének néhány részletét.

A személy „az elismertség közegében”, a munkamegosztás szervezetében dolgozik, ahol a szükségletek felbontásával költséget takarítanak meg: „tíz ember annyi gombostűt tud csinálni, mint száz.” Tehát mindenki mások szükségleteire dolgozik. Következésképpen, a megmunkált dolgokat el kell cserélni. A cserében az eladó is, a vevő is „tagadja saját létét, azt, ami az övé; és ezt a másikknak a tagadása közvetíti.” Csak azért veszek meg valamit, mert a másikk túlad rajta; „és ez az egyenlőség a dologban, mint a dolog belseje, nem más, mint a dolog értéke”, amely „kettőnk akaratának egységét” fejezi ki, mivel „teljesen

megfelel az én beleegyezésemnek és a másik véleményének”. Tulajdonomat ennél fogva „az elismertség közvetíti, vagyis létezése valójában a szellemi lényeg”.¹²¹

Hegel magyarázataiból kitűnik, hogy az egyének azért kell az általánosság és a tárgyiaság elemébe lépnie, mert „az elismertség közegében”, a munkamegosztás világában az egyéni szükségleteket is csak a társadalmi munka elégítheti ki. Az „elismertség” a munka társadalmasulásához kapcsolódó fogalom. Egyúttal azt is jelzi, hogy a társadalmasulás folyamatában magántulajdonosok magánmunkái szövődnek össze, termékeik árukeréje révén. Az árukerében az egyének nem erőszakkal kerítik hatalmukba a szükségleteik kielégítésére alkalmas dolgokat, hanem kölcsönös beleegyezéssel, egymás tulajdonosi mivoltának elismerésével. Önként mondom le tulajdonomról másvalakinek a javára, aki ennek fejében lemond saját tulajdonáról az én javamra. A dolgok gazdát cserélnek, anélkül, hogy cseréjük megváltoztatná a tulajdonosaik birtokában lévő értéket. Nem is jönne létre a csere, ha a tulajdonosok el nem ismernék áruik egyenértékűségét. Hegel ebből arra következtet, hogy az értéknek, éppúgy, mint a tulajdonnak, az elismertség a feltétele – egy eszmei aktus, amelyet az „öntudatok” hajtanak végre. Ezért olvashattuk a jénai vázlatokban, hogy a pénz – az érték külső alakja – „maga az én, az én pedig magának a szellemnek a létezése”. A tulajdon is, az érték is „szellemi lényeg”. És mi a szellem? Az egyén azonosulása az általánossal, az egyének közösségével: „én, amely mi, mi, amely én”. Az elismertség közegében – a polgári társadalomban – az ént az általánosság szintjére emeli a munkamegosztás és az árukeréje.

Ne feszegessük most, hogy a polgári társadalom az „elismertség” két egészen különböző változatát produkálja; hogy a száz ember munkáját elvégző tíz gombostűkészítő korántsem számíthat ugyanolyan elismerésre a tűgyártó manufaktúra tulajdonosa részéről, mint amilyenben ennek a derék „becsületes tudatnak” lesz része, ha tűt sikerül értékükön eladnia. Maradjunk egyelőre a gazdasági és az erkölcsi tartalom párhuzamánál. Ha átgondoljuk az elmondottakat, azt látjuk, hogy a hegeli szövegekben az általános munka vagy „tisztá tevékenység” körülbelül úgy viszonylik a konkrét tevékenységekhez, az érték és a pénz pedig az egyes árukhoz, mint a „kötelesség” elvont fogalma a különböző konkrét kötelességekhez. Ahogy az értéket hol az egyik, hol a másik áru fajtája jeleníti meg, a „kötelességet” is a cselekvésnek hol az egyik, hol a másik fajtája képviseli; s ahogy egy dolog csak akkor áru, ha az általában vett érték hordozójának és idegen tulajdonnak, egy másik „személyes én” kifelé fordított alakjának ismerik el, a cselekedet is csak akkor kötelesség, ha elismerik róla, hogy konkrét tárgyi meghatározottságában a kötelesség általános fogalma, pontosabban, egy „személyes ének” a kötelességről alkotott meggyőződése fejeződik ki. Mind az áru, mind a kötelesség a cselekvő személy „magánvaló” belső természetének külső, „másért való” megnyilvánulása, ezért csak „az elismertség közegében”, a „személyes én” és az „általánosság” egyesülése révén lesz azzá, ami. De valóban egyesül-e a két ellentét? A válasz nem lehet egyértelmű. A „lelkismeret” világában a szolipszizmusba torkolló önkény uralkodik, amelynek szélsőséges megtestesítője, a „morális zseni”, legfeljebb azzal sejteni közösségi természetét, hogy megszólal, és magányát kimondja; a „szellemi állapotvilágban” az önzés uralkodik, mindenki harcol mindenki ellen, és a kölcsönös csalás közepette a magán-tevékenységek csupán tudattalanul egyesülnek társadalmi összetevénységgé, az egyének közösséggé. Akár gazdasági, akár erkölcsi oldalról közelítünk a polgári társadalomhoz, „a különösség és az általánosság szétesset”, noha „mindegyiknek a másik a feltétele”.¹²¹

Az érték és a csereértékek, illetve a „kötelesség” és a konkrét kötelességek viszonya nem egyszerűen a logikai osztály és az osztály tagjai között fennálló fölé- és alárendeltség, hanem társadalmi viszony: különös esete a közösség; és az egyén kapcsolatának, amelyet Hegel a legkülönfélébb oldalokról, így a politika, a történelem és a nyelv szemszögéből, de kivált erkölcsi és gazdasági síkon vizsgált. E két sík párhuzamaira Hegelt az alap és a felépítmény összefüggésének hamis, ideológiai tudata vezette rá – nem azért, mert hamis tudat volt, hanem mert hamisságában is egy objektív összefüggés tudata volt. A filozófus, aki az erkölcsi szubsztanciát tette meg a társadalmi jelességek alapjává, tevékenységével ráhibázott az erkölcs és a gazdaság bizonyos egyezéseire. Ezek

az egyezések a zárt magánegyén és a társadalmi munkamegosztás ellentmondásából adódnak. A magánegyén látszólag korlátlan belső autonómiával rendelkezik, cselekvései felől maga dönt; szükségleteinek kielégítése azonban attól függ, hogy elismerik-e tevékenységét a társadalmi össztevékenység részének, vagy felkínált tulajdonát az általa igényelt áruk egyenértékének. Az elismertség kényszere a magánegyénnek „az általánosság elemében” /az árukapcsolatokban/ való szükségszerű részvételét tükrözi. A hegeli rendszer számára éppen itt van a leglényegesebb illeszkedési pont a gazdaság és az erkölcs között. Az erkölcs a kötelesség fogalmán, az egyén közösségi magatartásának általános szabályán nyugszik, de a szabály igazolhatatlan, ha a magánegyénnek objektív ismervek nélkül, saját belátást szerint kell meghatározni. A szubjektivista erkölcs ugyanolyan anarchikus, mint a gazdasági: mind a kettőt társadalmi atomok cselekedetei és külsőleges viszonyai alkotják. E viszonyok külsőlegessége miatt a gazdaság általános mozgása kiismerhetetlen „vadállatként”, az erkölcsi kötelesség általános tartalma megközelíthetetlen magánvalóként” áll szemben az egyénnel, a tárgyi világ az alannyal.

A polgári társadalom hegeli képletében a magánegyén szubjektivizmusa hozza közös nevezőre a francia forradalom aszkétikus erkölcsét és a forradalomból született gazdasági rend tobzódó erkölcstelenségét, a burzsoá önzést és a kanti citoyen-etikát, Fichte „nembeliségét” és a romantika én-kultuszát. A szubjektivizmus, azaz végeredményben maga a polgári társadalom, mindent a feje tetejére állít, mindent önmaga ellentétévé változtat; rögeszmésen vonzódva a szürrealista képtelenségekhez, azonossá formálja az árucikket és a kötelességeszmét, a földhőztapadt szatócsot és az álmok éterében vitorlázó széplelket, a kicsinyesen józan komornyikot és bohém, részeges gazdját. Ördögi karikatúra ez, amelyet Hegel közvetítésével a valóság rajzol önmagáról; véres és szálnalmas emberi komédia, Balzac tollának sem válna szégyenére.¹²²

Hegel zsenialitása és zavarossága egy töről fakad. Már az életművét meghatározó alapkérdés is zavaros: az egyén és a közösség viszonya, elvonatkoztatva a reális osztálytagozódástól és a társadalmi szerkezet anyagi feltételeitől. A kérdés elvontságából óhatatlanul következik a megoldás is: Hegel olyan berendezkedést képzelt, ahol a „különösségük” csorbíthatatlan jogát élvező árutulajdonosok önként élnek közösségi életet, vállalják burzsoá létükre a citoyen-magatartást. A társadalmi eszmény – a világnézet naprendszerében a központi égitest – erkölcsi eszményként jelenik meg, a társadalom szerkezete és mozgása az erkölcs függvényeként. Ez az erkölcs azonban nem a felvilágosodás szubjektivizmusának foglya, hanem objektív szellemi szubsztancia, amely a törvény szükségszerűségével fejt ki meghatározó erejét. A társadalom misztifikálódik, de objektív meghatározottsága és rendszer-jellege, ha torzítva is, többé-kevésbé észlelhetővé lesz. Így kerülnek napvilágra a gazdaság és az erkölcs párhuzamai, noha mindjárt el is homályosulnak a gazdasági tartalom erkölcsi átfestése miatt. A „szellemi állatvilágban” a kétféle tartalom végképp összekeveredik, bizonyára nem Hegel szándéka ellenéve, aki már a polgári társadalom gazdasági jelenségeiben fel akarta mutatni az „önmagában bizonyos szellem” – Kant, Fichte és a romantika – etikai álláspontjának csíráit. Az alfejezet kétértelmősége kettős értelmezést követel. Ez az, amivel sem a hagyományos marxista gazdasági magyarázat, sem az idealista szellemtörténeti magyarázat nem számol: az egyik a romantikusok irodalmi állatvilága felett siklik el, a másik a „becsületes tudatok” gazdasági állatvilága felett, holott a zseniális hegeli kétértelműségben a kettő elválaszthatatlan és áttűnik egymásba.¹²³

Lássuk most a szöveg befejező részét, egymás mellé állítva a két értelmezést.

A lényeges dolog – írja Hegel – természeténél fogva „sem nem dolog csupán, amely ellentétes a tevékenységgel általában, sem pedig olyan tevékenység, amely ellentétes a fennállással” és saját fajaitól független nemként létezik, „hanem olyan lényeg, amelynek léte az egyes egyén és valamennyi egyén tevékenysége, s amelynek tevékenysége közvetlenül mások számára van, vagyis dolog, és csupán valamennyinek és minden egyesnek a tevékenységeként dolog; s a lényeg, amely minden lény lényege, a szellemi lényeg.”¹²⁴

Gazdasági értelmezés

A „Sache selbst” nem egyszerűen dolog – pénz –, nem is olyan általános tevékenységi amely független a különös, konkrét tevékenységektől, hanem az utóbbiaknak a lényege, az általuk és bennük létező érték vagy általános munka. Az egyéni tevékenység „mások számára van”, mások szükségleteit kielégítő dolgokban tárgyasul, része az egyetemes munkamegosztásnak, amely az egyének lényegét alkotó „népszellem” létformája.

A tudat azt tapasztalja – folytatja Hegel –, hogy a gondolatnélküliségben rendre alanynak vélt mozzanatok „az általános lényeges dologban” oldódnak fel, „amely mint ez az egyéniség, éppoly közvetlenül általános. A lényeges dolog elveszti ezáltal az állítmány viszonyát és az élettelen, elvont általánosság meghatározottságát; inkább az egyéniségtől áthatott szubsztancia; az alany, amelyben az egyéniség éppúgy van ő maga vagy ez jelentésében, mint minden egyén jelentésében; s az általános, amely csak mint valamennyinek és minden egyesnek ez a tevékenysége lét, a valóság abban, hogy ez a tudat azt mint a maga egyes valóságát és mint mindenkinek a valóságát tudja, A tiszta lényeges dolog ... az előzőkben mint kategória határozódott meg ... itt azonban a valóságos öntudat mozzanatai ... magával az egyszerű kategóriával vannak tételezve, s a kategória ily módon egyúttal minden tartalom”.¹²⁵

Gazdasági értelmezés

Az egyes konkrét tevékenységek feloldódnak az egyetemes munkamegosztásban, és az érték, valamint dologi alakja, a pénz, új megvilágítást kap. A pénz a felszínen az áruk általános értékmérőjeként jelenik meg; de a halott dolog látszata mögött – marxista terminológiával: a pénzfétis mögött – ott rejtőzködik a szubjektivitás, az eleven tevékenység. Ez a tevékenység egyszerre egyéni, az egyes emberek cselekvése, és általános, a nép szerves összetevénysége. Az általános csak az egyéni cselekvésekben létezik, és megfordítva, az egyéni cselekvésnek nincs egyéb lehetősége a létezésre, mint az, hogy az egyetemes munkamegosztásba illeszkedik. Az általános tehát megszabadul a kanti kategória ürességétől, és öntevékenysége révén konkrét általánossá lesz, minden tartalmat, minden tevékenységet és „művet” magába foglal.

A „szellemi állatvilág” végére érve, megállapíthatjuk, hogy két ellentétes irányú szerkezeti megfelelés van a gazdaság és az erkölcs, pontosabban a polgári társadalom gazdasági jellemzői és az erkölcs két szintje

Erkölcsei értelmezés

A kötelesség – a „Sache selbst” – nem a cselekvés konkrét tartalma minden általános törvény nélkül, nem is a törvény pusztán általánossága konkrét tartalom nélkül, hanem objektív erkölcsi szubsztancia, amely az egyes emberek „másokért való” cselekedeteiben létezik, mint az egyének lényegét alkotó, bennük és általuk megvalósuló „népszellem”.

Erkölcsei értelmezés

A „személyes én” lelkiismereti döntéseivel megindokolt, egymást változtató konkrét kötelességek feloldódnak a „népszellem” objektív erkölcsiségében, amely nem a cselekvés pusztán értékmérője és állítmánya, hanem alany, szubjektivitási eleven tevékenység. Ez a tevékenység egyszerre egyéni, az egyes emberek cselekvése, és általános, a nép szerves összetevénysége. Az általános csak az egyéni cselekvésekben létezik, és megfordítva, az egyéni cselekvésnek az általánosság – a nép erkölcsi élete – az egyetlen lehetséges közege. Ami Kant etikájában még tartalmatlan, halott kategória volt, most élő tartalommal, a nép általánosan kötelező erkölcsével és törvényeivel telítődik és öntevékenysége révén minden tartalmat, minden konkrét kötelességet magába foglal.

között. A polgári társadalom atomi szétszórtságának – az egyetemes munkamegosztás gazdasági formájának – az „önmagában bizonyos szellem” etikai szubjektívizmusa, az alany és a tárgy felvilágosodás-kori meghasonlottsága felel meg; az egyének kölcsönös feltételezettségét viszont – a munkamegosztás technikai tartalmát – Hegel a „népszellem” megnyilvánulásaként ábrázolja, amelyben az egyéni szövetkezik az általánossal, az alany a tárgyi elemmel, és egységük csupán abban különbözik az erkölcs magasabb fokán, az állam keretében megvalósuló egységtől, hogy még nem tudatos. Az erkölcs szubjektív egyéni szintje tehát a magántulajdonosok társiatlanságához, objektív közösségi szintje pedig a termelőerők technikai társadalmasulásához kapcsolódik. Bár a két szintet – Hegel kifejezésével a moralitást és az erkölcsiséget – a következő fejezetben fogjuk összehasonlítani, annyit már itt is láthatunk, hogy mind a kettő párhuzamban van a polgári társadalom gazdasági szerkezetével, de az alacsonyabb szintet a szubjektívizmus, a magasabbat az objektív „népszellem” hozza összefüggésbe a gazdasági jelenségekkel.

A két erkölcsi szint funkcionális és értékkülönbsége meghatározza a hozzájuk kapcsolódó gazdasági mozzanatok egymáshoz való viszonyát és rendszerbeli funkcióját is. A „népszellemnek” – a magasabb szintnek – az a funkciója, hogy egységgel és azonossággal váltsa fel az alany és a tárgy, az egyén és a közösség meghasonlását, az „önmagában bizonyos szellem” ellentmondásait, az erkölcs körében tehát a harmónia felülkerekedik az ellentmondásokon. Ugyanez történik a gazdasági életkörben is: a technikai munkamegosztás harmóniája feloldja a tulajdonviszonyok ellentmondásait, a konkurencia konfliktusait. Mármost szavakban oldja fel, egy szemfényvesztő elmélet jóvoltából, amely a konkurencia fenntartásával, sőt, éppen általa véli megvalósíthatónak a társadalmi harmóniát. Az önzés a közjó eszköze, és az árutulajdonosok közötti munkamegosztás tudattalan harmóniája előkészíti a „népszellem” magasabb szintjének tudatos harmóniáját; a polgári társadalomtól egyenes vonalban, forradalmi törés nélkül visz az út az erkölcsi szubsztancia felsőbb fokozataihoz.

Hegel gondolatmenete a korabeli politikai gazdaságtan legnagyobb vívmányára, Smith és Ricardo munkaértékelméletére épül, osztozva ennek erényeiben és hibáiban. A hibák forrása az az ideológiai előfeltevés, hogy a kapitalizmus nem történeti és átmeneti forma, hanem egyetlen természetes módja a termelésnek. Ilyen szemszögből a kapitalizmus ellentmondásai vagy elsikkadnak, vagy logikai ellentmondásokra kényszerítik az elméletet. Smith, aki nem tudja összeegyeztetni az egyenlő munkamennyiségek cseréjéhez kötött tudományos értékelméletét a munkás és a tőkés közötti csere valóságos egyenlőtlenségével, logikailag egymásnak ellentmondó érték meghatározásokat alkalmaz; és Ricardo például a pénzt pusztán forgalmi eszköznek, a csere közvetítőjének ábrázolja, a csereértéket pedig eltűnő alakzatnak a termékek más termékekre való cseréjében – ami tévedés, mert a kapitalizmus teljességgel alárendeli a használati értékek termelését és cseréjét az elsőrendű célnak, a pénz, az elvont gazdagság elsajátításának.¹²⁶ A pénz és a csereérték hibás felfogása elrejti mind az érték többlet létrejöttének okait, mind a válságok lehetőségét, és elméletileg abban gyökerezik, hogy Ricardo a gazdasági folyamatok menyiségét vagy technikai oldalaira összpontosít, elmulasztva a minőségi elemzést, azoknak a különleges termelési viszonyoknak a vizsgálatát, amelyeknek talaján a munka két ellentétes alakot ölt, és elvont alakja pénzként kristályosodik ki.¹²⁷ Az ilyen eljárás – a technikai oldal túlhangsúlyozása a gazdasági forma rovására – általánosan jellemzi a polgári gazdaságtant. Smith is hajlamos rá, különösen a munkamegosztás megítélésében. A manufaktúrák közötti munkamegosztást nem különbözteti meg a manufaktúrán belülitől, holott a kettő, ha technikai értelemben nem is, a tulajdonviszonyok szempontjából lényegesen különböző: a tevékenységek az első esetben a termelőeszközök tulajdonosai között osz-

lanak meg, a másodikban a termelőeszközökkel nem rendelkező munkások között. A különbség mellőzésével Smith elkendőzi a munkák magánjellegének és társadalmi jellegének ellentétét, azt a látszatot keltve, mirha a munkamegosztás csak termelőerő volna, technikai szervezet, amelynek résztvevői, elszigetelt árutulajdonosi mivoltuk ellenére, közvetlenül mások részére dolgoznak. Mindez abban foglalható össze, hogy a polgári gazdaságtan a tőkés rendszert végső fokon harmonikusnak tünteti fel.

Hegelre ugyanaz érvényes, ami a polgári közgazdaságtan klasszikusaira: a kapitalizmus ellentmondásait, noha felfigyel rájuk, nem képes belefoglalni rendszerének ideológiai meghatározottságú logikai kereteibe. Hiába érzékeli a tudományos munkaértékelméletből kiindulva a konkrét és az elvont munka kettősségét vagy a pénzféltis mögött az élő tevékenységet, hiába ismeri fel a fokozódó munkamegosztás félelmetes következményeit, a konkurencia vadállati természetét, az emberi sorsok kiszolgáltatottságát a vakszerencsének – ezekkel az elemekkel nem tud mit kezdeni, mert a liberalizmus szellemében mindenáron arra az abszurd kérdésre keresi a választ /és a maga módján meg is adja újra meg újra, csökönyös önmélteliséssel, gyakran csaknem ugyanazokkal a szavakkal/, hogy miképpen lesz az önző egyéni cselekvésekből társadalmi harmónia. Ennek a képtelenségnek a bizonyítására a hagyományos liberális módszerrel él, a gazdasági formát összemossa a technikai tartalommal.

Szofisztikája úgyszólván klasszikusan tömör formát ölt a Jénai szellemfilozófia „Elismertség” című részletében, amelyre többször hivatkoztunk már. Azt olvassuk itt, hogy a konkrét szükségleteket „számos elvont oldalra bontják”, és „mindenki” rész munkát végez sok más ember javára, az elemzésben, az elvonatkoztatásban fejte ki megcsonkult képességeit, miután az egész fölötti áttekintését elveszthette; a megmunkált dolgok emiatt szintén elvontak lesznek, és a pénz közvetítésével lebonyolódó cserének kell őket visszaváltogatnia „az egyes ember szükségletévé”. Ezekben az egyébként lebilincselő fejtegetésekben Hegel könnyedén túlteszi magát azon az apróságon, hogy a munkát nem ugyanaz a személy elemzi, bontja fel és szervezi, mint aki a felbontott munkát elvégzi /vajon kinek a javára?/; arról pedig egyáltalán nem tud, hogy a munkafolyamat technikai tartalomként viszonyul az értékesítési folyamathoz, a csere különleges, pénzzel közvetített gazdasági formájához, amely semmiképpen sincs összenöve a munkaműveletek elemzésével és szétbontásával. Smith-hez hasonlóan, Hegel sem különbözteti meg a manufaktúrán belüli és a manufaktúrák közötti munkamegosztást; így akadálytalanul minősítheti az egyén munkáját közvetlenül társadalmi – „ez az egyéniség éppoly közvetlenül általános” –, jóllehet ismeri a piac és a pénz közvetítő szerepét, a véletlenek nyomasztó vas-szükségyszerűségét, a termelés és a forgalom „veszélyes görceit”, mi több, a válságok lehetőségét is, amely pontosan abból ered, hogy a munka társadalmisága közvetlenül csak technikai értelemben és a gyárkapun belül érvényesülhet, de a kapun kívül már csak közvetve fejződhet ki, abban az esetben, ha a piac az adott tevékenységet post festum társadalmilag szükségesnek fogadja el.

Igaza van tehát Marxnak: Hegel a polgári nemzetgazdaságtan álláspontjára helyezkedik, és /végső fokon/ a munkának csupán a pozitív oldalát képes elméletileg feldolgozni. Ebből adódnak Hegel teleológiájának, a munka elmélet filozófiai sűrítményének súlyos fogyatékoságai is. A teleológiát végső alakjában a Logika fejti ki, összesítve a cél és az eszköz dialektikájára vonatkozó nagyszerű felismeréseket, de az elvontság olyan fokán, ahol a konkrét társadalmi feltételek teljes hiánya miatt

nyomtalanul eltűnik az osztálytársadalmakat jellemző összeütközés a technikai és a tulajdonosi elsajátítás között, és még csak célzás sem történik arra a fonák helyzetre, hogy az eszközhasználattal kivívott szabadság nem azokat illeti meg, akik használják a munkaeszközöket, hanem azokat, akik hozzá sem nyulnak a szerszámokhoz; hogy az eszközök uralkodnak működtetőiken, és természetes funkciójukat visszájára fordítva, a szabadság eszközeiből a leigázás eszközeivé lesznek.

Jegyzetek

Jelölések:

- Enc. I. G. W. F. Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Első rész. A logika. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
- Enc. II. G. W. F. Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Második rész. A természetfilozófia. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
- Enc. III. G. W. F. Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Harmadik rész. A szellem filozófiája. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.
- Erkölcstan J. G. Fichte: Az erkölcstan rendszere. Gondolat Kiadó, Bp. 1976.
- Eszt. I., II., III. G. W. F. Hegel: Esztétikai Előadások, I., II., III. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.
- Fen. G. W. F. Hegel: A szellem fenomenológiája. Harmadik kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
- Fil. tört. I., II., III. G. W. Hegel: Előadások a filozófia történetéről. I., II., III. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977.
- Füg. Függetlenség
- Ifj. G. W. F. Hegel: Ifjúkori írások. Válogatás. Gondolat Kiadó, Bp. 1982.
- Jogfil. G. W. F. Hegel: A jogfilozófia alapvonalai. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983.
- Logika I., II. G. W. F. Hegel: A logika tudománya. I., II. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
- LÖM Lenin Összes Művei. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- MEM Marx-Engels Művei. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Vál. J. G. Fichte: Válogatott filozófiai írások. Gondolat Kiadó, Bp. 1981.
- Világtört. G. W. F. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Második kiad. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.

- ¹ Enc. I. 24.§. Füg. 75. o.
- ² Vö. Jogfil. 190. §, 214., 215. o.; 196. §. 218. o.; Enc. III. 524. §. 309. o.
- ³ Vö. Jogfil. 196. §. Füg. 218. o. – „A lakás és a ruházat szükséglete, az a szükségesség, hogy a táplálékot ne hagyja nyersen, hanem a maga számára megfelelővé tegye és természetes közvetlenségét megsemmisítse, azzal a következménnyel jár, hogy az ember nem él olyan kényelmesen, mint az állat, és szellem lévén, nem is szabad oly kényelmesen élnie. Az értelem, amely felfogja a különbségeket megsokszorozza ezeket a szükségleteket, s az a tény, hogy az ízlés és a hasznosság lesz a megítélés kritériuma, hat magukra a szükségletekre is. Végül már nem is a szükséglet, hanem a vélemény az, amit ki kell elégíteni, s a műveltséghez tartozik, hogy a konkrétat különöségeire bontsuk.” /Jogfil. 190. §. Füg. 215. o./ – Új szükségleteket egyébként „nem annyira azok hoznak létre, akikben közvetlenül megvan, mint inkább olyanok, akik keletkezése révén valamilyen nyereségre törekszenek”, vagy szeretnének kitűnni valamilyen; az utóbbi esetben „a különösség szükséglete ... maga is hathatós forrása lesz a szükségletek megsokszorozódásának és elterjedésének.” /Id. mű. 191. §. Füg. és 193. §. 216. o./
- ⁴ Enc. II. 361. §. Füg. 481. o. Vö. továbbá Jogfil. 190. §. Füg. 215. o.
- ⁵ Enc. II. 37. §. Füg. 514., 517. o.; 361. §. Füg. 481. o.
- ⁶ Vö. Jogfil. 196. §. Füg. 218. o.; Enc. I. 24. §. 3. Füg. 75. o.
- ⁷ Jogfil. 56. §. 83. o.
- ⁸ Vö. Enc. I. 208. §. 302. o.; Logika II. 344. o.
- ⁹ Logika II. 345. o.
- ¹⁰ Uo. 345., 346. o.
- ¹¹ Vö. Uo. 346. o.; Enc. I. 209. §, és Füg. 303. o.; Logika II. 346. o.
- ¹² G. W. F. Hegel: Jénai reálfilozófia, I. Szubjektív szellem, b. Akarat. Ifj. 360. o.
- ¹³ Világtört. 60. o.
- ¹⁴ G. W. F. Hegel: Jénai reálfilozófia. Ifj. 360. o. Az eredetiben: „Die breite Seite der Gewalt wird von der Spitze der List angegriffen.” /Jenaer Realphilosophie, Hrsg, von Johann Hoffmeister, Akademie-Verlag~ Berlin 1969, 199.0./
- ¹⁵ Logika II. 346. o.
- ¹⁶ Uo. 347. o.
- ¹⁷ Uo. 348. o.
- ¹⁸ Uo. 347. o.
- ¹⁹ Uo. 349. o.; Enc. I. 211. §. 304. o.
- ²⁰ Vö. Logika II. 349., 440. o.
- ²¹ Marx: A tőke. Harmadik könyv. MEM 25. köt. Bp. 1974. 772-773. o.
- ²² Marx: Értéktöbblet-elméletek. Második rész, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1961. 100. o.
- ²³ Smith átoknak tekinti a munkát – írja Marx –; eszébe sem jut, hogy a munka: normális adagja nélkülözhetetlen az egyén egészségéhez, erejéhez, normális állapotához. A munkának természetesen mindig akadályokat kell majd leküzdenie, ez az erőfeszítés azonban „a szubjektum önmegvalósulása, tárgyiasulása”, „a szabadság tevékenykedése” lesz, mihelyt kényszerű jellege

- megszűnik, és s a külső célok, illetve „a pusztán külső szükségszerűség látszatát”, az egyén személyes céljaiként fogják irányítani a tevékenységet. Persze – teszi hozzá Marx –, az egyén önmegvalósításaként sem lesz a munka „puszta multság és szórakozás”, ahogy Fourier „grizettes naivsággal” képzelte. /Vö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, MEM 46/II. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972. 85-86.o./
- ²⁴ Enc. I. 212. §. Füg. 305. o.
- ²⁵ Uo. 209. §. Füg. 303. o.
- ²⁶ Jogfil. 198. §. 219. o.; 192. §. 216. o.
- ²⁷ G. W. F. Hegel: Jénai reálfilozófia, A szellem filozófiája, Ifj. 316.; 333., 334. o.
- ²⁸ Jogfil. 197. §. és Füg. 218., 219. o.
- ²⁹ Vö. Jogfil. 194. § 217. o.
- ³⁰ Eszt. I. 265., 266. o.
- ³¹ Eszt. III. 263. o.
- ³² Eszt. I. 265. o.
- ³³ Jogfil. 182. §. Füg. 207. o., 183. §. 208. o., 187. §. 211. o., 182. §. Füg. 207. o. – Kant még azt tanította, hogy egyetlen embertársunkat sem szabad eszközként kezelni; Hegel egyszerűen leszögezi, hogy a munkamegosztás rendszerében mindenki eszköze a másinak. És ezzel voltaképpen nem csekélyebb parancs teljesül, mint a kategorikus imperatívusz: mert amikor másokat a magam eszközeiként kezelek, cselekvésemet olyan maximához szabom, amely egyetemes törvényhozás elvévé lehet – mi több, nemcsak lehet, hanem máris szükségképpen az.
- ³⁴ Jogfil. 260. §, 269. o., 187. §. 211. o.
- ³⁵ Fen. 256. o.; vö, továbbá Jogfil. 199. § 219-220. o.
- ³⁶ Jogfil. 199. § 220. o., Vö. továbbá Enc. III. 524. § 309. o. – Emlékeztetünk rá, hogy az „általános vagyonban” való részesedés mértékét Hegel a tőke nagyságától is függővé teszi – lásd második rész, I/2.
- ³⁷ Vö. Jogfil. 191. § 215. o.; Jénai reálfilozófia, A szellem filozófiája, Ifj. 336. o.; Jénai szellemfilozófia. II. Valóságos szellem. d. Az erőhatalmú törvény. Ifj. 398. o.
- ³⁸ Vö. Jogfil. 198. § 219. o.
- ³⁹ G. W. F. Hegel: Jénai reálfilozófia. A szellem filozófiája, Ifj. 334., 336.o.
- ⁴⁰ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. II. Valóságos szellem. d. Az erőhatalmú törvény, Ifj. 397. o.; Jénai szellemfilozófia. A szellem filozófiája. Ifj. 336., 337. o.
- ⁴¹ Vö. G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. Ifj. 398., 399. o. – Vö. Rousseau: „Aki pénzt vet, pénzt arat; s az első fillért összehasonlíthatatlanul nehezebb megszerezni, mint a második milliót.” /Politikai töredékek. VII. 2. Lásd A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Gondolat Kiadó, Bp. 1975. 268. o./

- ⁴² Jogfil. 243. § 253. o.
- ⁴³ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia, II. Valóságos szellem. d. Az erőhatalmú törvény. Ifj. 404., 426. o.
- ⁴⁴ Jogfil. 241. § 251-252. o., 245. § 254. o., 244. § 253. o. – Hegel szemrebbenés nélkül kijelenti, hogy a „szegénység” ennek a „belső lázadásnak” az érülete folytán züllik csöcselékké. /lásd uo./ Így minősíti a polgári filozófus a csirázó ellenállást, amelyet a porig alázott tömeg fejt ki az önvédelem legegységibb jogán a gazdagok ellen, hogy ne tapossák el, mint a férget. Hegel szemlátomást elfelejti, hogy saját filozófiája szerint a fejlődés a „magánvalótól” a „magáértvaló” felé, a dologszerű létezésétől az öntudatos létezés felé halad, ennél fogva a tömegnek sem róható fel, ha „magáértvaló” akar lenni, megelégetve, hogy a gazdagság „magánvaló” nyersanyaga, a tőke tárgya legyen.
- ⁴⁵ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1962. 105., 48. o.
- ⁴⁶ Jogfil. 236. § 249. o.
- ⁴⁷ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. I. Szubjektív szellem. a. Intelligencia. Ifj. 339. o.; uo. III. Alkotmány. 420. o.
- ⁴⁸ Jogfil. 245. § 254. o., 246. § 254. o., 248. § és Füg. 256. o.
- ⁴⁹ Vö. Jogfil. 236. § 249. o.
- ⁵⁰ Vö. Lukács György: A fiatal Hegel. Id. kiad. 373. o.
- ⁵¹ Vö. Fen. 102., 103., 105., 106., 107. o.
- ⁵² Enc. III. 435. § Füg. 221., 222. o.
- ⁵³ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. II. Valóságos szellem. a. Elismertség. Ifj. 377. o.
- ⁵⁴ Fen. 183. o.
- ⁵⁵ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. I. Szubjektív szellem. a. Intelligencia. Ifj. 340., 341., 342., 343., 344. o.
- ⁵⁶ Uo. 344. o.
- ⁵⁷ Vö. uo. 345., 348. o.
- ⁵⁸ Uo. 347. o.
- ⁵⁹ G. W. F. Hegel: Jénai reálfilozófia. A szellem filozófiája. Ifj. 332. o.
- ⁶⁰ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. I. Szubjektív szellem. a. Intelligencia, Ifj. 350. o.
- ⁶¹ Fen. 183. o. – Hasonló gondolatot fejeznek ki Fichtének az első rész II/2.-ben idézett sorai is: „Az ész egyetlen és önmagával azonos élete ... a földi szemléletben különböző egyénekre bomlik, és ezért egészében véve a nem életeként jelenik meg,” – August Schlegel megjegyzi, hogy több költő úgy ábrázolja a csillagos eget, mintha a nap, útja befejezésekor, számtalan fénylő szikrára szóródna szét. /Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst. Zweiter Teil. Ed. Minor 1884. 69. o./
- ⁶² Vö. Fen. 162-163., 168. o.
- ⁶³ Fen. 161., 168. o.
- ⁶⁴ Vö. Jogfil. 118. § 136. o., 119. § Füg. 138. o.
- ⁶⁵ Vö. uo. 118. § Füg. 137. o.
- ⁶⁶ Uo. 124. § 142. o.

- ⁶⁶ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. I. Szubjektív szellem. a. Intelligencia. Ifj. 347., 348. o.; Jénai reálfilozófia. A szellem filozófiája. Ifj. 322. o.
- ⁶⁷ Fen. 202-203. o.
- ⁶⁸ Vö. Fen. 118. o.
- ⁶⁹ Vö. uo. 195., 196., 196. o. /„A szív törvénye és az önhittség örülete”; „Az erény és a világ folyása”./
- ⁷⁰ Vö. Guido de Ruggiero: Hegel. 6. kiad. Editori Laterza, Bari 1968. 89. o.
- ⁷¹ Vö. Fen. 199. o.
- ⁷² Uo. 201. o.
- ⁷³ Vö. uo. 199., 200. o.
- ⁷⁴ Vö. uo. 202. o.
- ⁷⁵ Vö. uo. 203-204. o.
- ⁷⁶ Vö. uo. 204., 205., 207. o.
- ⁷⁷ Uo. 207. o.
- ⁷⁸ Vö. uo. 201., 202. o.
- ⁷⁹ Uo. 207. o.
- ⁸⁰ Vö. uo.
- ⁸¹ Uo. 207., 208. o.
- ⁸² Uo. 208. o.
- ⁸³ Uo. 209. o. – A „fennállásba kivetődött” – áruvá lett – műre vonatkozóan az itt közölt értelmezés több pontban megegyezik Ivan Dubsykyével. /Hegels Arbeitsbegriff und die idealistische Dialektik. Lásd: Hegel in der Sicht der neueren Forschung. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1973. 434-441. o./
- ⁸⁴ Vö. Fen. 209., 210. o.
- ⁸⁵ Vö. uo. 210., 211. o.
- ⁸⁶ Vö. uo. 225. o.
- ⁸⁷ Uo. 226. o.
- ⁸⁸ Uo. 208. o.
- ⁸⁹ Vö. G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. II. Valóságos szellem. a. Elismertség. Ifj. 378-379. o.
- ⁹⁰ Vö. Jogfil. 77. § 102. o.
- ⁹¹ Uo. 63. § Füg. 90. o.
- ⁹² G. W. F. Hegel: Jénai reálfilozófia. A szellem filozófiája. Ifj. 336-337. o.
- ⁹³ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. III. Alkotmány. A. A rendek vagy az önmagán belül tagolódo szellem természete. 1. Az alsóbb rendek és érzületek. Ifj. 426. o.

- ⁹⁴ Vö. Fen. 211.o.
- ⁹⁵ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, MEM 46/I. Id. kiad. 133., 131., 380., 132., 173. o. Lásd továbbá: MEM 46/II. 399. o.
- Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. Id. kiad.
- ⁹⁶ Vö. uo. 132., 219. o.; Marx: A tőke. Első könyv. MEM 23. köt. I. kiad. 553. o.
- ⁹⁷ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. Id. kiad. 133-134. o.
- ⁹⁸ Uo. 84. o.; Marx: A tőke. Első könyv. MEM 23. köt. Id. kiad. 96. o.
- ⁹⁹ Vö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/II. id. kiad. 168.,169.,-170. o. – Marx szövegét természetesen nem szabad úgy értelmezni, mintha a kapitalizmus automatikus összeomlásának előrejelzése volna. Bár az ellentmondás következtében, amelyről Marx beszél, a kapitalizmus nem egyszerűen fölöslegessé, hanem a fejlődés akadályává válik, ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy valaha is eljöhethetne az a pillanat, amikor önmagát semmisíti meg. „Egy bizonyos ponton túl a termelőerők fejlődése korláttá lesz a tőke számára; tehát a tőkeviszony korláttá lesz a munka termelőerőinek fejlődése számára. Erre a pontra érkezve, a tőke, azaz a bér munka ugyanolyan viszonyba kerül a társadalmi gazdagság és a termelőerők fejlődésével, mint a céhrendszer, a jobbágyság, a rabszolgaság; és mint béklyót, szükségszerűen lerázzák. ... Metsző ellentmondásokban, válságokban, görcsökben fejeződik ki az, hogy a társadalom termelő fejlődése egyre kevésbé illik össze eddigi termelési viszonyaival. ... Ezek az ellentmondások természetesen robbanásokra, válságokra ... és végül a tőke erőszakos megdöntésére vezetnek,” /Uo. 208-209. o./ A forradalmi erőszak „nemcsak azért szükséges, mert az uralkodó osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a megdöntő osztály csak forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza magáról a mint minden szennyét, és képessé váljék a társadalom új megalapozására.”/A német ideológia. MEM 3. köt. Id. kiad. 40. o./
- ¹⁰⁰ G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. III. Alkotmány. A. A rendek vagy az önmagán belül tagolódó szellem természete. 1. Az alsóbb rendek és érzületek. Ifj. 425., 426. o.
- ¹⁰¹ Fen. 211. o.
- ¹⁰² Uo. 211., 212. o.
- ¹⁰³ Uo. 211. o.
- ¹⁰⁴ Uo. 213. o.
- ¹⁰⁵ Uo. 213., 212. o.
- ¹⁰⁶ Vö. uo. 213., 214. o.
- ¹⁰⁷ Vö. Alexandre Kojève: Introduction á la lecture de Hegel. Lecons sur la Phénoménologie de l'Esprit professées de 1933 á 1939 á l'École des Hautes-Études, réunies et publiées par Raymond Queneau. 3. kiad. Gallimard, Párizs 1947. 92-94. o.
- ¹⁰⁸ Fen. 211-212. o.
- ¹⁰⁹ Vö. uo. 315., 316., 317., 321., 322., 327., 328. o.
- ¹¹⁰ Uo. 212. o.
- ¹¹¹ Vö. uo. 322-323. o.
- ¹¹² Vö. uo. 328., 329., 330., 332-333., 337. o.

- ¹¹³ Uo. 331. o.
- ¹¹⁴ Uo. 96., 100., 101., 102., 103.o.
- ¹¹⁵ Uo. 102., 100. o.
- ¹¹⁶ Vö. uo. 103. o.
- ¹¹⁷ Vö. uo. 327., 332., 333., 334., 335., 336. o.
- ¹¹⁸ Vö. uo. 339. o.
- ¹¹⁹ Vö. uo. 201. o.
- ¹²⁰ Uo. 335. o.
- ¹²¹ Vö. G. W. F. Hegel: Jénai szellemfilozófia. II. Valóságos szellem. a. Elismertség. Ifj. 377., 378., 379., 380. o.
- ¹²¹ Jogfil. 184. § Füg. 208. o.
- ¹²² A szatócsok és a széplelkek viszonyára ugyanaz érvényes, amit Marx a szatócsoknak és osztályuk politikai képviselőinek viszonyáról mondott: műveltségük és egyéni helyzetük tekintetében az utóbbiak oly távol lehetnek az előbbiektől, mint ég a földtől, de a fejükben nem lépik át azokat a korlátokat, amelyeket a szatócs a gyakorlatban nem lép át, s ezért az elméletben ugyanolyan feladatok és megoldások felé sodródnak, mint amilyeneket a szatócsnak az anyagi érdes és a társadalmi helyzet sugalmaz, /Vö. Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája, III. MEM Bp. 1962, 131-132. o./
- ¹²³ Adorno joggal írja, hogy Hegelben a jelentés sokszor bizonytalan, és alighanem ő az egyetlen nagy filozófus, akiről néha a szó szoros értelmében nem lehet tudni, hogy tulajdonképpen miről is beszél. Hegel olvasása ezért állandó önkorrekció, és mindazt, ami a tapasztalatra vonatkoztatható, magának az olvasónak kell kigondolnia. /Vö. Th. W. Adorno: Skoteinos oder Wie zu lesen sei. Lásd: Drei Studien zu Hegel. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. 1963. 107., 157. o./ – De bármennyise homályos is Hegel, nem helyeselhető a szövegmagyarázatoknak az a módja, amely az eredeti szövegből csak annyit idéz, amennyi a választott értelmezéssel megegyezik, a többit elhallgatja. /Lásd például Lukács György: A fiatal Hegel. Id. kiad. 486. o., utolsó bekezdés./
- ¹²⁴ Fen. 214-215. o.
- ¹²⁵ Uo. 215. o.
- ¹²⁶ Vö. Marx: Értéktöbblet-elméletek. Második rész. Bp. 1961. 466-470. o.
- ¹²⁷ Vö. uo. 471-474. o.
- ¹²⁸ Vö. Ifj. 378-379. o.

Zinovjev írása elé

Az itt közzétett dokumentum Zinovjev 1925-ben megjelent „Leninizm” kötetének két részlete. Az első a könyv teljes XIII. fejezete /Sto takoje okoncsatyelnaja pobeda szocializma/, a második pedig a XIV. fejezet /Leninizm i voprosz o pobegye szocializma v odnoj sztranye/ első harmada.

Zinovjev írásának értékelésekor figyelembe kell vennünk a következő körülményeket. 1924-27 időszakában zajlott a Szovjetunióban az ún. „szocializmus egy országban” vita. A vita ideológiatörténeti részleteire nem térünk ki, e problémakör elmélyült és forrásgazdag elemzését nyújtja Krausz Tamás tanulmánya /Szocializmus egy országban, Megjegyzések egy történelmi vitához, in: Medvetánc 1981/2-3./.. Mindössze a vita sajátos „többdimenziójúságára” hívjuk fel itt a figyelmet, ami nem érdektelen a közölt szövegrészek értelmezése szempontjából sem. E vita egyszerre volt eszköze és közege politikai, elméleti és bizonyos mértékben történettudományi, történetfilozófiai álláspontok kihordásának. Politikai természetű a vita abban az értelemben, amennyiben a „szocializmus egy országban” gondolata a párt egységesítésének lehetséges jelszavaként tűnt fel. E pragmatikus cél magvalósulását személyi-hatalmi harcok, frakciós konfliktusok szőtték át és nehezítették, de a jelszó egyben elméleti alapja is lesz e frakciós küzdelmek felszámolásának. A vita ilyen politikai funkcionáltatása, ami csak a vita második szakaszában válik uralkodóvá, éppen működésének természetéből fakadóan teszi egyre inkább lehetetlenné a vitában tény legesen jelenlévő elméleti probléma végiggondolását. Ez az elméleti probléma a szocializmus és az „átmenetiség” tartalmainak tisztázatlanságából eredt. Ezzel szorosan összefüggött a vita történettudományi, történetfilozófiai dimenziója, azaz az orosz történelmi fejlődés különös jegyeinek értékelése, ami persze egyben elméleti-történettudományi hozzájárulás is a vita politikai aspektusához.

Zinovjev álláspontja a vita során változik. A párt 14. konferenciáján /1925. április 27-29./ felszólalásában még a szocializmus egy országban való felépíthetőségéről beszélt. /lásd: Pravda 1925. IV. 29-30./.. A XIV. kongresszuson /1925. december 18-31./ már mint megvalósíthatatlan dolgot utasította el „a szocializmus felépítését egy országban”. „Leninizmus” c. kötete – e változás időszakában – 1925. szeptemberében jelent meg, többek között azzal a céllal is, hogy a XIV. kongresszusra felkészítse híveit. A szocializmus felépíthetősége egy országban tagadásának platformján hozza létre „Új ellenzék” nevű frakciós csoportját. A leningrádi pártszervezet küldötteinek többségét sikerült megnyernie álláspontjának. A XIV. kongresszuson már kisebbségben maradt. A 15. pártkonferencia /1926. október 26 – november 3./ „a szocializmus egy országban” tételt hivatalos irányvonallá tette.

A zinovjevi pozícióban – félretéve a frakciós harcok logikájából következő mozzanatokat – az adott viszonyok elemzésének kritikai igényét kell látnunk, ami persze nem menti fel Zinovjev álláspontját elméletileg meglehetősen korlátozott volta alól. A forradalom nemzetközi

perspektíváját hangsúlyozva – meglehetősen elvont módon – a „szocializmus egy országban” koncepcióját Zinovjev a kispolgári elégedettség kifejeződésékként értékeli és utasítja el.

Látszólag távolabbi az összefüggés az ún. „leninizmus”-vitával. Valójában az ugyancsak ebben az időszakban kibontakozó vita, amely Lenin elméleti hagyatékának feldolgozását, értékelésének szempontjait kívánta számba venni, igen szoros kapcsolatban állt a korábban érintett kérdésekkel. Zinovjev írásából is kitűnik /Sztálin műveiből pedig közismert/ az a törekvés, amely Lenin autoritására támaszkodva kísérli meg álláspontjának igazolását. Nyilvánvaló, hogy itt nem csupán vitapozíciók valamiféle tekintélyelvű megerősítéséről van szó, hanem a lenini gondolatok értékelésének-értelmezésének kísérleteiről is egyben. Zinovjev „Leninizmus”-kötete dokumentuma a „leninizmus”-vitának éppúgy, miként a „szocializmus egy országban” polémiának.

/Zinovjev életrajzának további adatai „A nemzetközi munkásmozgalom történetéből” 1983-as Évkönyvében olvashatók, Székely Gábor tollából./

Biró Zoltán

G. J. Zinovjev:

Mit jelent a szocializmus VÉGLEGES győzelme?

Lehetséges-e a szocializmus VÉGLEGES győzelme egyetlen országban? Mi a leninizmus válasza erre a kérdésre?

Ahhoz, hogy elég világos választ kapjunk erre a kérdésre, mindenekelőtt abban kellene megállapodnunk, HOGY MIRŐL IS VAN SZÓ.

Bizonyos joggal mondhatjuk azt is, hogy például a nyolcórás munkanap kiharcolása a szocializmus győzelmét jelenti. De mi ebben az esetben korántsem akarjuk azt mondani, hogy a nyolcórás munkanap a szocializmus győzelme. Nem, mi csupán azt akarjuk mondani, hogy a nyolcórás munkanap kivívása a szocialista proletariátus, a munkáspárt egyik győzelme /a sok közül/.

Hiszen már arról is beszélünk, hogy – mondjuk – az elnökválasztáson a kommunista Thälmannra leadott kétmillió szavazat a kommunizmus győzelmét jelenti. De ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy semmiképpen nem azt akarják mondani, hogy a kommunista képviselőre leadott kétmillió szavazat a kommunizmust jelenti. Nem, ez csak a kommunista élcsapat egy győzelme. /Egy a sok közül./

A politikai hatalom proletariátus általi kivívása egyik vagy másik országban már a szocializmus hatalmas győzelme. Az adott esetben a szocializmus győzelme a proletárforradalom győzelmét jelenti. Azonban semmi esetre sem akarjuk ezzel még azt állítani, hogy a proletárforradalom olyan győzelme, mint a proletariátus politikai hatalmának kivívása, a véglegesen győzedelmeskedő szocializmus lenne.

Sőt mi több, a politikai hatalmat kivívó proletariátus termelési eszközeit és szerszámaikat társadalmisító törvényhozói aktusa természetesen a szocializmus győzelmét jelenti. De ez még nem a szocializmus végleges győzelme. Az adott esetben mi csak azt akarjuk mondani, hogy ezzel megtettük a leghatalmasabb lépést a szocializmus győzelme felé. Maga az a tény, hogy a termelés eszközeit és szerszámaikat állami tulajdonná nyilvánították, még nem jelenti a véglegesen győzedelmeskedő szocialista rendszert.

Amikor a Szovjetunióban nyolc évvel a proletárdiktatúra győzelme után azt a kérdést tesszük fel, hogy lehetséges-e a szocializmus végleges győzelme egyetlen országban, nem a nyolcórás munkanapra – mint példánkban – nem is csak a proletariátus politikai hatalmának kivívására, vagy még csak nem is a termelőeszközök és -szerszámok proletár állam általi tulajdonbavételének kinyilvánítására kérdezzük rá. Mi éppen a szocialista rendszer diadalára, a szocialista társadalom végleges győzelmére vonatkozóan vetjük fel a kérdést.

Amikor a Szovjetunióban nyolc évvel a proletárdiktatúra győzelme után azt a kérdést tesszük fel, hogy lehetséges-e a szocializmus vég-

leges győzelme egyetlen országban, nem a nyolcórás munkanapra – mint példánkban – nem is csak a proletariátus politikai hatalmának kivívására, vagy még csak nem is a termelőeszközök és -szerszámok proletár állam általi tulajdonbevételének kinyilvánítására kérdezzük rá. Mi éppen a szocialista rendszer diadalára, a szocialista társadalom végleges győzelmére vonatkozóan vetjük fel a kérdést.

Hogyan határozta meg Lenire /Marx és Engels nyomán/ a „szocializmus” fogalmát? Milyen megkülönböztetést tett a szocializmus és a kommunizmus között?

Itt nem azokról a tömör meghatározásokról beszélünk, amelyek természetesen szintén körülhatárolták a szocializmus társadalmi lényegét és óriási szolgálatot tettek a leninizmusnak, ellenben a tudományos pontosságra nem tarthatnak igényt. Lenin nem egyszer mondta azt például, hogy a szocializmus egy nagy szövetkezet; vagy: „a posta, a távíró és gép nélkül a szocializmus pusztá szó”; vagy: a szocializmus a föld közösségi megművelése, stb.

Ezek és az ezekhez hasonló megfogalmazások nagyszerűek azokra a célokra, amelyekre hivatottak. Azonban ahhoz, hogy a bennünket most érdeklő kérdésre választ adhassunk, a leninizmus sokkal pontosabb megfogalmazásait kell elővinnünk.

„A szocializmus és a kommunizmus között tudományos szempontból csak az a különbség – mondta Lenin –, hogy az előbbi a kapitalizmusból kinövő új társadalom első fokát jelenti, az utóbbi ennek a társadalomnak magasabb, további fokát.” /Lenin: A nagy kezdeményezés; LÖM 39. köt. 14-15. o./

„A szocializmus és kommunizmus közti tudományos különbség világos – írja Lenin. Azt, amit szocializmusnak szokás nevezni, Marx a kommunista társadalom 'első' vagy 'alsóbb' fázisának nevezte. Amennyiben a termelési eszközök közös tulajdonná válnak, annyiban a 'kommunizmus' szó itt is alkalmazható, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ez nem teljes kommunizmus. Marx magyarázatainak nagy jelentősége abban rejlik, hogy itt is következetesen alkalmazza a materialista dialektikát, a fejlődésről szóló tanítást, s a kommunizmust mint a kapitalizmusból kifejlődő valamit vizsgálja. Skolasztikusan kigondolt, 'kiagyalt' meghatározásokon és szavakon folyó terméketlen viták helyett /mi a szocializmus, mi a kommunizmus/ Marx azt elemzi, amit a kommunizmus gazdasági érettsége fokainak nevezhetnénk.

Első fázisában, első fokon, a kommunizmus gazdasági tekintetben nem lehet még teljesen érett, teljesen mentes a kapitalizmus hagyományaitól vagy nyomaitól. Ebből adódik az az érdekes jelenség, hogy a kommunizmus első fázisában nem lépik át 'a polgári jog szűk látóhatárát.’” /Lenin: Állam és forradalom, LÖM 33. köt. 89-90. o./

„Nyilvántartás és ellenőrzés a LEGFONTOSABB, ami a kommunista társadalom ELSŐ FÁZISÁNAK 'elindításához', helyes működéséhez kell. Minden polgár fizetett alkalmazottja lesz az államnak, melyet a felfegyverzett munkásság alkot. Minden polgár, EGY, az egész népre kiterjedő állami 'szindikátus' alkalmazottjává és munkásává válik. A fő az, hogy azonos mérték szerint dolgozzanak, helyesen betartsák a munka mértékét és azonos mérték szerint kapjanak fizetést.” /Lenin: Állam és forradalom; LÖM. 33. köt. 92. o./

„Addig, amíg a kommunizmus 'felsőbb' fázisa be nem következik, a szocialisták azt követelik, hogy a társadalom és az állam a LEGSZIGORÚBBAN ellenőrizze a munka mértékét és a fogyasztás mértékét, csak hogy ezt az ellenőrzést azzal kell KEZDENI, hogy a kapitalistákat kisajátítják, a munkások ellenőrzik a kapitalistákat, ezt az ellenőrzést nem a bürokraták állama, hanem a FELFEGYVERZETT MUNKÁSSÁG állama hajtja végre.” /Lenin: Állam és forradalom, LÖM. 33. köt. 88. o./

„Marx nemcsak a legpontosabban számbaveszi az emberek elkerülhetetlen egyenlőtlenségét – mondta Lenin –, hanem számbaveszi azt is, hogy a termelési eszközöknek az egész társadalom közös tulajdonába való átmenete /a „szocializmus” a szokásos szóhasználatban/ magában véve még NEM KÜSZÖBÖLI KI az elosztás fogyatékoságait és a 'polgári jog' egyenlőtlenségét, amely TOVÁBBRA IS MEGMARAD, minthogy a fogyasztási cikkeket a 'munka szerint' osztják el.” „De ezek a visszasságok – folytatja Marx – a kommunista társadalom első fázisában, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppenhogy megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata, és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége.” /LÖM. 33. köt. 85-86. o./

„...A kommunista társadalom egy felsőbb fázisában, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve és EZZEL A SZELLEMI ÉS TESTI MUNKA ELLENTÉTE IS ELTŰNT, /kiemelés Zinovjev-től/, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek, és a kollektív gazdaság forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a 'polgári jog' szűk látóhatárát egészen átlépni és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki a képességei szerint, mindenkinek a szükségletei szerint.” /LÖM. 33. köt. 67. o./

Íme, ezek azok a szocializmusra és kommunizmusra vonatkozó tudományos meghatározások, amelyeket Marx és Engels nyomán Lenin adott.

X X X X X

„A szocializmus az osztályok megszüntetése.” – mondja egy másik helyen Lenin. – Hogy megszüntessük az osztályokat, először is, meg kell dönteni a földbirtokosokat és a tőkéseket. A feladatnak csak egy része, mégpedig nem is a legnehezebb része. Hogy megszüntessük az osztályokat, másodsor, meg kell szüntetni a munkás és a paraszt közötti különbséget, MINDENKIT DOLGOZÓVÁ kell tenni. Ezt nem lehet egyszerre keresztülvinni. Ez hasonlíthatatlanul nehezebb és szükségszerűen hosszan tartó feladat. Olyan feladat ez, amelyet nem lehet valamely osztály megdöntésével megoldani. Ezt a feladatot csak az egész társadalmi gazdaság szervezett átépítésével, az egyéni, különálló kisüzemi áru gazdaságról nagyüzemi társadalmi gazdaságra való átmenettel lehet megoldani. Ez az átmenet szükségképpen rendkívül hosszadalmas...” /Lenin: Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában, LÖM. 39. köt. 266. o./

„A proletariátusnak, amely legyőzte a burzsoáziát, parasztpolitikájában tántoríthatatlanul a következő fő irányvonalat kell követnie, hogy megoldja a feladatnak ezt a második, rendkívül nehéz részét: A PROLETARIÁTUSNAK KÜLÖN KELL VÁLASZTANIA, EL KELL HATÁROLNI A DOLGOZÓ PARASZTOT A TULAJDONOS PARASZTTÓL, A MUNKÁLKODÓ PARASZTOT A KUPECKEDŐ PARASZTTÓL, A KÉT KEZE MUNKÁJÁBÓL ÉLŐ PARASZTOT A SPEKULÁNS PARASZTTÓL.” /Zinovjev kiemelése/ /Lenin: Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában, LÖM. 39, köt. 266. o./

„A szocializmus elképzelhetetlen a modern tudomány legújabb vívmányai szerint felépített nagytőkés technika nélkül, olyan tervszerű állami szervezet nélkül, amely az emberek tízmillióit kötelezi arra, hogy a legszigorúbban betartsanak egy egységes szabályt a termelés és termékelosztás terén.” /Lenin: A „baloldali” gyerekességről és a kispolgáriasságról, LÖM. 36. köt. 281. o./

Ami a szocialista rendszer oroszországi megszilárdításának időtartamát illeti, e kérdéshez Lenin következő kijelentései fontosak: „A szervezés útja – hosszú út, és a szocialista építés feladatai kitartó, huzamos munkát és megfelelő ismereteket követlenek, s ebből nekünk nincs elegendő. MÉG A KÖVETKEZŐ, FEJLETTEBB NEMZEDÉK IS ALIGHA FOG TELJESEN ÁTTERMI A SZOCIALIZMUSRA.” /Zinovjev kiemelése/ /Lenin: Előadói beszéd a szovjethatalom soron levő feladatairól Az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság ülése, 1918. április 29., LÖM. 36, köt. 246. o./

Ez a hadikommunizmus tetőfogan hangozott el. Íme egy másik, hasonló kijelentés:

„A kommunizmus a szocializmus fejlődésének legfelsőbb foka, amikor az emberek azért dolgoznak, mert tudatában vannak, hogy a köz javára dolgozni kell. Tudjuk, hogy most nem vezethetjük be a szocialista rendet, JÓ, HA GYEREKEINK VAGY TALÁN UNOKÁINK ÉLETÉBEN FOG MEGVALÓSULNI NÁLUNK. /Zinovjev kiemelése/ /Lenin: Beszéd a földművelő kommunák és a mezőgazdasági artyelek I. kongresszusán. 1919. december 4., LÖM. 39. köt. 360. o./

x x x x x

A teljesség kedvéért még idéznünk kell azt is, amit Engels nyomán Lenin mondott az állam „elhalásáról”. Lenin különös hangsúllyal idézi Engels ismert szavait az Anti-Dühringből: „A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja. De ezzel megszünteti önmagát mint proletariátust, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget és osztályellentétet, és ezzel megszünteti az államot is, mint államot... Azzal, hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé lesz, feleslegessé teszi önmagát. Mihelyt nincs többé társadalmi osztály, amely elnyomatásban tartandó, mihelyt az osztályuralommal és az egyedi létezésért folyó – a termelés eddigi anarchiájában megalapozott – küzdelemmel együtt, az ebből fakadó összeütközések és túlkapások is kiküszöbölődnek, nincs többé mit elnyomni, ami külön. Elnyomó

hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel – a termelési eszközök birtokba vétele a társadalom nevében – egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak a társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe a dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem 'eltörlik', AZ ÁLLAM ELHAL." /Lenin: Állam és forradalom, LÖM. 33. köt. 15-16. o./

„Valójában Engels itt – magyarázza Lenin – a BURZSOÁZIA államának a proletárforradalom útján történő 'megszüntetéséről' beszél, az elhalásról szóló szavak pedig a szocialista forradalom UTÁN keletkezett PROLETÁRÁllam maradványaira vonatkoznak. A burzsoá állam Engels szerint nem 'hal el', hanem a proletariátus a forradalomban 'MEGSZÜNTETI'. Ami e forradalom után elhal, ez a proletárállam vagy félállam." /LÖM. 33. köt. 16-17. o./

„Az elhalásról, és – ami még kifejezőbb és színesebb – az 'elenyészséről' Engels egész világosan és határozottan arra a korszakra vonatkozólag beszél, amely az UTÁN következik be, hogy az 'állam az egész társadalom nevében birtokba vette a termelési eszközöket' vagyis a szocialista forradalom UTÁNI korszakra vonatkozóan. /LÖM. 33. köt. 17. o./

„Mi – írja Lenin –, végsőként az állam megszüntetését tűzzük ki, azaz minden szervezett és rendszeres erőszaknak általában minden, embereken elkövetett erőszaknak a megszüntetését. Mi nem várjuk egy olyan társadalmi rend eljövételét, amelyben nem tartják majd tiszteletben azt az elvet, hogy a kisebbség aláveti magát a többségnek. De amikor a szocializmus felé törekszünk, meg vagyunk győződve arról, hogy ez át fog nőni a kommunizmusba, ezzel kapcsolatban általában megszűnik majd annak a szükségessége, hogy az emberekkel szemben erőszakot alkalmazzunk, hogy az egyik embert a másiknak, hogy a lakosság egyik részét a másiknak ALÁRENDELJÜK, mert az emberek MEGFOGJÁK SZOKNI, hogy a társadalmi együttélés elemi feltételeit ERŐSZAK ÉS ALÁRENDELÉS NÉLKÜL tiszteletben tartásuk." /Lenin: Állam és forradalom, LÖM. 33. köt. 75. o./

x x x x x

Mindezekből kétségtelenül az következik, hogy a szocializmus végső győzelmén legkevesebb az

1. osztályok megszüntetését, és ebből következően
2. egy osztály diktatúrájának, adott esetben a proletariátus diktatúrájának megszüntetését kell érteni.

A szocializmus végleges és teljes győzelme átmenet a kommunista társadalom első vagy alacsonyabb fázisából a második vagy magasabb fázisába. A szocializmus végleges győzelme az elosztás elégtelenségeinek és a „polgári jog” egyenlőtlenségének megszüntetése, s emellett olyan tartós, megszilárdult, megingathatatlan megszüntetés, amely többek

között a tudomány legújabb eredményei által létrehozott csúcstechnikán alapul.

„A tőkés és a kommunista társadalom között – írta Lenin – van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint a PROLETARIÁTUS FORRADALMI DIKTATÚRÁJA.” /Lenin: Állam és forradalom, LÖM. 33. köt. 78. o./

„Az első, amit az egész fejlődéelmélet és általában az egész tudomány legpontosabban megállapít – írta Marx nyomán Lenin –, és amiről az utópisták megfélekedtek, amit elfelejtettek a mai opportunisták, akik félnek a szocialista forradalomtól –, az az a körülmény, hogy történelmileg kétségtelenül lennie kell a kapitalizmusból a kommunizmusba való ÁTMENET egy külön stádiumának vagy külön szakaszának.” /Lenin: Állam és forradalom, LÖM. 33. köt. 78. o./

Minden konkrét esetben különbséget kell tenni aszerint, hogy éppen melyik országról van szó. Egy dolog az Egyesült Államok, és már más dolog Kína. Egy dolog Oroszország és más Németország. Egy kérdés Japán és más kérdés Svájc.

Oroszország lényegében több államot foglalt magába, de nemcsak a terület kiterjedése miatt, hanem gazdasági övezeteinek különbözősége folytán is. Ugyanezt lehet elmondani Lengyelország, Lettország, stb. kiválása ellenére a Szovjetunió vonatkozásában is. A Szovjetunió a földfelszín egyhatod részét foglalja el. Ez – államok összessége. Az ipar és az ipari munkásság részaránya viszonylag magas. És a kérdés éppen ezzel az adott országgal, ezzel az adott szocialista köztársaságok szövetségével kapcsolatban merül fel.

Ha azt mondjuk: győzelem egyetlen országban, akkor ezzel azt is mondjuk, hogy a többi ország egyelőre burzsoá marad, azaz az adott szocialista ország burzsoá környezetben létezik. Nem egy elvont, „egyetlen” önmagában létező országról van szó, azaz NEM EGY, A VILÁGON EGYEDÜLI ORSZÁGRÓL – ha ez lenne a kérdés, akkor természetesen minden további szó nélkül világos lenne, hogy a szocializmus végleges győzelme „egyetlen országban” elvontan LEHETSÉGES, De a mi esetünkben egy olyan országról van szó, amelyet MINDEN OLDALRÓL BURZSOÁ ORSZÁGOK HATÁROLNAK. /Mi nemcsak egy államban, hanem az államok rendszerében élünk – mondta Lenin./ A kérdés az, lehetséges-e a szocializmus végleges győzelme egy olyan országban, AMELYET BURZSOÁ ÁLLAMOK VESZNEK KÖRÜL, amikor ebben az országban már teljességgel és „mindörökre” megszilárdulna a szocialista termelési mód, megszilárdulna az osztály nélküli társadalom, a proletárdiktatúra megszűnne és mindenféle állam „elenyészne”.

Ahhoz, hogy még pontosabban megvilágítsuk magunk számára, milyen a helyzet nálunk a Szovjetunióban 1925-ben, két dolgot kell megkülönböztetni: 1./ a szocializmus építésének biztosított LEHETŐSÉGÉT – a szocializmus építésének ez a lehetősége, magától értetődően, ELGONDOLHATÓ egy ország keretei között is és 2./ a szocializmus végleges felépítését és megszilárdítását, vagyis a szocialista rend, a szocialista társadalom megvalósítását, a végbement átmenetet a kommunizmus második, magasabb fázisához – lehetséges-e a szocializmus ilyen végleges győzelme egy országban? Ezt a kérdést kell megoldani.

Lenin szerint a szocializmus teljes és végleges győzelme: a kommunizmusba való átmenet, azaz átmenet az osztálynélküli társadalomba, azaz a proletariátus diktatúrájának megszüntetése. Tehát a kérdés az, hogy lehetséges-e a szocializmus ilyen teljes és végleges győzelme egy olyan országban, amely burzsoá környezetben van.

Erre a kérdésre a következő fejezet hivatott választ adni.

Fordította: Durucskó Mihály
Az eredetivel egybevetette: Biró Zoltán

G. J. Zinovjev:

A leninizmus és a „szocializmus győzelme egy országban” kérdése

„Kétségtelen, hogy a szocialista forradalom valóra váltása olyan országban, ahol a lakosság óriási többsége kisparaszti termelő, csak számos olyan különleges átmeneti intézkedés életbe léptetése útján lehetséges, amelyek fejlett tőkés országokban, ahol az ipari és mezőgazdasági bérmunkások vannak óriási többségben, teljesen feleslegesek volnának.”
/Lenin: Előadói beszéd a terményfelesleg kötelező beszolgáltatásának terményadóval való helyettesítéséről, LÖM. 43. köt. 52. o./

„Számos műben, minden felszólalásunkban és az egész sajtóban hangsúlyoztuk, hogy Oroszországban nem ez a helyzet, hogy Oroszországban az ipari munkások kisebbségben és a földművelők óriási többségben vannak. Ilyen országban csak két feltétellel lehet a szocialista forradalomnak végleges sikere. Az első feltétel az, hogy egy vagy több fejlett országai szocialista forradalma idejében támogattja.” /uo. 53. o./

„A másik feltétel: a diktatúrát gyakorló vagy az államhatalmat kezében tartó proletariátusnak és a paraszti lakosság többségének megegyezése.” /uo. 53. o./

„Tudjuk, hogy csakis a parasztsággal való megegyezés mentheti meg a szocialista forradalmat Oroszországban, amíg a forradalom más országokban be nem következett.” /uo. 53. o./

Így beszélt Lenin az OK/b/P X. kongresszusán. Már e szavakból, lényegében, minden fontosat ismerünk ahhoz, hogy eldöntsük: milyenek is a leninizmus valódi nézetei a szocializmus egy országban történő győzelmére vonatkozóan. Történetileg követjük végig, hogy miként alakultak ki ezek a nézetek.

x x x x x

A II. Internacionáléban a nemzetközi forradalom eszméjéhez több mint hűvösen viszonyultak. Elengedhetetlennek tartották, hogy a szocializmusról, a „szocialista eszményről”, a „végső célról” valójában a kényeskedéshez jobban hasonlító illemkedő „áhitattal” beszéljenek. Amikor Eduard Bernstein felvetette nevezetes jelszavát, „a mozgalom – minden, a végcél – semmi”, feddően kezüket rázták rá. Megsértette ezzel a II. Internacionálé „derék erkölcsét”. Valójában Bernstein már akkor kifejezte a II. Internacionálé vezérei döntő többségének hangulatát. Ami Vandervelde, Adler, Scheidemann elméjében volt, az

Bernstein nyelvére került. „Végcél”, „harc a szocializmusért”, „népeket felszabadító szociáldemokrácia” – mindez a II. Internacionálé vezéreinek csak dekoráció, csak ikon volt.

Érdekes emlékezni arra, hogy miként képzelték el a nemzetközi forradalmi harcot – mondjuk, háború esetén – a II. Internacionálé még legjobb vezérei is. Számukra hallgatólagos előfeltétel volt, hogy csak TÖBB ORSZÁG EGYIDEJŰ „fellépése” lehetséges, és egy ország munkásaitól és munkáspártjától „saját” burzsoáziájuk elleni forradalmi akciót „lehetetlen követelni”, ha UGYANAKKOR egy vagy több más harcoló országban a munkások és munkáspárt valami okból nem lépnek fel. Ezt a bölcsességet az „internacionalizmus” végső szavaként állították be. A hatékonyabb nemzetközi cselekvés látszata mögött ténylegesen a nemzetközi tétlenséget hirdették. A II. Internacionálénak nem a legrosszabb emberei gyűltek össze Zimmerwaldban és Kienthalban. No, és? A zimmerwaldi többség még egészében megmaradt éppen az ilyen – ha szabad ezt mondanom – „internacionalizmus” fogságában. Amikor nem csupán a közvetlen forradalmi fellépésről folyt a szó, hanem mindössze a hadihitelek elleni egyszerű szavazásról, a zimmerwaldi többség képviselői már akkor megmásíthatatlanul így vetették fel a kérdést: a német szociáldemokraták a hadihitelek ellen CSAK abban az esetben tudnak szavazni, ha EGYIDEJŰLEG ugyanezt teszik a francia szociáldemokraták és mások. Bűvös kör született. Mindezt a színlelt internacionalizmus köpenyével takarhatták. Ne viccelődjünk, hiszen mi nemzetközi szervezet vagyunk. EZÉRT... a forradalmi fellépést csak abban az esetben engedjük meg, ha biztosítjuk egyidejűségüket több országban, Mivel ezt biztosítani „egyelőre” még lehetetlen, ezért várakozni kell a forradalmi akciókkal általában. Valójában augurok internacionalista összeesküvése jött létre a nemzetközi forradalmi cselekvés ellen.

A leninizmus harca a II. Internacionáléval szemben különös erővel éppen az 1914-es háború kezdetével lángol fel. Nem kell különösebb magyarázat ahhoz, hogy Lenin milyen szenvedélyesen leplezi le a korábban körvonalazott „álláspont” híveit. '

1. Az imperialista háború polgárháborúvá változtatása valamint, hogy

2. az imperialista háborúban valamennyi proletárforradalmárnak mindenekelőtt „saját” kormánya bukását kell kívánnia; – a leninizmusnak e két fő jelszava, melyeket az imperialista világháború kezdetétől hirdetett, – magától értetődően – NEMZETKÖZI jelentőséggel rendelkezett. Zenire és hívei azonban nem vártak arra, hogy e jelszavakat valamennyi országban elfogadják, hanem haladéktalanul propagálni kezdték mindenekelőtt saját országukban, miközben más országok szociáldemokrata vezérei :pörében csak értetlenséggel és dühödtséggel találkoztak.

Különösen fontos volt az akkori szociáldemokrácia Kautsky vezette „centrumának” szétverése, amely megkísérelte „tudományosan” megalapozni azt a gondolatot, hogy a forradalmi akció háború idején általában lehetetlen, hogy a szocialista forradalom csak egyidejűleg néhány országban lehetséges – HA lehetséges; hogy a szocialista forradalom csak a legfejlettebb tőkés országokban zajlik le – HA – lezajlik.

Lenin a kautskyánusok ezen eszméivel szemben bocsátkozik harcba. Két vonalon hirdet háborút a szocialsoviniszták és centristák ellen: 1. tisztán tudományosan – a kapitalizmus fejlődésének törvényeiről /lsd. főképpen Lenin: Imperializmus...-át/ és 2. taktikai vonalon – arról, hogy mi a valódi internacionalizmus. Támadást vezet mindenekelőtt általában a kapitalizmus és sajátosan a kapitalizmus imperialista szakasza alapvető törvényeinek tisztázásáért.

„A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége – mondja Lenin – a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből következik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte néhány vagy akár egy, egymagában vett, kapitalista országban is. Ennek az országnak győztes proletariátusa, miután kisajátította a kapitalistákat és megszervezte országában a szocialista termelést, SZEMBÉfordulva a világ többi, kapitalista részével, a maga oldalára vonná a többi ország elnyomott osztályait, felkelést szítana ott a kapitalisták ellen, sőt szükség esetén katonai erővel vonulna a kizsákmányoló osztályok és államaik ellen.” /Lenin: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról, LÖM. 26. köt. 335. old./

Így irt Lenin az Európai Egyesült Államok jelszavának szentelt, 1915. augusztus 23-i cikkében a kautskyánusok ellen /és jelentős mértékben Trockij ellen is/.

A „gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlenségéből”, amely egyenlőtlenség a „kapitalizmus feltétlen törvénye”, Lenin joggal következtet KÉT dologra: A./ „a szocializmus győzelmének eleinte néhány vagy akár egy, egymagában vett, kapitalista országban” való lehetőségére, azaz a kapitalista front átszakításának lehetőségére, az első proletárforradalom lehetőségére egy országban és B./ annak lehetőségére, hogy ez a néhány, vagy akár egy ország nem feltétlenül lesz a legfejlettebb kapitalizmus országa.

Azonban ebből Lenin semmi esetre sem következtet egy harmadik dologra: arra, hogy a szocializmus VÉGLEGES győzelme lehetséges lenne egy országban.

A proletárforradalom lenini elmélete a szocializmus győzelmének NEMZETKÖZI keretekben vett elmélete, a NEMZETKÖZI proletárforradalom elmélete. Marx elmélete szintén.

Ugyanakkor a NEMZETKÖZI proletárforradalom lenini elmélete nem zárja ki, ellenkezőleg FELTÉTELEZI, hogy kezdetben néhány vagy akár egyetlen ország üt részt, hogy proletárforradalom kezdetben végbemehet egyetlen országban és több éven át tarthatja magát, míg meg nem érkezik a szélesebb, majd azután a szocializmus teljes győzelme több országban vagy az egész világon.

Az orosz forradalom tapasztalata bebizonyította, hogy az effajta első győzelem egy országban nem csak lehetséges, de kedvező körülmények között a győzelmes proletárforradalom ezen első országa KÉPES /a nemzetközi proletariátus bizonyos támogatása közepette/ tartani magát és megerősödni hosszú periódusra, – még abban az esetben is, ha a nemzetközi proletariátus támogatása nem közvetlen proletárforradalmak formájában fejeződik ki.

A „kapitalizmusnak e feltétlen törvényét” a „gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlenségéről” Lenin minden oldalról megvilágí-

totta az abban az időben irt több munkájában. Vitába szállt Kautskyval a kapitalizmusnak nem csak a világméretű imperialista háború előtti fejlődéstörvényeiről, hanem az imperializmusnak e háború befejezése utáni sorsáról is. Kautsky „ultra-imperializmus”-elméletével kapcsolatban Lenin újra megfogalmazza saját „törvényét” a kapitalizmus gazdasági fejlődésének „egyenlőtlenségéről”.^x

X X X X X

A kapitalizmus fejlődése általában, az imperializmusé különösen egyenlőtlenül, ugrásszerűen megy végbe. Ez a kapitalizmus fejlődésének törvénye. Éppen ez a körülmény „tuszkolja ki” /KÉPES kituszkolni/ ezt vagy azt az országot a történelmi aréna első sorába, időlegesen a forradalmi események fókuszába helyezve azt. Ennek során egyáltalán nem kötelező, hogy ez feltétlenül a leginkább fejlett tőkés ország legyen. Lehetséges a körülmények olyan összekapcsolódása, amikor a legaktívabb forradalmi folyamat éppen nem a legerősebb kapitalizmus országában kezdődik.

Visszatekintve az orosz forradalom sorsára, Lenin 1920-ban megkísérelte a lehető legnagyobb teljességgel tisztázni, milyen volt a különös körülmények azon összekapcsolódása, amely mindenekelőtt Oroszországban, egy viszonylagosan elmaradott országban vezetett a proletárforradalom győzelméhez.

„Oroszországban – írta Lenin a „baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége” című művében – az 1917-es konkrét, történelmileg rendkívül eredeti helyzetben könnyű volt a szocialista forradalmat MEGKEZDENI, de FOLYTATNI és végigvinni Oroszországnak nehezebb lesz, mint az európai országoknak. Már 1918 elején rá kellett mutatnom erre a körülményre, és az azóta szerzett kétévi tapasztalat teljesen megerősítette ennek a felfogásnak a helyességét. Olyan különleges feltételek, mint: 1. az, hogy a szovjet forradalmat egyesíthettük a munkásokat és parasztokat hihetetlenül agyonkínzó imperialista háború befejezésével, ami a szovjet forradalomnak volt köszönhető; 2. az, hogy bizonyos időre kihasználhattuk a világ két leghatalmasabb imperialista rablócsoportjának élethalálharcát, amelyek nem egyesülhettek a szovjet ellenség ellen; 3. az, hogy aránylag hosszú polgárháborút bírhattunk ki, ami részben az ország óriási méreteinek volt köszönhető; 4. az, hogy a parasztságban oly mélyreható polgári demokratikus forradalmi mozgalom volt, hogy a proletariátus pártja átvette a parasztok pártjának forradalmi követeléseit /az eszköz

^x „Ultra-imperializmuson” Kautsky a különböző országok burzsoáziájának háború utáni nemzetközi megállapodását érti, amelynek „örökre” el kellene háritania az újabb katonai konfliktusok veszélyét. Lenin a lehető legkíméletlenebb módon leplezte le ezen elmélet képmutató-oppportunista indítékát. /Zinovjev jegyzete/

pártját, amelynek többsége igen ellenségesen állt szemben a bolsevizmussal/ és ezeket a követeléseket azonnal megvalósíthatta, mert a proletariátus meghódította a politikai hatalmat; – ilyen különleges feltételek Nyugat-Európában most nincsenek, és ilyen vagy hasonló feltételek nem egykönnyen ismétlődnek meg. Egyébként ezért van az – számos más okon kívül –, hogy Nyugat-Európának a szocialista forradalmat MEGKEZDENI nehezebb, mint nekünk. /Lenin: A „Baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége, LÖM. 41. köt. 45-46. o./

Lenin még egyszer rendkívüli részletességgel visszatért ehhez a témához nem sokkal halála előtt „Naplójegyzeteiben” – különösképpen az igen mély „Forradalmunkról /N. Szuhanov feljegyzéseivel kapcsolatban/” című írásában.

„Teljesen távol áll tőlük /az európai ál-marxistáktól – Zinovjev megjegyzése/ minden olyan gondolat, hogy bár a fejlődés az egész világtörténelemben általános törvényszerűség, ez egyáltalán nem zárja ki, sőt feltételezi a fejlődés egyes olyan szakaszait, amelyekben sajátos e fejlődés formája vagy rendje. Még csak eszükbe sem jut például az, hogy Oroszország, amely a határvonalon áll egyfelől a civilizált országok, másfelől olyan keleti, nem európai országok között, amelyeket ez a háború vont be először véglegesen a civilizáció körébe, hogy Oroszország éppen ennél fogva bizonyos sajátos jellegű mutathatott fel és kellett hogy felmutasson, amelyek természetesen a világfejlődés általános vonalán fekszenek, de mégis megkülönböztetik Oroszország forradalmát a nyugat-európai országok minden előző forradalmától és néhány részleges új vonást visznek a forradalomba a keleti országokra való áttérjedés során.” /LÖM. 45. köt. 377. o./

Lenin, mintegy visszatérve újra a vitához, amely Zimmerwaldban és Kienthalban még a II. Internacionálé jobb tagjaival is folyt, akik azt bizonygatták, hogy „kezdetben” a munkásosztály egyidejű akcióját kell előkészíteni több országban, és csak azután lehet beszélni a nemzetközi forradalomról, ezt írja:

„Emlékszem, Napoleon azt itta: „On s'engage et puis... on voit.” Szabad fordításban ez azt jelenti: „Először fogjunk bele az igazi harcba, aztán majd meglátjuk, mit teszünk.” Nos, mi bele is fogtunk először az igazi harcba 1917 októberében, s akkor aztán láttuk a fejlődésnek olyan apró részleteit /a világtörténelem szempontjából kétségtelenül csupán részletek/, mint a breszti béke vagy a NEP stb.” /LÖM. 45. köt ; 377. o./

A leninizmus tanítása szerint:

1. A kapitalizmus fejlődésének egyenlőtlensége és ugrásszerűsége /különösen imperialista periódusában/ megteremti a proletariátus győzelmes akciójának objektív lehetőségét kezdetben néhány, vagy akár egy, egymagában vett országban.

2. Ennek az egy országnak nem feltétlenül kell a legfejlettebb kapitalista országok közé tartoznia. Lehetséges a körülmények olyan sajátos összekapcsolódása, amikor a győzelmes proletárforradalom kapitalista viszonylatban viszonylag elmaradott országban megy végbe, amit igazolt az orosz forradalom története.

3. Semmiféle „ultra-imperializmus” sem képes megváltoztatni a fent említett két törvényt; ellenkezőleg, csak elmélyíti azokat.

4. Mindebből a nemzetközi forradalom előkészítésén dolgozó proletárforradalmárok számára az a szükségszerűség következik, hogy /ha már egyszer az effajta fellépés kedvező feltételei kialakulnak/ ne halasszák el egy ország proletariátusának forradalmi akcióit addig a pillanatig, amíg lehetővé nem válik több ország munkásosztályának egyidejű fellépése.

5. Győzelmet aratva egy országban, ezen ország proletariátusának mindent meg kell tennie a nemzetközi méretű forradalmi mozgalom támogatásáért és fejlesztésért, emlékezve arra, hogy a szocializmus VÉGLEGES GYŐZELME NEM LEHETSÉGES egy országban, HOGY A SZOCIALISTA REND VÉGLEGES GYŐZELME A KAPITALIZMUS FELETT nemzetközi méretekben dől el. Egy dolog a burzsoázia hatalmát megdőnteni és proletár kormányt létrehozni. Más dolog a szocialista rendszer teljes és végleges győzelmét biztosítani. Az utóbbi csak a proletariátus TÖBB országban való győzelme eredményeképpen lehetséges.

Fordította: BIRÓ ZOLTÁN

Marxizmusról – ma
Beszélgetés Gervai Pállal

Keret: Azt hiszem, senkinek nem kell bemutatni a kollégiumban Gervai Palit, most már a harmadik generáció jár Köreire.

Másrészt mindenki emlékszik arra a vitára, amely évek óta folyik a kollégiumban, és amely idén újult erővel lángolt fel: a marxizmus szerepéről, tartalmáról, folytonosságáról, különös tekintettel a TEK-ben elfoglalt helyére. A viták során ismét nem sikerült közös álláspontra jutni, mennyi pozitívummal és mennyi negatívummal jár, ha a marxizmus klasszikusaihoz szöveghűen ragaszkodunk.

Ennek ürügyén kerestem meg Gervai Palit, akiben mi, akik köreire jártunk, a marxizmus mai alkalmazásának egyetlen általunk ismert autentikus forrását látjuk.

Bár nagyon sokan elmélyültek a klasszikus művekben, és nem vitás, hogy mind a régi, nagy Tőke-kör vezetők, mind a kollégium jelenlegi tagjai közül jópáran már a legfelsőbb fokon értik és értetik e műveket, de a mai helyzetre, problémákra való alkalmazásuk ritka.

Ez az oka annak, hogy ellentétünk a kollégiumban úgy fogalmazódott meg, hogy ismerkedjünk meg minél alaposabban a marxizmus klasszikusaival, vagy foglalkozzunk aktuális dolgokkal.

Az igazán érdekes és lényeges feladat azonban a kettő összehozása lenne, hogyan lehet a marxizmussal olyam pluszt elérni a mai világ tanulmányozásában, amelyre a nem-marxista társadalomtudomány nem képes.

Erről beszélgettünk Palival és a továbbiakban egybefüggően írnám le a beszélgetés során kifejtett gondolatait, egyes szám első személyben, hiszen kifejezetten nekünk, TEK-eseknek fejtette ki őket.

A lényeg: Ha az ideológia szerepéről gondolkodunk, akkor nem kell messzire menni ahhoz, hogy a megbúvó ellentmondásokat jól illusztráló példát találjunk. Nevezetesen a TEK és a Szakkollégium párhuzama szolgálhat szemléltetésként.

A TEK alapszabályzata tartalmazza a munka egy tartalmi megkötöttségét, hogy az folyjék marxista alapokon, a marxista művek feldolgozása, tanulmányozása segítségével.

A Szakkollégium alapokmánya ilyenfajta megkötöttséget nem tartalmaz, a tagok foglalkozhatnak marxista vagy nem marxista eszmékkel egyaránt, viszont nagy súlyt kapott a teljesítményelv, a TDK dolgozatok írása, a szakmai munka számonkérése. Ez az az elv, amit a TEK tudatosan elutasított. Évek óta kevés TDK dolgozat születik, nincs szervezett számonkérési rendszer, sőt idén kifejezetten TDK-ellenes hangulat uralkodott, egy-két kivételtől eltekintve. Összehasonlításként: idén 18 szakkollégista dolgozat és 2 egész egyharmad TEK-es TDK-dolgozat született, az eredmény 17, illetve 1 egész egyharmad helyezés.

Én annak idején szakkollégista voltam, köröket is vezettem sokáig a szakkollégiumban. Szomorúan tapasztaltam, hogy egy idő után megszűnt az igény a marxista indíttatású szemináriumok iránt és jelenleg is elég nagy az érdektelenség.

Hogy mégis van igény, méghozzá valóságos igény a marxizmus iránt, azt éppen a TEK életre hívása mutatja, amely teljes egészében „alulról jövő kezdeményezés” volt.

Mégis mi az oka annak, hogy ez a kollégium, marxista indíttatásával kevesebb eredményt tud felmutatni, Három szempontot sorolok fel, amelyek a marxista közelítésű munkára általában is vonatkoznak.

1.: Objektív tényezőként jelentkeznek az, hogy a marxizmusnak kicsi a „piaca”, kevés az érdeklődés iránta, ritka a színvonalas bírálat és vita.

2.: A marxizmus ténylegesen sok olyan kérdésre nem tudott válaszolni, amit a gyakorlat felvetett.

3.: „Szubjektív tényező”, hogy a marxizmus művelői között túl sokáig tartotta magát az a hagyomány, hogy marxizmussal foglalkozni annyi, mint a klasszikus művek tanulmányozása, terjesztése és az úgymond polgári nézetek bírálata.

A harmadik tényező kapcsán még néhány szót a kollégiumról. Szükséges a klasszikusok olvasása, megismerése, amely nélkül nincs színvonalas tudományos munka, Nem szabad azonban megállni Marx, Engels, Lenin olvasásánál. Alapvetően el kell vetni a „biblia olvasás”-t. Meg kell ismerkednünk az egész ránk hagyott marxista és persze nem-marxista kultúrával, foglalkozni kell a ma kevésbé ismert marxista művek tanulmányozásával /Gramsci, Lukács stb./, és az eleven mozgalom elméletével.

Ez az elmélet dokumentumokban, napi politikai hírekben, leírásokban jelenik meg és ha sokszor nem is maradandóak, ismeretük létkérdés, mert ma a mozgalom tükröződése ez.

Hangsúlyozom a teljesítményelv hiányát! amely a kollégium súlyos hibája. Térjünk át a kollégium számára objektíven jelentkező tényezőkre, nevezetesen arra, hogy a marxizmus társadalmunkban, sőt az egész világon ellentmondásokkal terhes. Ezt a válságok mai napig terjedő sora jelzi /elsősorban 1956 Magyarországon, 1968 Csehszlovákiában, a '80-as évek lengyel eseményei, az eurokommunizmus, stb./.

A marxizmus magyarországi viszonylagos gyengeségének a magyarázata véső soron a legmélyebb történelmi és társadalomszerkezeti gyökerekre vezethető vissza. Ami a közvetlenebb okot illeti, szerintem az abban található meg, hogy a magyar társadalomtudományi kutatásban és propagandában a marxizmus, pontosabban a marxista közéleti mód sokáig nem kapta meg, illetve nem tudta kivívni azt a relatíve önálló helyzetet, amelyben levethette volna régebbi és újabb torzulásait, és részt vehetett volna a gyakorlat alakításában és az elméleti vitákban.

A marxizmust – főleg a fiatalabb értelmiségi generációk számára – elsősorban az egyetemi-főiskolai marxizmus-oktatás képviselte /ha a marxista-leninista esti egyetemet nem tekintjük/, amelyről a legjobb indulattal sem lehet elmondani, hogy az elmúlt évtizedek kultúrpolitikájának a büszkeségévé válhatott volna: a marxizmus oktatás tehetetlenségre volt kárthatva, miközben a gúny és a megvetés tárgya lett.

Végülis a marxizmus olyan helyzetbe jutott, ahonnan már nem lehet tovább visszavonulni!!

Az elmúlt időszak társadalomtudománya jelentős eredményeket ért el, de ahogy azt nem régen Tőkei Ferenc többször is kifejtette, a továbblépéshez szükség van a marxizmus megújulására, mert enélkül a tényleges társadalomtudományi elemzési folyamat nem mehet előre.

Az egyik terület az elmúlt másfél évtized szociológiai réteggutatása, A szociológia meggyökeresztette a gondolkodásban a réteggatégoriákat, és sok szempontból érzékeltetni tudta a magyar társadalom szerkezetének alakulását. Azt azonban még ennek a legjobbjai is elismerik /pl. Kolosi Tamás/, hogy ez a kép statikus.

A továbblépést az jelentené, ha a marxizmus osztálykategoróját használjuk fel az elemzéshez, természetesen a mai szociológia eredményeinek beépítésével: /egyébként a marxista szociológiának is vannak hagyományai, elsősorban Gramsci öröksége/. A réteggutatás fényképfelvételt ad a társadalomról, a folyamat dinamikáját azonban éppen az a fény írja le, hogy az osztályon belüli osztály-jellegű különbségek szerepe nagyobb, mint az osztályok közöttiek. Ezért lenne szükség többek között Gramsci hagyományait is felhasználva egy korszerű osztályelmélet megfogalmazására.

A másik terület a hiányelmélet és a hozzá kapcsolódó illetve rá támaszkodó közgazdasági kutatás, legnagyobb eredménye a tervutasításos rendszer bírálata és a hiányjelenség korrekta leírása.

Am a jelenségek egyik fő okaként megjelölt expanziós kényszert az elmélet nem tudja magyarázni. Kornai János A hiány című művében a vállalatok növekedési kényszerét szubjektív tényezőkre, a vezetők vállalatokkal való azonosulására, saját maguk és így vállalatuk fontossági érzetére vezeti 'vissza és ez nem magyarázat.

Ennek a viszonyoknak a feltárásához a marxista közelítés lendületet adhat. A harmadik terület a gazdaságirányítás rendszere, amely figyelembe véve a tervutasításos mechanizmus bírálata, egy olyan rendszert próbált kiépíteni, amely az automatizmusokra, a szabályozási logikára épül.

Ez a mechanizmusmodell azonban átesett a ló túlsó oldalára és gyakorlatilag sohasem vette komolyan az ún. „emberi tényezőt”, mint a gazdaságirányítás egyik sajátos elemét a közgazdasági eszközök, a pénzügyi és szervezeti formák mellett. A marxista társadalomelmélet, ha helyesen értelmezzük, megmutathatja az ún. információs apparátus és szervezet helyét a gazdaságirányításban, amelyen egyébként Carillo eurokommunizmusa is elcsúszott, és amely a gazdaságirányítási viták egyik elméleti kulcskérdése.

A negyedik nagy terület napjaink egyre jobban kibontakozó politikatudománya. A politológia is viszonylagos leírását adja az '50-es évek bürokratikus centralizmusának és döntéshozó mechanizmusainak, illetve felrajzolja, egy érdekegyeztető, pluralisztikus alapokon nyugvó társadalom képét. Ugyanakkor nem tud mit kezdeni az átmenet kérdésével, vagyis magával a közmegegyezés folyamatával. Divat lett Németh László, Jászi Oszkár, Bibó István tanulmányozása. Ezekből a tudományos szocializmus elmélete is gazdagodik, nem kell ezeket mindenáron a marxizmus ellen fordítani. És végül megemlítem napjaink divatos történelemfelfogásának egy problémáját, a régi hagyományokkal rendelkező centrum-periféria elméletet. Ez az elmélet, amelyet elemzési keretté merevítve sokszor erőszakosan húznak rá napjaink fejlődési folyamataira.

Végigkísérve az európai történelem menetét; mindig más-más régió játszotta a centrum szerepét. Spanyolország, Portugália, az olasz városállamok, a Hanza-városok, Franciaország, majd Anglia és 1917 körül Oroszország. Az Októberi Forradalom a világon új helyzetet teremtett. A két világrendszer kialakulása, egymás mellett élése és belső viszonyai egváltalában nem magyarázhatók meg pusztán a centrum-periféria modell alapján; itt sokkal mélyebb törvények működnek.

A marxizmus létezésre van ítélve. Egy elmélet mint elmélet azonban, csak annyiban létezhet, amennyiben valóságos mozgalom működteti, valóságos társadalmi érdekektől meghatározottan.

A marxizmus annyiban fog érvényesülni, amennyiben a mozgalom azt a vitákban és döntésekben érvényre tudja juttatni.

Keret: Szeretném, ha a kollégium gondolkodó része írásban vagy szóban állást foglalna az itt leírtakkal kapcsolatban. Egyetértetek-e ezekkel a gondolatokkal, és milyen cselekvést von mag után az állásfoglalás?

A gondolatokat lejegyezte és a keretet írta: Sugár András

Három fiatal művész kiállítása a Rajk László Szakkollégium kiállítótermében +

A Társadalomelméleti Kollégium vezetősége jó érzékkel választotta a kiállításon szereplő három művészt: Buda Istvánt, Kubisch Jánost, szobrászművészeket és Ridovics Péter festőművészt. Mindhármuk munkásságát a realista szemlélet, kifejezőmódjukat, művészi nyelvezetüket a gondosan kialakított forma, illetve színharmónia jellemzi. Művészetszemléletükön kívül szoros baráti kapcsolat is fűzi őket egymáshoz. A kiállított plasztikák és festmények harmonikus egységet alkotnak.

Mindhárman a Magyar Képzőművészeti Főiskolán végezték tanulmányaikat. Buda István, Szabó Iván főiskolai tanár irányítása mellett 1981-ben fejezte be tanulmányait, Kubisch János szintén Szabó Iván növendékeként – 1978-ban végzett és még ebben az évben elnyerte a Derkovics Ösztöndíjat. Ridovics Péter Iván Szilárd főiskolai tanár osztályában készült fel hivatására. Oklevelét 1977-ben nyerte el.

Munkáikkal már több ízben szerepeltek a nyilvánosság előtt. Buda István részt vett a Bartók Galéria kiállításán; egy pirogránit domborműve áll a kiskunhalasi Hősök parkjában. Kubisch János munkái szerepeltek a Pécsi Kisplasztikai Kiállításon, valamint a hódmezővásárhelyi Őszi Tárlaton. Ridovics Péter Szombathelyen és Szegeden rendezett sikeres önálló kiállítást. Együttesen 1983-ban, szerepeltek a Hazafias Népfront Bem rakparti kiállítóhelyiségében.

A két szobrászművész közös vonása, hogy a szobrászat mindhárom műfaját: a kerekplasztikát, domborművet és a plakettet egyaránt művelik. /A kiállításon domborműveikkel nem szerepeltek./ Hasonlóan gazdag munkáik témaköre. Behatóan foglalkoznak arcképpel, alakos kompozícióval, érméiken gyakran idézik fel a régi mesterek önarcképét, írják át a szobrászat nyelvére egyes munkáikat. Kubisch tájjal is foglalkozik érméin.

Buda István a szerkezeti formákat mértékletesen hangsúlyozó arcképein sokoldalúan jellemzi modelljeit. Nemcsak fejalkatukat, arcvonásaikat idézi meggyőzően elének, hanem a mintázás módjával is jellemez. A Kisfiú arcképének lágyan egymásba simuló formáival egyaránt hű képet ad arcvonásairól és életkoráról. Nagy egységekbe foglalta a részletformákat, a szemet és száját éppen csak jelölve mintázta meg Rigó Pista terrakotta portréját. A karakter hangsúlyozására élt az enyhe aszimmetriával.

A forrás kiváltotta érzelmi élményeiről az álló nőalak visszafogott mozdulatával, a ruharedők közül kibontakozó, hol határozottan, hol csak sejtetett formákkal ad számot. Határozott, erőteljes formákkal mintázta meg a Torzót. A Pásztorfiú portréján a fiatal parasztfiú típusát ragadja meg érzékletesen.

Kubisch János arcképei több rokon vonást mutatnak Buda István arcképeivel. Modellje személyi vonásainak ábrázolásával egyetemben súlyt fektet az életkor kifejezésére is. Az érzékenyen mintázott parasztfiú arcképe lágy harmóniába foglalta a gyermek, a még teljesen ki nem alakult személyi vonásait. A Zoli portréján a határozott személyi vonásokat keményen összecsengő formaritmussal mélyítette el. Az Erzsébet című arcképén nagy síkba összefogott formákkal jellemezte modelljét, fejtartásával enyhe aszimmetriával magatartására is utalt. Művészetének értékes vonásai gazdagon bontakoznak ki

⁺ A kiállítást 1986. májusában rendeztük meg.

kisméretű lovasszobrán. A nagytömegű ló alakját jól hangolta össze jóval kisebb tömegű lovas alakjával. A ló lépő mozdulatának tömeg és formaritmusát kiváló ritmusérzéssel szervezte egységgé a lovas tengely- és formaritmusával. Merőben más a hangulata a lírával átszőtt, nyugodt tömeg- és formaritmusú Alkony című kompozíciójának. Markáns, plasztikus formákkal mintázza meg a Juhász című kisplasztikáját.

Régi mesterek ihlette érméi közül a Reggel /Szőnyi/ című plakettjén hűen ábrázolta a festményt, a plasztika nyelvén jól érezteti a festmény színhangulatát. Az idősebb Bruegel dombormű-változatán szűk kivágással, élénk formaritmussal igyekezett elmélyíteni részben az önarckép hatását, részben a festő személyi vonásait.

A finoman éreztetett térhatású tájképein a táj keltette érzelmeit fejezte ki.

Ridovics Péter ez alkalommal újabb keletű, mély tónusú, visszafogott érzelemtől tanúszkodó festményeit állította ki. Ez ölt alakot az ecsetkezelésében és munkáinak foltritmusában is. Témaköre szerteágazó: táj- és arckép, csendélet egyaránt szerepel festményei között.

A visszafogott érzelmek hatja át a Székely Temető című festményét. Kompozícióján az alkonyi szürkület szürkés-zöld színeit megbontó fák és sírkövek sötét színfoltjai, az előtérben álló sírkő halvány hideg-kék színe kiválóan idézi élénk a temető alkonyati csendjét, az elmúlás hangulatát. Derűs a hangulata a mélykék égű, jó valór érzékkel messzi távlatot megnyitó Sárospatak című festményének. Némi rálátással festett előtér, sűrű sötétzöld nádasában keskeny úttal hirtelen nyitja meg a víztükör terét. A keskeny útra jó kompozíciós érzékkel elhelyezett, világos színekkel festett horgász alakjával is felhívja a figyelmet. /Horgász/

Kis Ági portréján a kisgyermek jól megfigyelt mozdulatával vezeti be az arcképet. Ugyancsak karakteresen festette meg a kislány alakját és néhány színfoltra egyszerűsített arcképét. A Nagymama, Erzsébet arcképén magatartásuk kifejezésére vetette a súlyt. Az elsőnek említetté az idős nő befelé forduló magatartását, az Erzsébet az érzelmi magatartást hangsúlyozta.

A Festő című kompozícióján a kép előterébe helyezett piros almával indítja el a rálátással festett asztal térhatását és a vázába állított nagyobb tömegű piros virágokkal tarja azt le. A kép fő motívuma a festő. Szerényen a kép jobb oldalán jelenik meg gazdagabb tompított színekben.

A három művész kiállítását szénvázlataik egészítik ki. Elevenül hullámozó, erőteljes körvonalakkal, nagy egységekbe foglalt formák ritmusával, tengelyjátékkal fejezik ki az aktok mozdulatát.

A három fiatal művész kiállításának ismertetését abban a reményben fejezem be, hogy munkáik a kollégiumi hallgatók körében elismerést váltottak ki és továbbra is figyelemmel kísérik munkásságukat.

Ujvári Béla

Bayer József előadása 999-es klubban

PLURALIZMUS – SZOCIALIZMUS – REALITÁS

A-pluralizmus napjainkban egyre többször előbukkanó, ám mégis sokak számára tisztázandó fogalom. E fogalomról, az ezzel kapcsolatos kérdésekről tartott érdekes, színvonalas előadást a 999-es klubban Bayer József kandidátus, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa.

A pluralizmus nézetek, érdekek, hatalmi pozíciók sokfélesége egy társadalmon belül, amelyek befolyást gyakorolhatnak a társadalom politikai irányítására – kezdte előadását Bayer József. Ez a meghatározás talán közismert, de mégis a köztudatban túlzottan leegyszerűsített kép él a pluralista, illetve – ennek ellentétéként – a monista társadalmakról folytatta az előadó. A pluralizmus bizonyos foka minden demokráciában szükséges, de nem biztos, hogy ha pluralista a társadalom, akkor demokratikus is, mivel ez csak előfeltétele az érdekérvényesítésnek, de nem feltétlenül biztosítja azt. Ugyanis nem mindegy, hogy hogyan születnek a döntések. Ugyanakkor a monizmus is lehet érték is, olyan érték, amely egység a gyengébb helyzetében, mely erősebbé teheti, felzárkóztathatja a gyengébbet.

Ha a társadalmi nézet- és érdekkülönbségek a szervezeti-intézményi rendszerben kifejezésre jutnak, akkor politikai pluralizmusról beszélhetünk. A fejlett nyugati tőkés országok esetében szétválasztható a társadalmi és a politikai pluralizmus fogalma, ezzel szemben a létező szocialista társadalmakban nem választható szét. Hiszen a társadalmi pluralizmus az érdek- és nézetkülönbségek meglétét, ezeknek az irányításba való beleszólását jelenti. Ha ez intézményes, akkor politikai pluralizmusról van szó, azonban a létező szocialista társadalmakban az irányításba való ilyen fajta beleszólás csak intézményesen lehetséges. A mai fejlett polgári társadalmakat nagyfokú pluralizmus jellemzi, mely egyben politikai, tehát intézményi pluralizmus is. E nagyfokú pluralizmus alapja és biztosítója a politikai hatalomnak a gazdasági hatalomtól való szétválasztottsága.

Ezután Bayer József vázlatos jellemzést próbált adni a létező szocialista társadalmak politikai-gazdasági rendszeréről, azok legitimitációjáról, bevezetésként mondanójának következő része elé. A létező szocialista társadalmak társadalmi-gazdasági rendszerének jellemzésekor az egyik legfontosabb tényező a politika primátusa, illetve az a tény, hogy ezek az országok politikai eszközökkel lépnek a modernizációs útra – vázolta az előadó. Politika és gazdaság viszonyának megfordulása természetes következménye a lemaradásnak. A politika elsődlegességének biztosításával, annak a gazdaságba való erőteljes beavatkozásával próbálják ezek az országok behozni hátrányukat. Ehhez járul még hozzá az a tényező, hogy az átmeneti társadalmakban – a történelmi példák alapján úgy tűnik – szükségszerű a monizmus kialakulása, a centralizált politikai hatalom létrejötte. Ilyen körülmények között ezekben a társadalmakban a pluralista nézetek az egységes célkitűzéseket akadályozó, az egységes érdekeket partikuláló, „káros” eszméknek tűnnek fel. E nézetek ütköznek a rendszerek legitimitálását szolgáló szocializmusképpel is, amely bizonyos fokú egyen-

lőséget hirdet, s így megköti a különböző egyéni, és csoportérdekek képviselését, nehogy a társadalom egyes tagjai a többinél jobb helyzetbe kerüljenek.

Itt jutott el az előadó ahhoz a fontos kérdéshez, hogy ezeket a társadalmakat, és különösen a magyar társadalmat mi viheti a pluralizálódás irányába, Bayer József három tényezőt sorolt fel. Elsőként a gazdaság többszektorúságának elismerését említette. Ez fontos szemléletmódbeli változást jelentett Magyarországon, hiszen régen egyedül a társadalmi tulajdon volt elismert, a szövetkezeti tulajdont alárendeltnek, a kisipari tulajdont átmenetinek minősítették. De látnunk kell, hogy a szemléletmódbeli változás mögött gazdasági tényezők, érdekek húzódnak meg – hangsúlyozta az előadó. A második tényező, mely a pluralizmus felé visz: a piaci viszonyok nagyobb szerepe, és ezzel párhuzamosan a decentralizálás. Viszont fontos tudatosítanunk, hogy a szocializmus nem is lehet más, mint politikailag irányított tudatos társadalom, így a piac csak alárendelt, technikai szerepet játszhat. A harmadik tényező az a tény, hogy a nagy tömegszervezetek vonzereje csökkent, ezek keretében ma már nem megy végbe politikai azonosulás. Ez utat nyit az önszerveződő társadalmi csoportok számának és szerepének megnövekedéséhez, s ez is lényeges, a pluralizálódás felé vivő változás.

A pluralizmus nézet, nem politikai irányvonal. Nem jelent konkrét dolgot, önmagában ez a fogalom csak egy elvont érték, mely lehet, hogy konfrontál a társadalmi valósággal, s éppen ezért nem megvalósítható, hiába képviseljük e nézetet – kezdte Bayer József előadása utolsó részében kifejtteni a pluralizmus Magyarországon való kialakulásának lehetőségéről vallott nézeteit. Ennek egy konkrét megvalósítási formáját igyekezett felvázolni, mely véleménye szerint a rendszerünknek legjobban megfelelő forma. Az a tény, hogy nálunk Magyarországon – mint a szocialista társadalmakban általában – a politikai és gazdasági hatalom nagyfoka összemosisása a jellemző – folytatta – egyben jelzi is a pluralizmus hazai perspektíváját. Az alárendelt pluralizmus híve vagyok – mondotta az előadó – mivel nem szimpatikus számomra az a nézet, amely nem számol a társadalmi valósággal, a realitással. A szocialista társadalom politikailag szervezett társadalom, e társadalmi viszonyoknak a tisztán piaci viszonyokon nyugvó pluralizmus, illetve a többpártrendszer nem felel meg.

A társadalom érdektagsága viszont egypártrendszeren belül is kifejeződhet. Eddig érdekintegráció volt a párton belül, ma megérett a helyzet arra, hogy frakciók jöhessenek létre a párton belül, amelyek legalizálása politikailag megoldható lenne. Ez az alárendelt pluralizmus egyik jellemzője. Nálunk nem jöhet létre többpártrendszer, mert ha lenne is, csak névlegesen. Hiszen azoknak a társadalmi csoportoknak volnának pártjaik, amelyeknek az egypártrendszeren belül frakciói jöhetnének létre, és nem alkothatna az ellenzék akkor sem pártot, vagyis ugyanagy a periférián maradna mint ma. A tényleges többpártrendszer pedig azt jelentené, hogy a különböző pártok eltérő politikai nézeteket, már társadalmi rendszert képviselnek. A frakciók ezzel szemben nem akarják e társadalmi rend megdöntését, hanem csap a politikai célok konkrét megvalósításában vannak nézeteltéréseik. Egyébként elképzelhető a szocialista fejlődés többpártrendszerben is, de a hozzá való átmenet elképzelhetetlen. Vagyis annak lehetőségét, hogy pluralista rendszer alakuljon ki Magyarországon, behatárolta a történelmi fejlődés: bár 1945-48 között meg volt a lehetőség

a lassú fejlődésre, a koalíciós vezetésre, ezt a kérdést a történelem eldöntötte.

Az alárendelt pluralista társadalom következő jellemzője a társadalmi önszervezés felvirágzása, több állampolgári kezdeményezés. Nem baj, ha az önszerveződő közösségek nem politizálnak, a polgári társadalmakban ilyen a civil társadalom nem gazdasági része. Nálunk azonban ezt „kvázi” civil társadalomnak is nevezhetnénk, hiszen az autonóm kisközösségeknek egy része is politizál, hasonlóan a társadalom egyéb szféráinak átpolitizáltságához.

További jellemzője az alárendelt pluralista társadalomnak egy olyan decentralizáció, mely alapján megőrizné a redisztribúciós rendszert, de nagyobb önállóságot engedne közép- és alsósínten. Nagyon hátrányos, ha minden forrást központilag, bürokratikusán osztanak el, ezzel érdektelenné téve a helyi vezetést, az azt támogató erőket. Káros tényező az is, hogy nem vonják be a fejlesztésbe a helyi forrásokat.

Az alárendelt pluralista társadalom utolsó jellemzőjeként említette az előadó a nagyobb kulturális sokszínűséget. Nem cél az egész kultúra piaci alapra való helyezése ugyanakkor. Legyenek piaci elemek és kultúrpolitikai elvek is, de a kultúra áruvá válásának csak nagyon korlátozott volta kívánatos.

A szocializmus és a demokratikus nyilvánosság híve vagyok – mondotta befejezésül Bayer József. Nálunk azonban a történelmi hagyományokból, az ideológiából következőleg félnek a nyilvánosságtól. Érdekkonfliktusok helyett érdekharmozási folyamat zajlik le a politikai döntéseknél. Az ideológiát illetően pedig még egy fontos dologra hívta fel figyelmünket az előadó: nem szabad legyintnünk, elvetnünk az ideológiát, mert ezzel elvetjük az ideológia számonkérésének lehetőségét is, ehelyett számon kell kérnünk az államtól, a politikai vezetéstől a deklarált, demokratikus alapelveket.

Pápai Szilvia

KRITIKA

Bokros Lajos – Surányi György: Piac és pénz a modern gazdaságban

Jelen rövid írásomban a fenti könyv I. részére kívánok reflektálni, tehát gyakorlatilag Bokros Lajos tanulmányával foglalkozom csupán.

Itt sem térek ki minden, Bokros által fontosnak vélt kérdésre, már csak azért sem, mert ez Bokros meglehetősen homályos és kétértelmű fogalmazása miatt szinte szövegszerű elemzést igényelne. Másrészt a tanulmány mondanivalója igen egyszerű: éljen a piac! A háttérben nyilván a szocialista országok gyakorlatában máig fennálló /bár országról-országra kétségkívül jelentős eltérést mutató/ naturál tervgazdálkodással szembeni birkózás áll és a piac győzelme szükségszerűen adódik Bokros alapállásából, hiszen a modernizáció nála nem más, mint a társadalom létszféraíának egymástól való elválása, a gazdaság önállósodása, a piac gazdasági alapintézménnyé válása. /Vö. im. 20. old./

Igaz, Bokros nem nevezi nevén láthatatlan ellenfelét, de ez nyilvánvalóan adódik abbéli felfogásából, hogy a modern gazdaság államilag szervezett gazdaság lehet /vö. im. 39. old. / és ennek elméletileg csak két ideáltípusa lehetséges: az önszabályozó piac és a természetbeni újraelosztás.

Nem lenne azonban igazságos dolog említetlenül hagyni, hogy Bokros igyekszik tisztázni – Marxtól jól-rosszul interpretálva – a termelés és a szükségletek, termelés és tulajdon, munkamegosztás és gazdasági szervezés viszonyát és ezek után tér rá a fent említett két „ideáltípus” elemzésére.

Tanulmányának ezzel a részével most alig foglalkozom, legfeljebb arra a két részre térek ki röviden, ahol Bokros vitába keveredik Marx és Engels elidegenedés- és államfelfogásával.

Itt Bokros azzal érvel, hogy az elidegenedés fogalom használhatatlanná válik, ha a kategória szubjektív eleme elvész, azaz még nem képes az egyed arra, hogy felismerje a munkamegosztásban betöltött helyének nem önkéntes jellegét. /vö. im. 35. old./ Csupán annyit jegyeznek meg itt, hogy amennyiben van munkamegosztás, tehát az a reális bázis, amelyen osztályok egyáltalán kialakulhatnak /bár az osztály kategóriát itt csipetnyi sóval kell érteni, hiszen osztályról minden szószaporítás nélkül csak a polgári társadalmakban beszélhetünk, mint ahogy az állam is kialakulásának különböző fokain tart és a polgári társadalmak államaként éri el csúcspontját /„amelyek közül egyik valamennyi többen uralkodik” – MEM 3. 36. old. –/, tehát amikor az állam kialakulásának bázisa már adott, tehát amikor az az eggyessel szemben elkülönült közhatalomként meg is jelenik, amikor saját közösségisége pl.: a despotában megszemélyesülve számára idegen akarat műveként, alávetettségként, uralmi viszonyként, stb. létezik; nos, talán ezt az alávetettséget, ezt az uralmi viszonyt, amely adott állapotában, helyzetben megrögzíti, tehát ezt még a bármilyen fejletlen személyiség is felismerheti.

* Bokros – Surányi: Piac és pénz a modern gazdaságban /KJK, 1985./

A következő polémiát Bokros Engels államfelfogásával kapcsolatban fejti ki /42. o. 24. jegyzet/, amely polémia már csak azért is nehezen érthető, mert Bokros ezek szerint teljesen megfelelnek az állam – ezen a helyen általa ismertettéknél /amit Engels felfogásának nyilvánít! – szélesebb felfogásáról, ami már csak azért is furcsa feledékenységgel, mert ezt az értelmezést ő maga is beidéz legalább két helyen /19. és 23. jegyzet/.

Mellesleg megjegyezve: Bokros felfogásában az állam és magántulajdon összefüggése teljesen egyirányú /vö. 42-43. old./, mégpedig az állam a magántulajdonosi viszonyok létrejöttének szükséges feltétele, ellenben a magántulajdonosi viszonyok és az állam kapcsolata itt homályban marad. Ennek így is kell lennie, hiszen Bokros elemzése tanulmányának ezen a részén történelmietlen. Igaz, elmélet-történeti anyagon mozog tanulmányának második részében, ezt azonban csak az illusztrálás kedvéért teszi, és ezért hiányzik a „visszacsatolás” a tanulmány két része között, pedig, ha megtenné, rá kellene jönnie, hogy az az állam, amelyet ő előfeltételként felemlít, szükségszerűen a bomló természetű nemzeti szervezettel, a vagyoni különbségek talaján alakul ki.

Ahhoz, hogy ezt megtehesse, Bokrosnak fából vaskarikát kell csinálnia: vagyis megalkotnia a nemzeti-törzsi állam fogalmát. A nemzeti szervezettel, amely tagadása az államnak, vérségi kötelékeken nyugszik, ahol a munkamegosztás bázisán osztályok nem jöhetnek létre /mert ilyen a nemek közötti munkamegosztást leszámítva nem alakult ki, tehát hiányzik a munka társadalmi megosztása, hiszen a jellemző termelőerő közvetlen közösségi kooperáció volt/ államnak, azaz vagyoni különbségeken és területi beosztáson alapuló szervezettel kell bemutatni. Ilyen elven az állam a legörökebb „intézmény” a világon, hiszen minden emberem alkotta társadalomszerveződés befér, ha már egyszer a nemzeti szervezettel sikerül belegyömöszködni. Tehát ha az állam értelmezése szélesebb is, mint ahogy Bokros velünk elhitetni próbálja Engels-szel kapcsolatban /ti. a 24. jegyzetben, ahol szigorúan érte csak a polgári államtól lehet szó/, de azért minden ebbe sem fér bele. Pedig Bokrosnak égető szüksége lenne, hogy a nemzeti szervezettel is beférjen! Hogy miért? Azért, hogy sokszorosan tagolt állami tulajdonosi rendszer”-ként lehessen bemutatni az ázsiai formációt. /vö. 52-53. old./ Meg kell hagyni, ennek a törekvésnek van némi alapja, minthogy „az egység a valóságos tulajdonos és a közösségi tulajdonos valóságos előfeltétele, ezért maga ez az egység mint a sok valóságos különös közösség felett álló különös jelenhetik meg, amikor azután az egyes ténylegesen tulajdon nélküli, illetve a tulajdon – ... – az ő számára közvetett módon jelenik meg, oly módon, hogy az összegység – amely a despotában realizálódik ... – a különös község közvetítésével átengedi az egyesnek. A többlettermék -...- annál fogva magamagától ezé a felsőbb egységé.” /MEM. 46/I. 357. old./

A valóságos alapzat azonban a törzsi tulajdon /közégi tulajdon/. Ebben a formában a „munka általi valóságos elsajátítás közösségi feltételei, vízvezetékek – ... a felsőbb egység – ... – műveként jelennek meg.” /Uo. 358. old./ Ennek az objektív látszatnak engedve

nyilvánítja Bokros „sokszorososan tagolt állami tulajdonosi rendszer”-nek e formáció tulajdonformáját. Ehhez még egy totalitáriánus állam víziója társul /vö. 53. old./, amely kiterjeszti befolyását az újratermelés egész folyamatára, amely állam vezérli a termelés és szükségletek összehangolását /50. old./ stb. Nos, miután a bázis a községi tulajdon, amelyet „többnyire iparnak és mezőgazdaságnak a kis községeken belüli kombinációja hoz létre, amely község ily módon teljesen önfenntartóvá válik és az újratermelés és a többtermelés valamennyi feltételét önmagában tartalmazza” /MEM. 46/I. 357. old./, ez a vízió annak mutatkozik, ami: a fantasztikus méretekig eltúlzott naturá尔特ergazdaság történelmietlen visszavetítésének.

De ne kövessük szerzőnket nyomon ezeken az ingoványos tájakon, hanem fordítsuk vitorláinkat derűsebb partok irányába, ahol már éppen ádáz csatáját vívja két páncélos lovagunk: a természetbeni újraelosztás a maga lomha nehézségével és a piac fűrgén reagálva minden apró változásra.

Ahogy a természetbeni újraelosztást ideáltípussá nyilvánítottuk, alágyomöszölve a despotizmust éppen úgy, mint a naturál tertgazdaságot /mint azt a 66. oldal 1. bekezdésének főszövege mutatja/, éppen így ideáltipikusan kell fölfognunk a piacot is.

Ártermelés és piac; az ideáltípus megalkotásához Bokros szükségesnek véli a magántulajdon és az autonóm tulajdon megkülönböztetését, a piacot csupán az autonóm és a nem a magántulajdon intézményesítési módjának tartva, elismerve, hogy a magántulajdon és piaci viszonyok fejlődése a modern ártermelő gazdagág kialakulásáig párhuzamosan haladt, de azóta nagyot változott a világ és a „piac mint uralkodó intézmény kezd függetlenedni a magántulajdonosi tartalomtól. /Erre nyilván a reformideológiának is szüksége van./ /Vö. 48-49. old./

Nézzük meg ezt egy kicsit közelebről. Miben látja a különbséget Bokros az autonóm és a magántulajdon között? Sajnos, azt kell mondanunk, hogy Bokrosnál a tulajdon a rendelkezéssel, illetve ezen rendelkezések megosztásával, szerkezetével ekvivalens. /vö. 31. old./, a magántulajdon esetén a gazdasági alany „az általa mozzgatott jószágalmaz léte vagy nemléte felett kizárólagosan rendelkezik úgy, hogy eközben tevékenysége elismerésének mértéke tisztán gazdaságilag, a gazdaság többi szereplője egyedi akaratától függetlenül határozódik meg.” /im. 40. old. / „Az autonómia nem függetlenséget, hanem elvileg határtalan önállóságot, a létezés öntörvényűségét jelenti.” /im. 16. old./ És még vegyük a következőt: „A használati értékeknek nem a léte, hanem csak minden formája feletti nem kizárólagos, hanem csak autonóm rendelkezések azok, amelyek a termelés és szükségletek összehangolásának utólagos, öntudatlan és személytelen formáját kényszeríti ki.” /im. 49. old./

De találunk legalább egy helyet, ahol az elvileg határtalan önállóság, az autonómia egyben magántulajdonosi rendelkezést is jelent és ez – hiába, ilyen Bokros szerencséje – éppen a piac. Arról van szó ugyanis, hogy a csere, ahol a cserélők szinte lépnek éppen feltételezi, hogy ezek nem függetlenek egymástól, érintkezési viszonyban, csereviszonyban állnak egymással, szükségletük és termelésük különbözősége hozza őket ebbe a viszonyba. /Vö. MEM 46/I. 147-148. old./ Mindegyik autonóm módon dönt; egymástól ugyan nem függetlenül, hiszen alku, egymás árujának kölcsönös méregetése után dönt,

de döntését határtalan önállóság hozza meg. /Mondanivalónkon most nem módosít, megkülönböztetünk-e eladót /közönséges árutulajdonost/ és vevőt /pénzáru tulajdonost//.

Ezzel azonban a használati érték léte illetve nem léte fölött dönt, hiszen ha nem jön létre a csere, ezek az áruk nemcsak áruként szűnnek meg létezni, hanem használati értéként is, hiszen tulajdonosaik számára eleve nem-használati értékek. De mit jelent az autonómia a termelés területén? Hát sokminden befér, pl.: a Tervhivatal a vállalatoktól nem függetlenül /tervaku, szabályozó alku/ meghatározza, hogy a vállalatok mit termeljenek ill. mik legyenek a gazdálkodás játékszabályai, ezt teszi elvileg határtalan önállósággal, majd a vállalatok az állami tervező szervtől ugyancsak nem függetlenül, de határtalan önállósággal döntenek arról: hogyan teljesítik a tervet ill. hogyan lavíroznak a szabályozók között.

Nézzük tovább: a holding társaság vagy megelepszik az általa uralt vállalatok jövedelmének lecsapolásával /ekkor valóban elvileg korlátlanul döntenek tevékenységükről, kivéve azt, hogy átengedjék-e ezt a jövedelmet/, vagy üzletpolitikát, termelési előírásokat is meghatároz, ebben az esetben a határtalan önállóság ennek teljesítésében nyilvánul meg? Mit jelent az elvileg határtalan önállóság magában a közvetlen termelési folyamatban?

De ez itt csak az egyik szál. Azt sem feledhetjük, hogy mindig az adott tevékenységcsere formából kiindulva kell következtetnünk a tulajdon „milyenségére”. Tudjuk, a totális árutertermelés társadalmá a tőkés társadalom, áru maga a munkaerő is.

De Bokros látja, hogy árutertermelés /ha ugyan korlátozott érvényű árutertermelés is/ van a létező szocializmus országában is. A megoldás: tagadni az árutertermelés és magántulajdon összefüggését, ehelyett felállítani az autonóm tulajdon fantomját. Sőt, szorgalmazni – minden bajok orvosságaként /158. old./ – a piac, az áruviszonyok térhódítását. Mindezt azzal indokolni, hogy ezzel nem a magántulajdon, hanem az autonóm tulajdon áll kapcsolatban.

Nos, tegyük fel, hogy elfogadom a gondolat kísérletet; tehát nincs magántulajdon; a munkások nincsenek elválasztva termelési feltételüktől és mint a szocialista állam polgárai el sem veszíthetik tulajdonukat, nem zárhatók ki a munka általi elsajátításból, munkaerejük nem áru. :ekkor viszont mindazon javak, amelyek önmaguk fenntartásához /fogyasztási javak/ ill. tulajdonosi mivoltuk fenntartásához /termelési eszközök/ szükségesek, azaz gyakorlatilag minden közönséges „áru” árujellegével gond lesz. Mindkettőre van példa a szocialista országok gyakorlatában./

Amennyire igaz, hogy a munkaerő ahhoz, hogy áruvá válhasson, szabaddá kell válnia termelési eszközeitől, másrészt „a szükséges létfenntartási eszközöknek folyton megvásárolható formában, azaz áruformában kell vele szembe lépniök.” /MEM. 24. 36. old./, annyira igaz az is, hogy ne váljon áruvá termelési eszközeinek munka általi elsajátításától, tulajdonától ne foszthassák meg, újratermelésének feltételeit ne áruként sajátítsa el.

Most egészen leegyszerűsítve a dolgot: az árutertermelés saját logikája /értéktörvény/ alapján tőkeviszonyhoz kell vezessen, ezt eddig az árutertermelés, az értéktörvény korlátozásával, a termelés és jövedelmek nem piaci szabályozásával oldották meg, és ez valóban

alacsony hatékonyságú gazdálkodást eredményezett, hiszen a termelőerők – véleményem szerint – az áruviszonyokkal adekvátak. Itt azonban – a közhiedelemmel ellentétben – nem technikai problémáról van szó, sokkal inkább arról, amit a termelőerők szubjektív elemeiként szoktunk emlegetni, amely szoros összefüggést mutat a hatalmi-politikai viszonyokkal /erről lásd: Szalai – Kirilla: A gazdasági és politikai vonatkozások összefüggése a munkaszervezet konkrét formáiban c. szakdolgozat/. H probléma itt feszül, és ez valóban probléma: ezt Bokros módjára autonóm tulajdonnal elkendőzni hiba.

De lépünk tovább. A totális árutermelő /piacgazdaság/ a tőkés gazdaság. Itt kell a termelés és szükséglet összehangolásáról beszélni. Mi itt a legfontosabb szükséglet?

A tőke értékesülése. Bokros erről nem ejt szót. Ennek a piacnak a problémái egyáltalán nem az informatika területére tartoznak, holmi ismeretek és tudás felhasználásának problémája, mint azt Bokros Hayek nyomán vérszegényen bizonygatni próbálja. /Vö. 68-71. old. / Ez az a piac, amely összhangot teremt kereslet-kínálat, termelés és szükségletek között. Milyen szép is ez!

Bizony, Bokrosnak még igaza is van – bár jegyezzük meg – ez az összhangteremtés időről-időre válságok formájában valósul meg: és megvalósul, mert a legfontosabb társadalmi szükséglet realizálhatatlanná válik, a tőke nem értékesül, a termelés pedig igazodik ehhez és leáll /vagy a kapacitások 30-40%-át kihasználatlanul hagyja még „békeidőben” is/.

Folytassuk most a következővel: „Piaci gazdaságban az autonóm tulajdon uralma a gazdaság egyes szereplőinél a saját rendelkezésük alá tartozó erőforrás-halmaz használati-érték formájának teljesen szabad megválasztását jelenti mind a termelés, mind pedig a szükségletkielégítés területén”. /Im. 68. old./ A munkást talán még a gazdaság szereplőjének tekinthetjük, erőforráshalmaza munkaerejéből áll, ennek használati-érték formáját teljesen választhatja meg. Vagy a plasztikai sebészetre gondolt Bokros? – elnézést!/
De ne legyünk ilyen szórszálhasogatók és legyen a gazdaság szereplője a tőkés ill. a szocialista vállalat /bár itt kérdés, hogy egy vállalat szabadsága mit jelent a szükségletkielégítés területén/, teljesen szabadon megválaszthatja erőforrásainak használati-érték formáját, hiszen ezek áruk, megvehetők, a pénz pedig mindent meg tud venni, ami áru, hiszen minőségénél fogva korlátlan, bármely más áruval szemben a közvetlen kicserélhetőség állapotában van. De mennyiségileg mindig korlátozott. Tehát a teljes szabadság a fizetőképesség mértékéig áll fenn, azaz korlátozott szabadságról van szó. Ahhoz, hogy Bokros a piacot ideáltípusként ábrázolhassa, el kellett vonatkoztatnia minden gazdasági formameghatározottságtól, hogy ne maradjon más, mint az anyagi tartalom: a különböző használati-értékek helyváltoztatását /a csere itt már aligha jogosult!/
„intézmény”.

Befejezésül: Nem tértem ki minden – Bokros által tárgyalt – problémára, csupán néhány általam különösen bántónak vélt részletet, értelmezést emeltem ki. A felelgetett problémák részletes kifejtése is meghaladja e dolgozat kereteit, ezért ezek kifejtése itt szükségszerűen elnagyolt. Ezért, és a helyenként gunyorosra sikeredett hangvételért elnézést kérek: nem a személlyel, hanem a szemlélettel volt és van vitám!

Szatmári László

LUCIEN SÈVE: Bevezetés a marxista filozófiába⁺

Lucien Sève a kortárs francia marxista filozófia -- például Louis Althusser, Maurice Godelier vagy Lucien Goldmann mellett – egyik legkiemelkedőbb képviselője, akit a magyar olvasó többek között Marxizmus és személyiségelmélet című munkája alapján ismerhet. Sève 1975-ben egy olyan helyzetben lát hozzá az Une introduction à la philosophie marxiste megírásához, amelyben „a történelem maga veti fel nagy erővel a marxizmus identitásának kérdését” /7. o./ Ekkor már negyed század elméleti kutatómunkáját tudhatja maga mögött: „Ez a bevezetés .., a marxista filozófiára vonatkozó huszonöt évi kutatás és publikáció végeredménye. Nem szerepel benne egyetlen jelentős kérdés sem, amelyről ne irtani vagy begy szélterc volna, gyakran több ízben is, s így nem hasznosítottam volna a legkülönfélébb kritikai megjegyzéseket, amelyek arra készítették, hogy újra áttanulmányozzam az eredeti szövegeket, felülvizsgáljam a túl gyorsan kialakított véleményeket és megbirkózzam a valóságos nehézségekkel, szóval megfizessem a hitelesség árát.” /10. o./ Egy pillantást vetve a monográfia tartalomjegyzékére vagy terjedelmére, láthatjuk, hogy „nem egészen kezdők számára íródott. Mindamellett nemcsak azoknak szól, akiknek a filozófia állandó foglalatosságuk”. Mindazoknak a hasznára kíván lenni, akik szükségét érzik annak, hogy túllépjenek elemi ismereteiken, s megértsék a megindult kutatások és viták tárgyát – minden tudományág hallgatóinak, oktatóinak és kutatóinak, a munkásmozgalom harcosainak, akiket tanulmányaik és gyakorlatuk alapvető jellegű elméleti problémákkal szembesít” /11. o./ Sève a mű megírásakor elsődlegesen azt a célt tűzte maga elé, hogy az említett olvasókört szem előtt tartva előmozdítsa a marxista filozófia kritikai tanulmányozását, hogy útmutatóul szolgáljon az olvasáshoz és kutatásra ösztönözzön.

Felmerülhet az olvasóiban a kérdés, hogy milyen marxista filozófiáról hall majd a Bevezetésben, hiszen korunkban igen különböző horderejű, tradíciójú gyakorlati és elméleti mozgalmak tűzik zászlajukra Marx nevét. „A marxista filozófia? Melyik marxista filozófia? ... A szovjet kézikönyveké vagy a „prágai tavasz” cseh filozófusaié, Mao kis vörös könyvéé vagy a Frankfurti Iskoláé, Althusseré vagy John Lewisé? /446. o./ Sève anélkül, hogy az autentikusság végtelenül kiterjedt és bonyolult problematikájába bonyolódna, határozott választ ad a kérdésre: művében – mintegy azzal a marxi gesztussal, hogy „Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste” /Csak az tudom, hogy én nem vagyok marxista./ – a legnagyobb teret Marx, Engels és Lenin megnyilatkozásai összefoglalásának és magyarázatának szenteli. Mint írja, az „a módszer, hogy a dolgokat a rájuk rakódott üledéktől megtisztítva vessük alá a vizsgálatnak, a marxista filozófia esetében sem fölösleges.” /10. o./

Sève a könyvében tárgyalt anyag szerkezeti tagolását progresszív /előrehaladónak/ nevezi, s ez természetesen árulkodik felfogásmódjának tartalmi vonatkozásairól is. A marxista tankönyvek, filozófiai bevezetések, kézikönyvek nagy részének – amelyek a klasszikusok nézeteinek sztálini kodifikációjakor születtek, vagy ennek hatását tükrözik – felépítését ugyanis az jellemzi, hogy a valóság legáltalánosabb törvényszerűségeit tárgyaló „dialektikus materializmus” részt követi a „történelmi materializmus”, amelyben mintegy a társadalomra specifikálódnak a dialektika egyetemes törvényei. Ilyen kontextusban nem ritkán találkozhatunk például olyan érvekkel, amelyek természeti jelenségre hivatkozva „vezetnek le” politikai-erkölcsi imperatívuszokat. Sève a következő ar-

⁺ Lucien Sève: Bevezetés a marxista filozófiába. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1984. 530 o.

/A recenzió 1984-ben készült./

gumentumot említi. A víz forrását megelőző, hőmérsékletének növekedésében tapasztalható mennyiségi változások hirtelen minőségi változásba, ugrásba csapnak át, amikor a folyadék száz fokon gőzzé válik. A mennyiségi változásokat követő minőségi ugrásra számtalan más példát is idézhetnénk. „Ha lassú mennyiségi változásoknak gyors és váratlan minőségi változásokba való átmenete fejlődési törvény” – idézi Sztálint Sève –, akkor világos, hogy a forradalmi változások, melyeket az elnyomott osztályok visznek véghez teljesen természetes és elkerülhetetlen jelenségek. Tehát: az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba és a munkásosztály megszabadulása a kapitalista igtától nem lassú változások útján, forradalom útján valósítható meg. Tehát: ha a politikában nem akarunk tévedni, akkor forradalmároknak kell lennünk, nem pedig reformistáknak.” /44. o./
Mint hogy Sève elveti azt a létszintek minőségi különbségeit figyelmen kívül hagyó szemléletmódot, az elmélet deduktív specifikációjához képest szükségképpen valamilyen alternatív felépítési elvet kell keresnie: ebből adódik az „előrehaladó” kifejtés, amely valójában az előadásmód logikájának követését jelenti.

A filozófusok azzal a kétséges hitnévvel rendelkeznek – írja Sève a filozófia néhány alapfogalmáról adott áttekintés felvezetéseként –, hogy mindenkit érdeklő témákról elmélkednek olyan nyelvezet segítségével, amelyet csaknem senki sem ért. Sève hitet tesz a közérthetőségre való törekvés mellett, ám azt is hangsúlyozza, hogy szakkifejezések nélkül ezen a területen sem boldogulhatunk. Történelmi kontextusban – többek között a dialektika kialakulásának főbb állomásait méltatva – világítja meg a filozófiai „szakszargon” olyan alapvető fogalmait, mint például materializmus és idealizmus, dialektika és metafizika, szenzualizmus és racionalizmus, szükségszerűség és véletlen, lényeg, létezés. Ezek és a hasonló kategóriák persze sohasem függetlenek egymástól: közvetlenebb és bonyolultabb összefüggéseik, belső hálózatuk adja valamely filozófiai rendszer vázát. A létezésről például Sève szerint azt kell elmondani, hogy elválaszthatatlan az érzékeléstől, s hogy az egyes dolgok létezését nem bizonyítják, hanem érzékelés révén megállapítják /26. o./

A marxista szemléletmód egyik jellegzetessége az, fejt ki Sève, hogy specifikus kategóriáinak szerves, belső összefüggése igen jelentős: „a marxizmus összes sajátos fogalmait /vagy a sajátosan marxista értelemben vett korábbi fogalmak/ nem dologi, hanem viszonyfogalmak” /50. o./ Ez a tétel mintegy konkretizáltan mutat rá a dialektikus módszer és a marxizmus elválaszthatatlanságára. Sève bemutatja azt a folyamatot, melynek során Marx és Engels a munkásság törekvéseit, az emberi emancipáció ügyét fokozatosan felvállalva – saját „filozófiai lelkiismeretükkel leszámolva”, baloldali ifjúhegeliánus pozícióból indulva, a feuerbach-i antropológiai materializmus hatásán át – kidolgozták és a múlt filozófiai rendszereivel programmatikusan szembeállították a dialektikus materialista társadalom- és történelemfelfogást.

Marx és Engels önálló világnézetének és tudományos koncepciójának egyik első foglalatát A német ideológia. Ez a mű számos olyan tézisszerű princípiumot tartalmaz, amely a marxizmus alapvető pillérét képezi. Az egyik ilyen tétel az, hogy „a lét határozza meg a tudatot”. Ehhez kapcsolódva idézi fel Sève Engels öregkori leveleinek azon részleteit, melyekben a társadalmi jelenségek differenciált magyarázatának szükségességéért száll síkra. Mint Engels írja, „a materialista történelemfelfogás szerint a történelemben végős soron meghatározó mozzanat a való élet termelése és újratermelése. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk soha. Ha pedig úgy forgatja ki ezt valaki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó, akkor ezt a tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különféle mozzanatait – az osztályharc politikai formái és eredményei, alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály rögzített stb., jogi formák, s aztán még mindezeknek a valóságos harcoknak a résztvevők agyában való visszatük-

rözdései, politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezeknek a továbbfejlesztése dogmák rendszereivé – mindezek szintén hatást gyakorolnak a történelmi harcok menetére és elsősorban ezek formáját, sok esetben meghatározzák.” /135. o./ Mármost nincs ellentmondás az aforisztikus tétel és az engelsi „mérsékeltebb” megfogalmazás között? – kérdezi Sève, és amellett érvel, hogy csak látszólagos inkonzisztenciáról van szó. A „tudat” ugyanis társadalmi-anyagi viszony: a „történelmileg kialakult tudat nem az egyes egyénben lakozó elvontság, hanem a maga valóságában az anyagilag létrehozott és fejlődőben lévő társadalmi viszonyok együttese.” Mivel tehát „az absztrakt módon felfogott tudat nem létezik, érthető, hogy semmiféle autonómiát nem élvezhet.” /140. o./ Szorosan ide kapcsolható az alap-felépítmény kategóriapáros is. Mint Sève többek között kifejti, „alap és felépítmény nem dolgokra, hanem egy viszonyra utalnak: az alap csak a felépítményhez való viszonyában alap, és megfordítva. Ebben az értelemben alap és felépítmény üres fogalmak: az alap nem inkább ez, mint az, hanem alapvető elem a felépítményhez képest, amely viszont a maga részéről döntő szerepet játszik az alap fejlődésében.” S mint lejjebb folytatja: „Alap és felépítmény nem az értelem fogalmi, melyeket definíciójuk egy állandó elvonatkoztatáshoz kötne. Olyan dialektikus fogalmak, amelyek egy lényegi viszony megragadásával képessé válnak arra, hogy különböző összefüggésben különböző konkrét jelentéseket vegyenek ragukra.” /195., 197. o./

Az alap-felépítmény fogalmi közvetlenül utalnak a társadalmi formáció kategóriájára, hiszen legyen szó akár a gazdaság vagy a technika szférájáról, akár a jogról vagy az államról, a váltásról vagy a filozófiáról, a tudományról vagy a művészetről, „annak az azonosságnak és különbségnek az egységéből kell kiindulnunk, amely az alap és a felépítmény között van az egészként felfogott társadalmi valóság keretein belül. Ennek a totalitásnak a fogalma, amely ezért a történelem tudományának a legáltalánosabb fogalma, a társadalmi formáció.” /162. o./ Lehetséges válaszait tekintve igen messzeható az a kérdés, hogy a formációk egymásutánjában konstituálódó történelmi folyamat mozgatóerőit vajon hol, miben is keressük. Sève itt is polemizál Sztálinnal, aki szerint a történelem mozgatórugóját a társadalom legaktívabb /legdinamikusabb faktorai, a termelőerők jelentik. A „technikai determinizmusnak” ez a koncepciója nem a dialektikus, hanem a mechanikus materializmus szemléletmódjának szerves része, amelyet csak a konkrét történelmi konstellációk konkrét elemzésének mellőzésével lehet kinyilatkoztatni: „Sztálin kijelenti, hogy a szocialista forradalom győzelmi után a termelési viszonyok teljes összhangban vannak a termelőerők állapotával – mindezt abban a pillanatban amikor e kettő ellentmondása a Szovjetunió fejlődésében a legnagyobb méreteket ölti.” /149. o./ A termelőerők piederasztálra állítása helyett a történelem mozgatóerőit Sève a termelési viszonyokban keresi: „nem az önmagukban tehetetlen és akarattal nélküli dolgokban, a termelőerőkben kell keresni a történelem mozgatóerejét, hanem sokkal inkább a termelési viszonyokban, az ellentétes érdekekkel rendelkező osztályok harcában, amely előre viszi a termelőerők fejlődését – vagy ellenkezőleg, kiváltja stagnálásukat és visszafejlődésüket, akkor, amikor az uralkodó osztályoknak ehhez fűződik érdekük –, és amely ezekre a termelőerőkre rákényszeríti a maga akaratát.” /150. o./

A történelmi folyamat menetének anticipációja, fejti ki Sève, nem lehetséges asztronómiai pontossággal. „A történelem mindig gazdagabb, mint bármely előrejelzés. Azok a hibák, melyeket Marx és Engels a történelmi fejlődés előrejelzésében követek el, akarva, akaratlanul a történelem materialista dialektikájának igazságát bizonyítják: mert még jobban kidomborítják azt a tényt, hogy az események menete mindeddig igazolta az általunk feltárt általános tendenciát: azt a folyamatot, amelynek során az emberiség átmege a szocializmusba, minden váratlan fordulat ellenére most már a történelem középpontjában van.” /202. o./ Maga ez a fejlődés azonban nem mentes az egyenlőtlenségektől, hiszen a „történelem megmutatta, hogy az, ami 1917-ben történt, nem az elvontan egyetemes Szocializmus történelmi felbukkanása, hanem annak a hosszú és bonyolult folyamatnak a kezdete,

amelynek során az emberiség átmegy a szocializmusba,” /207. o./ A hatalmas horderejű társadalmi átalakulások természetesen jelentős hatást gyakoroltak a marxista filozófia mibenlétére is. A filozófia mint rendszeres világnézetet nyújtó diszciplína kikerült az egyetemi katedrák szűkösségéből, hogy irányítójává váljon a tömegek mindennapi /termelési, politikai, kulturális stb./ tevékenységének. Ez a folyamat szükségképpen járt együtt a gondolkodásmód differenciátlanságának fokozódásával, bizonyos fokú „vulgarizálással”. Az ilyen irányú tendenciákat tovább fokozta a marxizmus klasszikusai oeuvre-jének sztálini kodifikációja, amely a filozófiát közvetlenül vonta be a politikai feladatok megoldásába. Így mintegy magától értetődően a gondolat, hogy a marxista filozófiának az a történelmi hivatása, hogy a győztes munkásosztály hivatalos filozófiájának nyilvánítsák, természetesnek látszik, sőt elválaszthatatlannak az egypártrendszerben megtestesült proletárdiktatúrától.” /472. o./ Azóta, folytatja elemzését Sève, „a viták és kutatások széles körű kibontakozása ellenére strukturális akadályok továbbra is újtát állják annak, hogy a marxista filozófia teljességgel visszatérjen radikális kritikai funkciójához – talán nem abban az értelemben, hogy az a kritika radikális, amely „nem fél eredményeitől, és éppoly kevésbé a meglevő hatalmakkal való konfliktustól” /MEM. 1. köt. 346. o./, hanem abban az értelemben, hogy feladata merészen visszanyúlni a dolgok gyökeréig, beleértve politikai gyökerüket.” /476. o./ Mindeközben szem előtt kell tartani azt, hogy éppen „a történelem logikája az, amely a szocializmust – kezdeti gyengesége következményeként – előbb eltávolította attól, hogy kiteljesítse a demokráciát, és amely ma megköveteli, hogy a szocializmusra való újabb átmenetek mindinkább beépítsék magukba a demokráciát mint magának az átmenetnek a feltételét és egy magasabb szintű fejlődés eszközt.” /207. o./

A fentiekben csak néhány kontextus kiemelésével, jelzésszerűen villanthatuk fel Lucien Sève gondolkodói stílusát, problémaérzékenységét. Az Introduction szerzőjében olyan filozófust ismer meg az olvasó, aki a marxizmus klasszikusai műveinek korunkban minden bizonnyal egyik legalaposabb ismerője, s aki teoretikus szenvedéllyel kutatja az általa felvetett kérdéseket. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a kifejtettek helyenként ne késztenének polémiára, s itt e szöveghelyekből is csak néhányat emelhetünk ki.

Sève sokszor érinti az állam elhalásának, illetve a munkamegosztás felszámolásának problematikáját, ezen összefüggésben azonban nem kapcsolódik azokhoz a marxista elemzésekhez, amelyek azt vizsgálják, hogy korunk fejlett ipari társadalmainak körülményi között milyen konkrét jelentést tulajdoníthatunk ezeknek az aforisztikus követelményeknek. Kétségtelen ugyanis – hacsak nem helyezkedünk a retour a la nature romantikus antiindusztrializmusának álláspontjára –, hogy a társadalom egyes szféráinak irányítására csak magasan kvalifikált szakemberek képesek, s így egyes, a ma államai által gyakorolt funkciók intézményes önállóságának fenntartása a társadalmi létezés elért /vagy magasabb/ fokának conditio sine qua nonja. /A formális intézményekként fennmaradó funkciókkal kapcsolatban a nyitottság, a mobilitás kérdéseit persze fel lehet és fel is kell vetni./ Másrészt megszüntetni csak azokat a /például represszív/ funkciókat lehet, amelyeket maguk az elért társadalmi /gazdasági, politikai, etikai stb./ változások tesznek feleslegessé. A munkamegosztás nem kevésbé elengedhetetlen feltétel, s amiről követelményként szó lehet, az az, hogy a társadalom minden tagja olyan széleskörű és magas szintű alapképzettségre – s így kiegyensúlyozottan fejlett személyiségre – tehesen szert, amely lehetővé teszi, hogy ha erre szükség van vagy ha hajlamai diktálják, akkor viszonylagos könnyedséggel mozoghasson a munkamegosztás struktúrája által kijelölt szerepek között. /Gondoljunk arra az egyre inkább érzékelhető jelenségre, hogy míg egyes szakmák kihalnak, addig gombamódra születnek újak./

Az erkölcsről szólva Sève elutasítja az „absztrakt humanizmus polgári ideológiáját”, az „elvonat moralizálást”. Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a marxista etikai posztulátumok mindig konkrétak, s hogy az erkölcsi érték a történelmi folyamatra való vonatkoztatottságában konstitu-

álódik. „Erkölcsösnek lenni nem annyit jelent, hogy kantianus módon úgy cselekszem, mintha egy olyan ideális államban élnénk, ahol az embert már nem tekintik egyszerű eszközhöz, hanem annyit, hogy annak az érdekében cselekszem, hogy az a szükségszerű és lehetséges történelmi mozgás, amely az osztály nélküli társadalomhoz vehet, megvalósuljon.” /269. o./ Ugyanakkor nézetünk szerint nem hangsúlyozza eléggé az etikai értékek történelmi akkumulációjának jelentőségét. Gondoljunk például az „Állam és Forradalom” azon passzusaira, ahol Lenin egyes erkölcsi értékek jövőbeli szokássá válásának kívánatos jellegéről beszél.

A vallással kapcsolatos fejtegetések közül megrökönyödést kelt az olvasóban Sève azon tézise, hogy a marxizmus nem ateizmus, hanem radikális materializmus, hiszen ez a két fogalom – kanti értelemben – analitikus, ha jelentésük nem is teljesen azonos, az egyik közvetlenül implikálja a másikat. Sève intenciója világos: fogalmilag is igyekszik megalapozni azt, hogy a marxizmus társadalomátalakító céljaiért elkötelezett „hitetlen” és vallásos emberek az FKP egyenlő jogú tagjai lehessenek. Maga a probléma Lengyelországtól Nicaraguáig a világ számos pontján felvetődik – s megoldásában a munkáspártoknak a konkrét körülményeket messzemenően figyelembe kell venniük –, hiszen a marxista és a vallásos attitűd között „a valóságos életben mind az értékeket, mind a magatartásokat illetően számos „erkölcsi” konvergencia mutatkozik” /343. o./, s így jó alapja van a gyakorlati együttműködésnek. A filozófia végső kérdéseinek síkján a két alapállás azonban ellentétes, s ezért – persze ha következetesen gondolkodó hívőről van szó – túlzóan optimistának érezzük Sève azon megállapítását, hogy a „kommunista párt teljes jogú hívő tagjának nem kell valamiféle „filozófiai drámát” átélnie.”

Sève könyve kezdő és befejező soraiban is hivatkozik Diderot szavaira: „Hatons-nous de rendre la philosophie populaire.” /Siessünk népszerűvé tenni a filozófiát./ A filozófia népszerűségének adott esetben nemcsak a túlzó „szakmai zsargon” árthat, kárára lehet az ezoterikus, a társadalmi környezetünk, valóságunk megértését el nem mélyítő problémafelvetés is. Korunk gyorsuló ideje a megoldandó elméleti feladatok halmozódását is magával hozza: többek között a két világrendszer egymásmellettélésének-konfrontációjának különböző aspektusaira, az ökológia és demográfia problémáira, a génebézési technikák fejlődésének, a mikroprocesszorok és számítógépek széleskörű alkalmazásának kérdésire, vagy mondjuk a család intézményének kilátásaira stb. stb. gondolunk. Az ilyen és az ehhez hasonló problémák az érdekelt szaktudományok képviselőin kívül állandó kihívást jelentenek a filozófia, s a marxista filozófia művelőivel szemben is.

Mezei György

Popper és a historicizmus*

A század jeles filozófusai között viszonylag kevés olyan gondolkodót tudunk megnevezni – a Ch. P. Snow által jelzett polaritást parafrázálva –, aki egyforma érzékenységet mutatna a természettudományok kapcsán és a társadalom vizsgálatában felvetődő filozófiai problémák iránt. Nos, K. R. Popper bizonyosan e kevesek közé tartozik. Érdeklődése kétirányúsága érzékelhető a The Poverty of Historicism is, ugyanis a könyv tematikus alaptengelyének stilszerűtlenségében csapódik le. Egyáltalában nem kézenfekvő ugyanis, hogy a historicizmust épp a naturalizmussal kellene egybevetnünk. Popper naturalizmuson mint ismeretes azt a módszertani beállítódást érti, mely a társadalomtudományokban possibilitiesnek és szükségesnek tartja a fizika által kidolgozott módszerek alkalmazását. Elsősorban nem arról van szó, hogy az ilyen átvitel igazán csak a 17-19. században vetődött fel, a társadalomtudományok filozófiáról való leválásának hőskorában, hanem arról, hogy amit historicizmuson közel-távol érteni szokás /és persze Popper definícióiból is jórészt ez a kép kerekedik ki/, azzal meglátásunk szerint inkább a különböző vonatkozásokban ellentétes történelemfelfogást volna érdemes szembeállítani, amit jobb híján itt nevezünk relativizmusnak.

A Popper által adott kontrapozíció egyszerűen csak furcsa, önmagában véve azonban még egyáltalán nem kellene hogy inkonzisztenciához vezessen. Ami ezen írásában nem mentes az ellentmondásoktól, az épp a mű centrális fogalma: a historicizmus. Könyve induló fejtegetésében ugyanis /13-22. o./ a historicizmus mint a partikuláris iránti felfokozott hajlandóság jelenik meg. Itt a társadalmi törvények történelmi viszonylagosságáról és arról beszél, hogy a történelem az igazán új dolgok létrejöttének terrénuma. A historicizmus eszerint tehát az egyesre fordít kiemelt figyelmet, szemben a naturalizmus általánosító jellegével. A könyv azonban a historicizmust elsősorban nem így és ilyenként elemzi, hanem ezen az egyesre fittyet hányó, társadalmi proféciahoz és /Popper ekkor még nem használja ezt a szót/ „totalitarizmushoz” vezető finalizmust érti.

Ez utóbbiról elmondható, hogy Popper plauzibilisen jellemzi, alapvető tulajdonságait meggyőző módon fogja csokorba és különböző tényezők között hihető kapcsolatokat mutat fel. A historicizmust eszerint a hosszútávú profécia lehetőségébe vetett hit jellemzi, azaz a történelem fatalista menetébe vetett hit, holizmus, utópikus aktivizmus, „totalitarista” és intoleráns. Ragadjuk ki ezen mozzanatok közül a szükségszerűségre alapozó történelemfilozófia és az erkölcs összefüggését. Az aktivizmus a historicizmus szerint „csak annyiban igazolható, amennyiben beletörődik a közelgő változásokba és elősegíti őket.” /62. o./ /Vö. L. Sève, Bevezetés a marxista filozófiába, 269. o.: „Erkölcösnek lenni annyit jelent [...], hogy annak az érdekében cselekszem, hogy az a szükségszerű és lehetséges történelmi mozgás, amely az osztály nélküli társadalomhoz vezet, megvalósuljon.” Világos dolog, hogy a kollíziók tudatosítása helyett az ilyen felfogás milyen torzulásoknak adhat alapot./ Popper ugyanakkor egyáltalában nem foglalkozik a tárgyalt problematika mondhatni tudásszociológiai vetületeivel, ideológiai jelenségeket azon társadal-

* K. R. Popper, „A historicizmus nyomorúsága”. Budapest; TEK-Mirror könyvek, MKKE, 1986. 192 o.

mi tényezők figyelembevétele nélkül tárgyal, melyek magyarázatot adhatnának a vonatkozó jelenségek keletkezésére és elhalására. /A jelzett összefüggésben nyilván arról van szó, hogy a feltörő radikális erőknek az evolúciós törvények rendszerébe fogható világ mindig egyik fő érvük és fegyverük./ Elemzése ennyiben a felszínen mozgó, „fenomenologikus”.

Popper a historicizmussal és a naturalizmus egyes tulajdonságaival saját felfogásmódját állítja szembe. Eszerint nem szabad a történelemmel kapcsolatos próféciákba bocsátkozni, a történelem ugyanis nincs erre lehetőséget adó törvényeknek alávetve /Popper elismeri ugyan bizonyosfajta törvények kimondhatóságát, vö. 14. és 73-75. o./, a holizmus eleve megvalósíthatatlan program, s mindennek fényében társadalmi mérnökségre, a változtatások fokozatosságára és részlegességére, valamint toleranciára van szükség.

Mindebben vannak számunkra szimpatikus és ellenszenves mozzanatok is. Egyetértünk egyfelől ugyanis azzal, hogy a „lassan járd, tovább érsz” józan paraszti bölcsességét mindenkinek szem előtt kellene tartania, s ez elejét vehetné annak, hogy bizonyos korokat vagy történelmi személyiségeket a későbbiekben a karikatúraszerűség mozzanatával együtt érzékeljenek a szemlélők, amihez a tragikum-érzés csak azokban fog párosulni, akik világnézetükben osztoznak a mondott korokat és személyiségeket mozgó néhány premisszával. Nem tudunk ugyanakkor egyetérteni azzal, hogy a történelemmel kapcsolatban ne lehetne értelmes hosszútávú próféciákat tenni, természetesen feltételes módban. Ezt épp Popper kauzalitás-fogalma révén mutathatjuk meg /vö. 142. o./, melyben egy általános törvény és „kezdeti feltételek” szerepelnek. Meggyőződésünk szerint ugyanis a biotechnikával és annak antropológiai vonatkozásaival, az ökológiával kapcsolatban és számtalan más területet lehetne említeni, megfogalmazhatók olyan alapvető összefüggések, melyek egyes paramétereket nyitva hagynak, és így hosszútávú alternatív jellegű előrejelzéseket tesznek. Az is igen kézenfekvőnek tűnik, hogy lehet pozitív és nemcsak semmitmondó törvényszerűségeket megragadni a társadalmi lét dimenziójában is. Vagy ami a „holizmust” illeti, mi a filozófia egyik igazán lényeges létjogának a szintézisreteremtés törekvését tartjuk.

Hasonlóan ambivalens Popper közvetlenül metodológiai felfogásaihoz való viszonyunk. Míg egyfelől szemléletmódjában a fizika túlzó predominanciája következményének tartjuk azt, hogy kizárólag a dedukciót ismeri el /150., 154. o./ – bár agy tűnik, ha ténylegesen is gyakorló fizikus lett volna, inkább meg tudta volna ragadni az empiria tényleges helyét a gondolkodásban –, addig esszencializmus-ellenessége, ha nem merev ontológia-tabu, hanem szemléletmódok és nyelvezetek pluralitás-igényét jelenti /vö. 172. o./, nagyon is követendőnek tűnik számunkra.

Popper ezen írása tehát figyelemreméltó és gondolatgazdag mű, mely szervesen hozzátartozik a század egyik legjelesebb filozófusává lett gondolkodó szellemi biográfiájához.

Köszönet Darai Lajos Mihálynak, aki felvállalta a könyv fordításának fáradságos munkáját. Hadd idézzük informatív Előszavának záró sorait: „Popper kísérlete az ismeretelmélet és tudományelmélet szempontjainak alkalmazására társadalmi közegben, nem minden ellentmondás nélküli, de igen tanulságos és átgondolandó. Felveti mindazokat a problémákat, amivel a társadalom irányítói és elméletírói a modern korban szükségszerűen szembetalálkoznak. Kritikai szemléletével pedig segíthet a marxista igények konkrét megvalósításában, az önellenőrzésre és önkorrekcióra képes társadalom kialakulásában.” /xii. o./

Habermas, „A kommunikatív cselekvés elmélete”*

Meglehetősen sokáig ki nem állhattam a tudományokkal kapcsolatban az „eklekticizmus” kifejezést, mert megfigyeléseim szerint e pejoráló értelemben használt terminussal nem ritkán begyepesedett agyú veteránok próbálják diszkreditálni már eleve az újat keresést. E merevség persze semmilyen értelemben sem felel meg a valóságot feltáró tudományos szenvedélynek, hiszen minél szélesebb mezőn tud valaki kapcsolódni a jelentős teoretikus eredményekhez, s minél több /akár kategoriális/ összefüggést tud beépíteni saját gondolkodásába, az általa létrehozott szellemi termékek annál mélyebb képet adhatnak a valóságról és a kortárs tudományos közösség is annál inkább sajátjának vallhatja azokat. Világos ugyanakkor, hogy az ilyen „je prends mon bien ou je le trouve” hozzáálláshoz elengedhetetlen többek között a józan paraszti ész, a problémacentrikus gondolkodás, s az esztétikai érzék.

Habermas szóban forgó könyvét olvasni kezdve majd néhány tucat oldal után ímmel-ámmal átlapozva be kellett látnom: némileg át kell értékelnem az „eklektikus” terminusához fűződő eddigi viszonyomat. Ez a sokat olvasó /bár föltűnő, hogy ebben a humán diszciplínához tartozó könyvben jószerevével egyetlen szépíró vagy művész neve sem szerepel, s mintha az emberiségnek nem volna kultúrtörténete/ és ezt grafomániával összeegyeztetni tudó ember – aki nyilvánvalóan ügyes ön-menedzser is, hiszen a század egyik legdivatosabb társadalomelméleti írójának számít – a Theorie des kommunikativen Handelnsben olyan írást hozott létre, amit a legkézenfekvőbb dolog sekély eklekticizmusnak nevezni.

A könyvben egy Weber-monográfia, egy Durkheim-, Parsons- és Schütz-, vagy épp Lukács- és Adorno-kismonográfia, a strukturalizmus, az analitikus filozófia, a beszédaktus elmélet vagy az etnometodológia különböző aspektusait méltató tanulmány /s kigyózné valamennyi kezdeményt felsorolni?/ nyersanyagai vannak szétszórva. Mindeközben a Habermas által alkalmazott fogalmi keret nem tudja megzabolázni és átgondolt struktúrába illeszteni e heterogén irányultságokat, hanem ezek centrifugális impetusza szétveti a könyvet. A „kommunikatív cselekvés elmélete” – melynek e gazdag merítésből kellene oly módon kifejeződnie, hogy azután strukturálja a kialakításához alapul szolgált empirikus anyagot – potemkin tákolmány, mely egy szellentéstől is összeomlik.

Habermas négy szociológiai cselekvésfogalmat különböztet meg egymástól: így teleológiai, normavezérelt, dramaturgiai és kommunikatív cselekvésről beszél. E kategóriákat Habermas azért foghatja fel önálló típusokként, mert minden cselekvésben-tevékenységben fellelhető részaspektusokat hiposztazál bennük. Mint ahogy egyetlen cselekvés sem gondolható el kommunikatív aspektus nélkül – vagy ha ennek az ellenkezőjét állítjuk, akkor időben/térben mesterkéltén rövid tartamot/metszetet veszünk figyelembe –, úgy a céltételezés, normákhoz való viszony és a Másikban keltett hatás is ilyen-olyan módon jelen van minden cselekvésben, azaz a Habermas által vizsgálgódásai centrumába állított fogalom a maga izoláltsá-

* A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. Budapest: ELTE, 1986, 263 oldal.

gában pusztán fikció. A „fiktív jelleg” önmagában tulajdonképpen még nem volna baj, hiszen minden reális tárgy a tudományos vizsgálódás számára idealizációkon keresztül tárulkozik fel; ám Habermas a kommunikatív cselekvést nem idealizációként, hanem „optikus” típusként kezeli. E felfogásmód mellett nemcsak az nem szól, hogy a mondott típusok valójában csak aspektusai az aktuális viszonylatoknak, hanem az sem, hogy vannak olyan társas – „szociológiai” – helyzetek, ahol valamelyik aspektus /tehát a többi jelenléte mellett/ predominál.

Mindez már érintkezik a könyv leginkább problematikus metodológiai vonásával: a társadalmi jelenségek vizsgálatában „ontológia-tabu” /H. H. Holz/ próbál érvényesíteni, azaz az emberi képződményeket interszubjektív viszonyokban igyekszik feloldani. /Nem véletlen, hogy az ember tárgyi környezete lényegében nem jelenik meg a könyvben, mert bár a tárgyi világ is viszonyokat tükröz és termel, materiaként azonban ellenáll az interszubjektívizálásnak./ E körülmény ontikusan triviális, teoretikus beszédmód vezérfonalává választva azonban olyan pedantériához vezet, mely jelentős mértékben szűkíti le a verbalizálható összefüggések körét /hiszen inkább azzal van elfoglalva, hogy miről és hogyan ne beszéljen, mint hogy a valósággal kapcsolatos mondandója számára keressen megfelelő nyelvi formát/. Bizonytalán ez az ontológia-tabu is hozzájárul ahhoz, hogy nem szerves a kapcsolat a könyv elvontabban szisztematikus-kategoriális fejtegetései és – egyébként a Weberrel foglalkozó elemzések mellett a mű legérdekesebb részét alkotó – társadalomelméleti leírásai között, melyek szükségképpen tartalmaznak ontológiai terminusokat és megállapításokat.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Szigeti Miklós: A szocializmus eszmetörténete 1848-ig Marx és Engels művei alapján	1. o.
Czabán László: Megjegyzések az értéktörvény érvényesüléséhez egyszerű árutermelés modelljében	14. o.
Földes György: Gazdaságpolitikai dilemmákkal kapcsolatos két kérdés	22. o.
Tütő László: Egy alternatív gazdálkodás csírái a hazai reformelképzelésekben	38. o.
Gervai Pál: Összefoglaló gondolatok a párt és a gazdaság összefüggésének néhány elméleti kérdéséről	61. o.
Gervai Pál: Tézisek a párt és a gazdaság viszonyának néhány elméleti kérdéséről	66. o.
Mezei György: A szubjektív faktorok jelentőségéről a tükrözés-elméletben	75. o.
Rozsnyai Ervin: Hegel /részlet/	82. o.

DOKUMENTUM

Bíró Zoltán: Zinovjev írása elé	122. o.
G. J. Zinovjev: Mít jelent a szocializmus VÉGLEGES győzelme?	124. o.
G.J. Zinovjev: A leninizmus és a „szocializmus győzelme egy országban” kérdése	131. o.

INTERJÚ

Sugár András: Beszélgetés Gervai Pállal	137. o.
---	---------

KÖNYVISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

Ujvári Béla: Három fiatal művész kiállítása a Rajk László Szakkollégium kiállítótermében	140. o.
Pápai Szilvia: Bayer József előadása a 999-es klubban	142. o.
Szatmári László: Bokros Lajos – Surányi György: Piac és pénz a modern gazdaságban	145. o.
Mezei György : Lucien Sève: Bevezetés a marxista filozófiába	150. o.
Popper és a historicizmus /mgy/	155. o.
Habermas, „A kommunikatív cselekvés elmélete”	157. o.